

113

ΠΟΛ

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΕΙΡΑΙΑ

ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΟΜΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΠΟΠΗ ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΥ ΒΑΡΕΛΙΔΟΥ-ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ

ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΦΟΡΤΕΤΖΑΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ

ΤΡΙΧΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΗΛΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. ΚΡΗΤΗ

1.	Εισαγωγή.....	1
2.	Μυθολογία.....	8
3.	Αρχαιολογία.....	11
4.	Ελληνορωμαϊκή Περίοδος 67 π.Χ.-330 μ.Χ.....	17
5.	Πρώτη Βυζαντινή περίοδος 330 μ.Χ-824 μ.Χ.....	18
6.	Αραβοκρατία 824 μ.Χ -96 μ.Χ.....	19
7.	Δεύτερη Βυζαντινή περίοδος 961μ.Χ-1204 μ.Χ.....	21
8.	Ενετοκρατία 1204-1669.....	22
9.	Τουρκοκρατία 1669-1898.....	32
10.	Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.....	34
11.	Η Συνθήκη της Λωζάνης.....	36
12.	Η μάχη της Κρήτης.....	37

B. ΡΕΘΥΜΝΟ

1.	Οικονομική εξέταση.....	39
2.	Η ιστορία του Νομού.....	39
3.	Αρχαίες πόλεις.....	40
4.	Μοναστήρια και Ιερά Προσκυνήματα.....	43

5	Ιστορία της Πόλης.....	47
6	Πληθυσμός.....	51
7	Εκκλησίες της Πόλης.....	51
8	Ενετικά Μνημεία του Ρεθύμνου.....	54
9	Τουρκικά Μνημεία του Ρεθύμνου.....	58

Γ. ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

1	Ο προγραμματισμός νέων οχυρώσεων.....	60
2	Γραμβούσας.....	62
3	Κισσάμου.....	65
4	Θοδώρου.....	66
5	Χανιά.....	69
6	Σούδα.....	76
7	Φραγκοκάστελλο.....	78
8	Χάντακας.....	81
9	Σπιναλόγκα.....	84
10	Λιγότερα γνωστά κάστρα.....	84

Δ. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

1	Εισαγωγή.....	91
2	Το ιστορικό της Κατασκευής.....	93
3	Η Άλωση της Φορτέζας από τους Τούρκους.....	116
4	Γερμανική κατοχή.....	125

5	Η φορτέτζα σήμερα.....	127
---	------------------------	-----

E. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΦΟΡΤΕΤΖΑΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΚΑΣΤΡΑ

.....	129
-------	-----

ΣΤ. ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ

.....	132
-------	-----

Z. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

1	Περιγραφή της σημερινής καταστάσεως του περιβόλου της φορτέτζας.....	144
2	Περιγραφή της σημερινής καταστάσεως των προμαχώνων και η πληρότητα κατασκευής τους.....	167
3	Οι χαράξεις του αμυντικού συστήματος με προμαχώνες.....	188
4	Οι επιχωματώσεις του Νότιου και του Ανατολικού περιβόλου.....	191
5	Η Ανατολική Πύλη της φορτέτζας.....	193
6	Οι βοηθητικές Πύλες της φορτέτζας.....	203
7	Ο επιπρομαχώνας (cavaliere) του Αγίου Λουκά.....	208
8	Το πενταγωνικό οχύρωμα έξω από την Ανατολική Πύλη (rivellino).....	215
9	Η σπιανάδα του Κάστρου.....	215
10	Τα Βενετικά εμβλήματα του Κάστρου.....	216
11	Η αποθήκη του πυροβολικού.....	220
12	Η κατοικία των Συμβούλων του Ρεθύμνου.....	224

13	Η κατοικία του Ρέκτορα στο Κάστρο.....	229
14	Το δίδυμο κτίριο του Προμαχώνα του Αγίου Νικολάου.....	236
15	Ο Καθεδρικός Ναός του Κάστρο. Το τέμενος του Sultan Ibrahim.	242
16	Το κτίριο Νότια του Τεμένους. Το πιθανό επισκοπικό Μέγαρο.	251
17	Οι πυριτιδαποθήκες.....	258
18	Το συγκρότημα των αποθηκών του Βορείου τείχους.....	269
19	Οι δεξαμενές της φορτέζας.....	274
20	Η Εκκλησία του Αγίου Θεοδώρου του Τριχινά.....	279
21	Μεμονωμένα ερείπια κτισμάτων μέσα στη φορτέζα.....	287

Η. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

.....	291
-------	-----

Θ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

.....	292
-------	-----

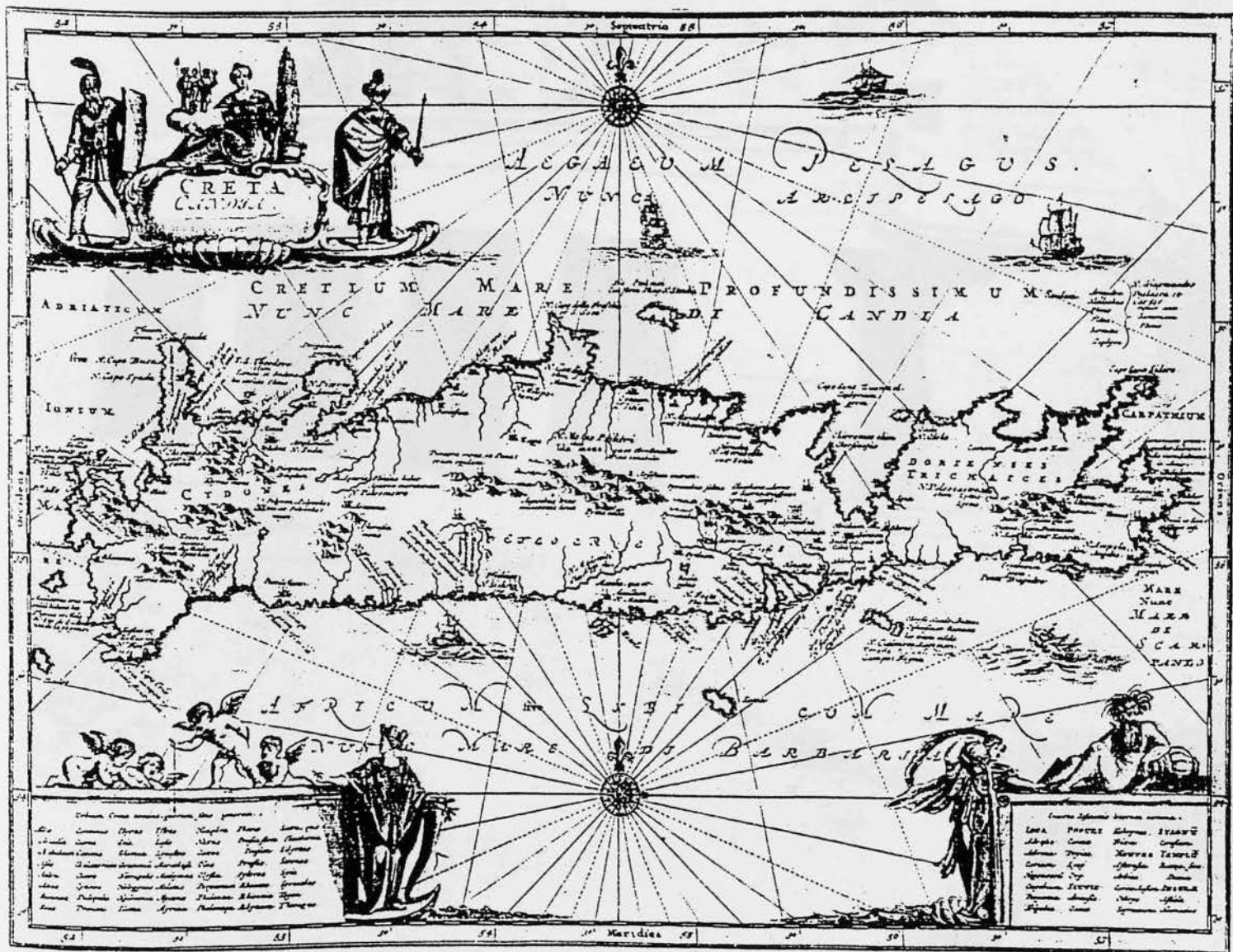
A. ΚΡΗΤΗ

1. Εισαγωγή

Η Κρήτη, που με τη μακρόστενη μορφή της μοιάζει με αρχαία τριήρης, διάλεξε να αγκυροβολήσει μόνιμα σε ένα θαυμάσιο σταυροδρόμι ανάμεσα στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. (Εικ. 1). Αυτό που την κάνει να ξεχωρίζει και να γοητεύει είναι οι ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες του τοπίου της, το στενό δέσιμό της με τη μυθολογία, το ιστορικό της παρελθόν, ο χαρακτήρας και η ψυχή των ανθρώπων της.

Περιδιαβαίνοντας το νησί, αισθάνεσαι πως κάθε βήμα σου ακολουθεί τα ίχνη, που αφήνουν στο πέρασμά τους ο θρύλος και η ιστορία. Ίχνη που μαρτυρούν την πανάρχαια παρουσία του ανθρώπου στην Κρήτη. Προϊστορικά κτίσματα, μεγαλοπρεπή ανάκτορα (εικ. 2) με αριστουργηματικές τοιχογραφίες (εικ. 3), ρωμαϊκά ερείπια και αραβικά απομεινάρια, βυζαντινές εκκλησίες (εικ. 5), ενετικά τείχη και φρούρια (εικ. 4), τούρκικοι μιναρέδες (εικ. 6) και οχυρά του Β' Παγκοσμίου πολέμου, σηματοδοτούν αυτή τη μακρά πορεία. Φανερώνουν ακόμα τις πολεμικές περιπέτειες της Κρήτης, τους ατέλειωτους αγώνες της και τις ηφαιστειακές εκρήξεις της κρητικής ψυχής.

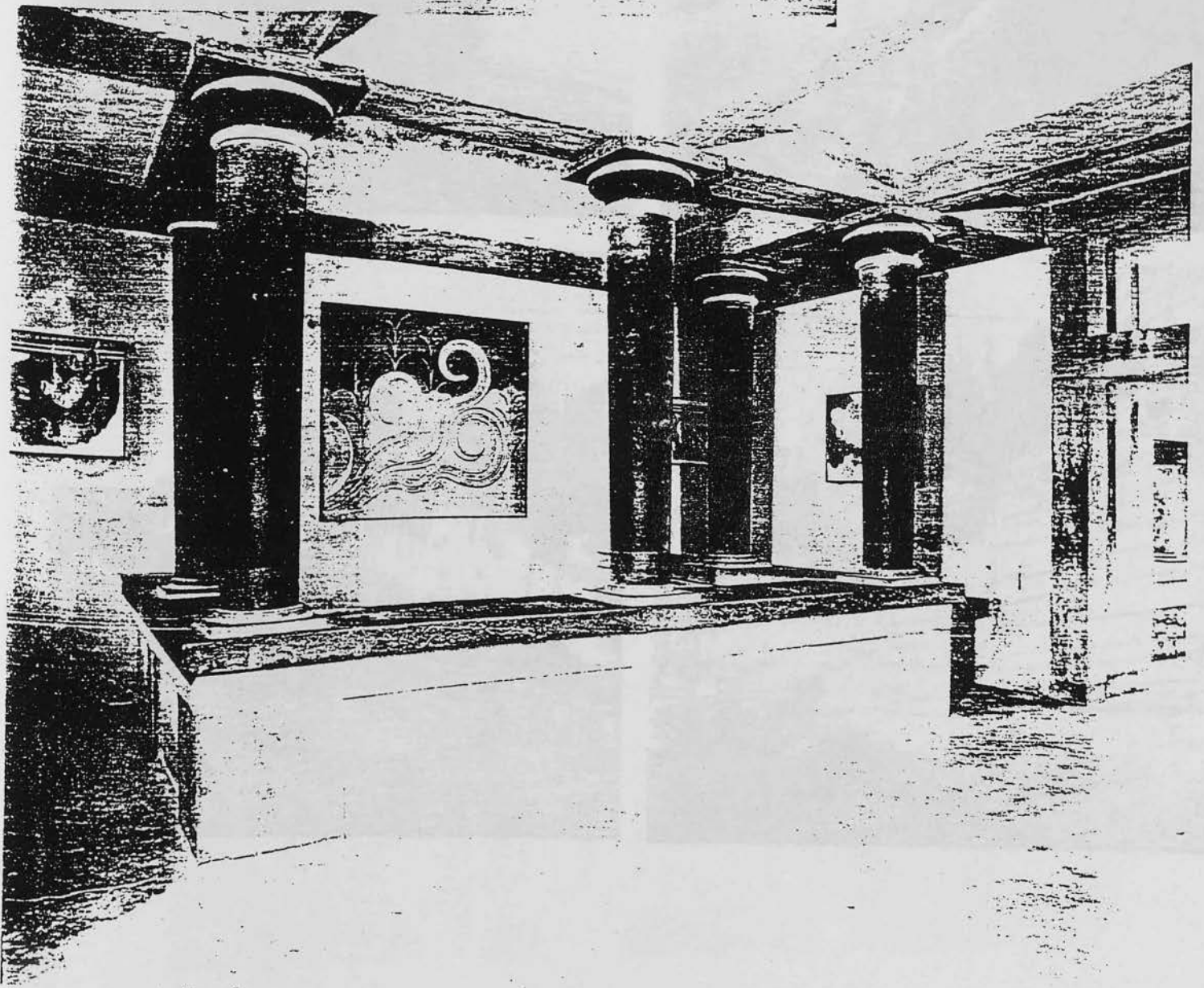
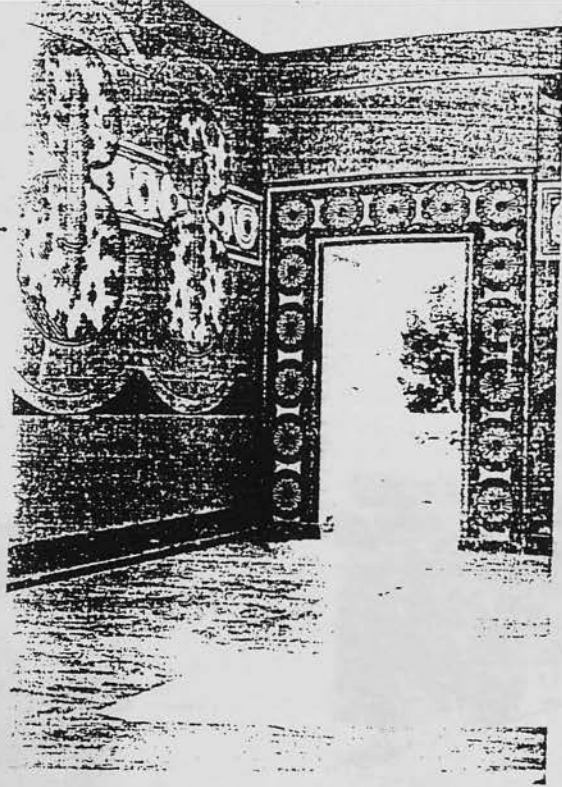
Το όνομα Κρήτη φέρει το νησί από την εποχή του Ομήρου τουλάχιστον, που την μνημονεύει στα έπη του. Προέρχεται από τη νύμφη Κρήτη ή από τον Κρήτα, γιό του Δία, πανάρχαιο βασιλιά της.

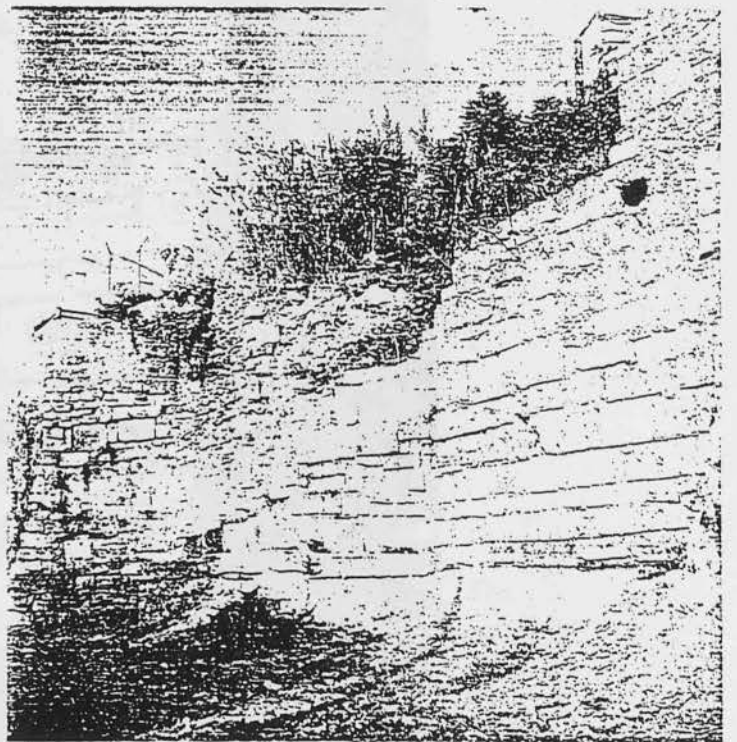
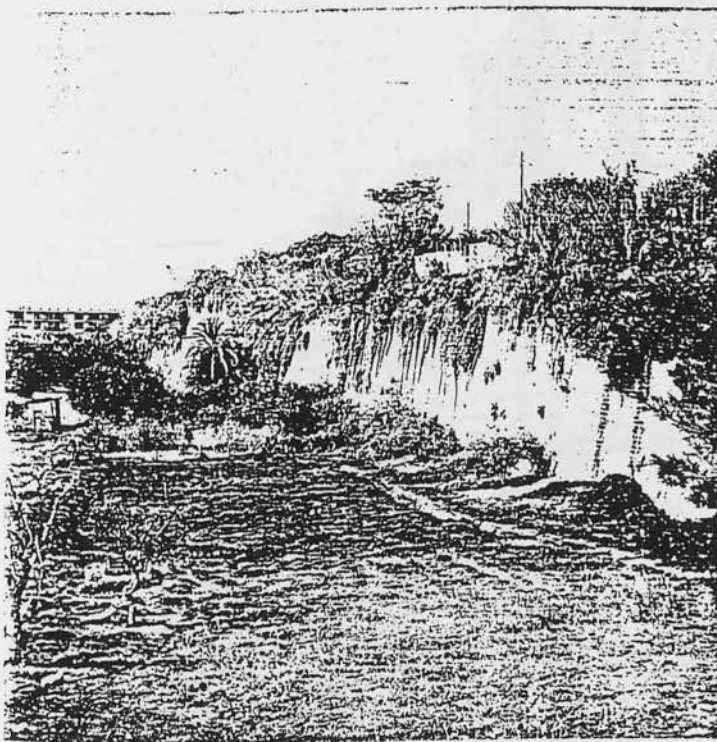
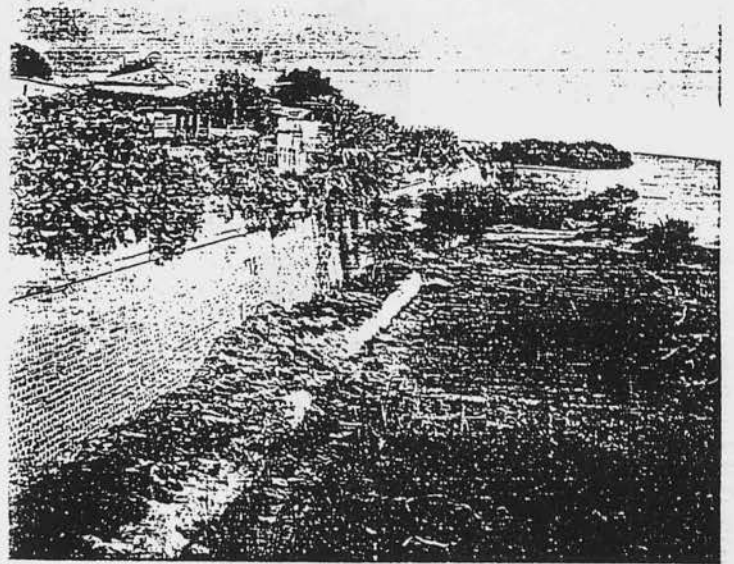
ΕΙΚ. 1. Χάρτης της Κρήτης Ο. Dapper 1688

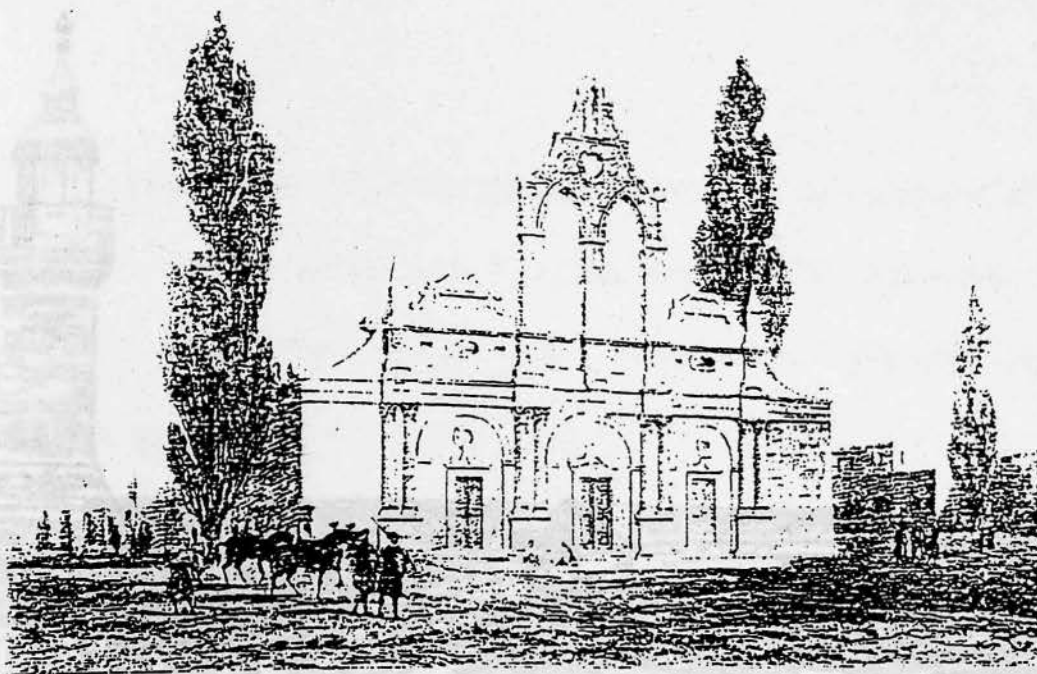
Εικ. 2. Τμήμα των ανακτόρων της Κνωσού.

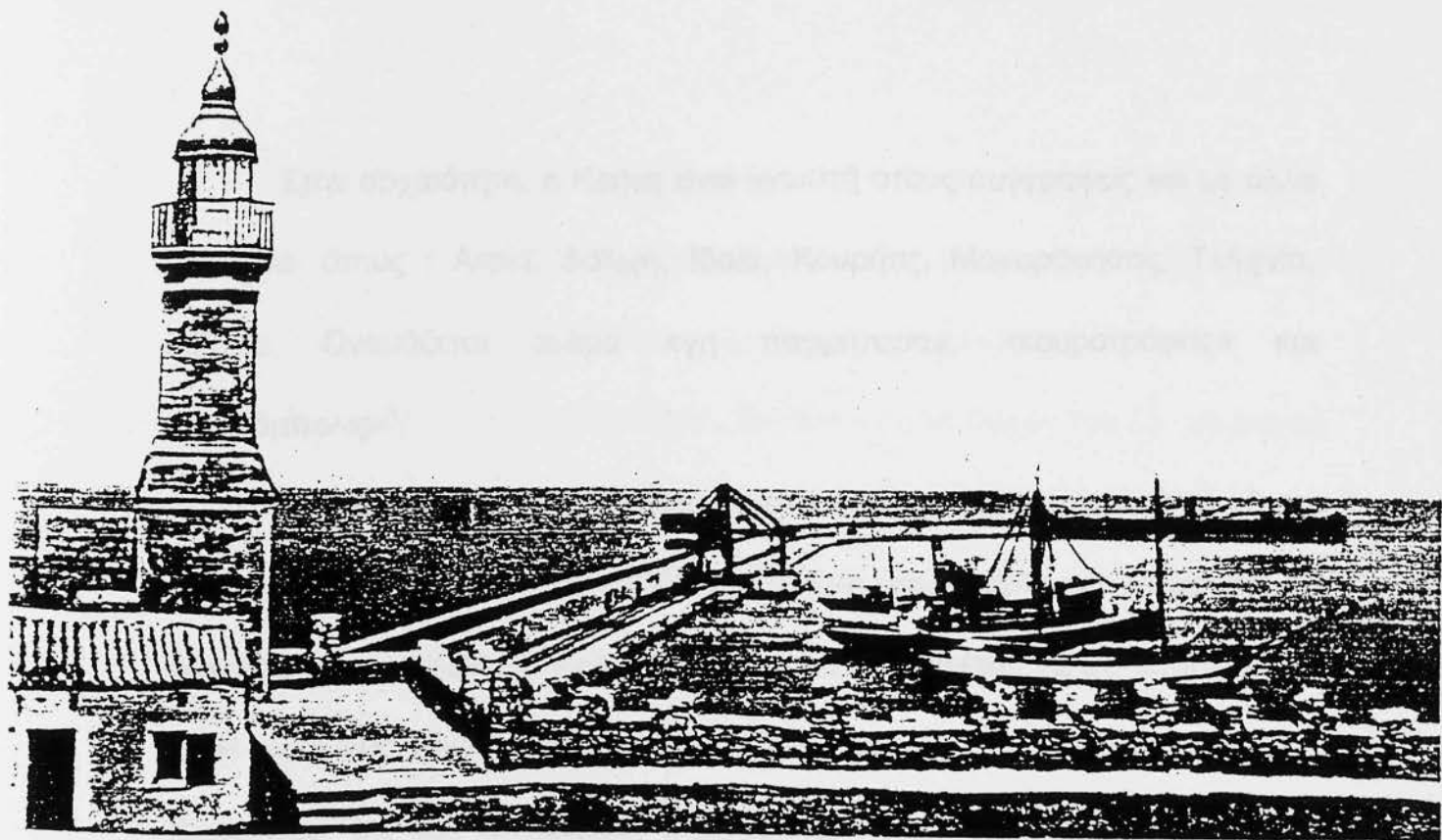
Εικ. 3. Αίθουσα με τοιχογραφίες στην Κνωσό.

Εικ. 4. Τμήμα των Ενετικών τειχών στα Χανιά.

Εικ. 5. Ι. Μ. Αρκαδίου.

Εικ. 6. Τούρκικοι Μιναρέδες και Κάστρα στο Ηράκλειο

Στην αρχαιότητα, η Κρήτη είναι γνωστή στους συγγραφείς και με άλλα ονόματα, όπως : Αερία, Δολιχή, Ιδαία, Κουρήτις, Μακαρόνησος, Τελχινία, Χθονία. Ονομάζεται ακόμα «γη παμμήτειρα», «κουροτρόφος» και «εκατόμπολις»¹.

Το νησί έχει μήκος 257 χιλιόμετρα το πλάτος του φτάνει από τα 12 ως τα 61 χιλιόμετρα. Έχει έκταση 8336 Km² . Έχει μήκος 1046 km. Διαιρείται σε τέσσερις νομούς Χανίων, Ρεθύμνης, Ηρακλείου, Λασιθίου με 20 επαρχίες και 2061 οικισμούς. Είναι το μεγαλύτερο από τα ελληνικά νησιά και το πέμπτο της Μεσογείου. Με την ηπειρωτική Ελλάδα και τις άλλες χώρες συνδέεται με πυκνό αεροπλοϊκό και αεροπλοϊκό δίκτυο. Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή (1991) ο πληθυσμός της φτάνει τους 536.980 κατοίκους².

2. Μυθολογία

Η Κρήτη κατέχει «ομφαλική» θέση θα έλεγε κανείς στην ελληνική μυθολογία. Γέννημα και ανάθρεμα της Κρήτης, ο μεγάλος θεός Δίας τροφοδοτεί με πλούσιο υλικό τη μυθολογούσα φαντασία των αρχαίων Ελλήνων. Κάποιοι από τους μύθους αυτούς είναι :

α) Η Ρέα, απελπισμένη από την «παιδοκτόνο» τακτική του Κρόνου, που τρώει τα παιδιά του μόλις γεννηθούν, για να μην του πάρουν την εξουσία, καταφεύγει στην Κρήτη, όπου με μεγάλες προφυλάξεις γεννά το Δία, σε σκοτεινό και βαθύ σπήλαιο.

¹ Γ.Ι. Παναγιωτάκη Κρήτη Ιστορία-Εικόνες Α΄ Τόμος σελ. 5

β) Στην Κρήτη ο Δίας γεννά στη συνέχεια την Αθηνά, αφού δέχεται δυνατό χτύπημα με τσεκούρι στο πονεμένο κεφάλι του από τον Ήφαιστο ή τον Προμηθέα, στον ποταμό Τρίτωνα (σημερινός Καρτερός). Η Αθηνά, που παραβιάζει κάθε νόμο φυσικής τάξης, ξεπηδά από το κεφάλι του Δία με μορφή μεγάλης κοπέλας και μάλιστα πάνοπλη και σοφή.

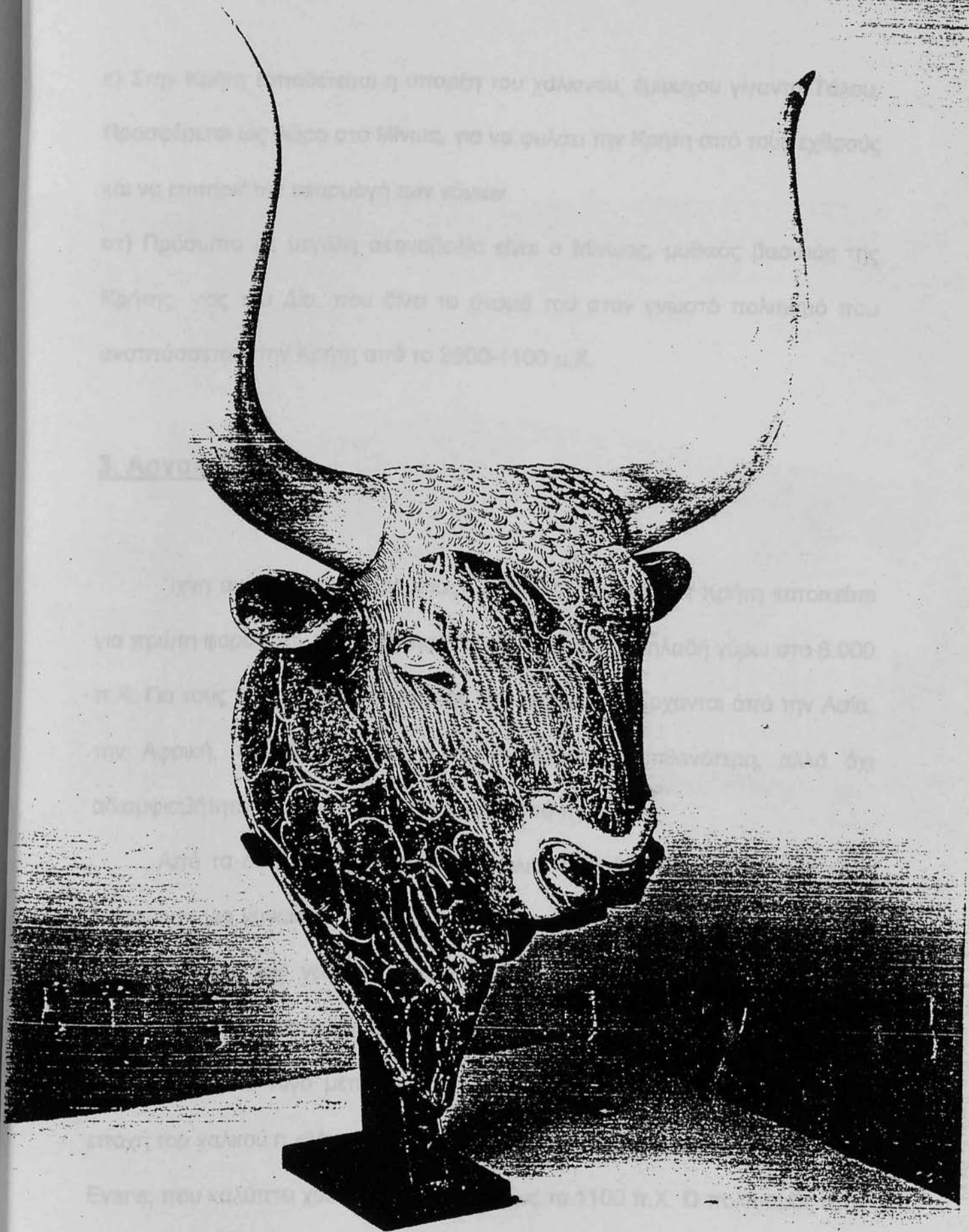
γ) Δημιούργημα της Κρητικής μυθοπλασίας είναι ο Μινώταυρος (εικ. 7) που γεννιέται από την Πασιφάη και τον ταύρο που στέλνει ο Ποσειδώνας στο Μίνωα, σαν πειστήριο πως οι θεοί έχουν ετοιμάσει γι'αυτόν το θρόνο της βασιλείας. Το τέρας, που αποτελεί τον καρπό της παρά φύση ένωσης, έχει το σώμα άνδρα, την κεφαλή ταύρου και τρέφεται με ανθρώπινες σάρκες.

δ) Κατά μια μυθική παράδοση, ο Δαίδαλος είναι Αθηναίος, που από ένα επιβαρυντικό γι'αυτόν περιστατικό, εγκαταλείπει την Αθήνα και φτάνει στα παλάτια του Μίνωος. Η κρητική μυθική παράδοση τον θέλει γέννημα της Κρήτης. Στην Κρήτη κατασκευάζει τον περίφημο Λαβύρινθο στο πρότυπο του αιγυπτιακού. Χτίζει τα πολυτελή παλάτια με τις ευρύχωρες αίθουσες και τις αυλές και κατασκευάζει τα αγάλματα, τους βωμούς και τα λουτρά. Είναι μάλιστα ο πρώτος που ασχολείται με αγάλματα θεών.

Ο Μίνωας όμως φυλακίζει στο Λαβύρινθο τον Δαίδαλο μαζί με το γιο του Ίκαρο είτε γιατί βοήθησε την Πασιφάη ή την Αριάδνη κατά μία άλλη εκδοχή.

Πατέρας και γιος κατορθώνουν με τεχνητά φτερά, που κατασκευάζουν μόνοι τους, να δραπετεύσουν.

² Λ. Κ. Κρυοβρυσανάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 13

Εικ. 7. Ο Μινώταυρος.

ε) Στην Κρήτη τοποθετείται η ύπαρξη του χάλκινου, έμψυχου γίγαντα Τάλου. Προσφέρεται ως δώρο στο Μίνωα, για να φυλάει την Κρήτη από τους εχθρούς και να επιτηρεί την εφαρμογή των νόμων.

στ) Πρόσωπο με μεγάλη ακτινοβολία είναι ο Μίνωας, μυθικός βασιλιάς της Κρήτης, γιος του Δία, που δίνει το όνομά του στον γνωστό πολιτισμό που αναπτύσσεται στην Κρήτη από το 2800-1100 μ.Χ.

3. Αρχαιολογία

Ίχνη ανθρώπινης παρουσίας, υποδηλώνουν πως η Κρήτη κατοικείται για πρώτη φορά στην περίοδο της νεολιθικής εποχής, δηλαδή γύρω στο 6.000 π.Χ. Για τους πρώτους κατοίκους της δεν ξέρουμε αν έρχονται από την Ασία, την Αφρική, τα Δωδεκάνησα ή τις Κυκλάδες. Η πιθανότερη, αλλά όχι αδιαμφισβήτητη εκδοχή, είναι ότι έρχονται από την Ασία.

Από τα απλά και πρωτόγονα ειδώλια, αντλείται το συμπέρασμα πως λατρεύουν μια γυναικεία θεότητα, σύμβολο της γονιμότητας. Στα κοντινότερα σ'εμάς στάδια της νεολιθικής εποχής, υπάρχουν ενδείξεις για εμπορικές ανταλλαγές και πολιτιστικές σχέσεις της Κρήτης με τις Κυκλάδες, την Ανατολή και την Αίγυπτο. Λίγο μετά το 3000 π.Χ., τη νεολιθική εποχή διαδέχεται η εποχή του χαλκού η «Μινωϊκή», όπως την ονομάζει ο Άγγλος αρχαιολόγος A. Evans, που καλύπτει χρονικά την περίοδο ως το 1100 π.Χ. Ο πολιτισμός στην περίοδο αυτή μπαίνει σ'ένα νέο στάδιο, με γρηγορότερους ρυθμούς ανάπτυξης διαγράφοντας μια λαμπρή τροχιά.

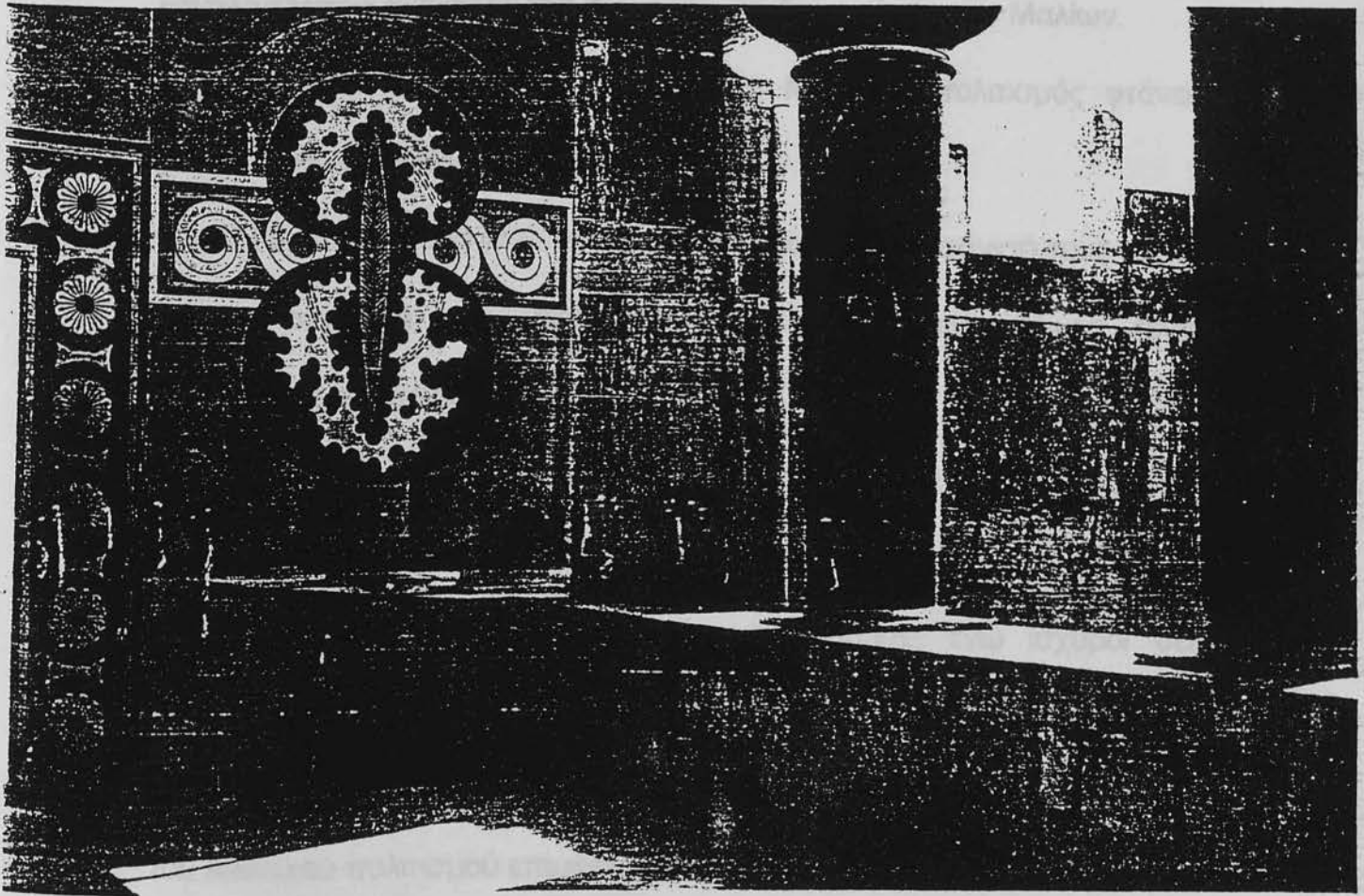
Εικ. 8. Τα μεγάλα προπύλαια από τη νότια είσοδο του ανακτόρου της Κνωσού.

Εικ. 9. Η μικρότερη θεά των όφειων, από το ανάκτορο της Κνωσού.

Ο Μινωικός πολιτισμός που χάρη σε μινωικούς παθόντες και σημερινούς Ευρωπαίους έχει το κέντρο και στην Κνωσό και τη Γκιβιτάλη ανάμεσα (εικ. 10), από αυτές τις πόλεις και ταχυδρομικά (εικ. 9) με πλούσιο θρησκευτικό περιεχόμενο. Συμβολισμός ένα αρχαιολογικό αρχιτεκτονικό συγκρότημα, συμπληρωμένο από αλλαγές για την ιστορία της αρχαιολογίας και οδοντικές εγκαταστάσεις.

Γύρω στα 1600 π.Χ. χρίστην τα πρώτα επιπέδων σε

και εγκαταστάσει στην Κνωσό.

Η Κρήνη στη συνέχεια έγινε μια από τις πολλές Μινωικές περιοχές και σε περίπτωση πόλεμου αναγνωρίζεται ως αρχικό το βασίλει των Μινωικών.

Με την καθόδο των Δυτικών εθνών από το βορρά, γύρω στα 1100 π.Χ. η Κρήνη μπαίνει στην επίσημη ελληνική ιστορία της περιόδου. Από τότε

Εικ. 10. Η αίθουσα των ασπίδων.

Ο Μινωικός πολιτισμός, που είναι ο μακρινός πρόγονος του σημερινού Ευρωπαϊκού, έχει το κέντρο του στην Κνωσό (εικ. 8). Πολυτελή ανάκτορα (εικ. 10), ιερά, αυλές αίθουσες και τοιχογραφίες (εικ. 9) με πλούσιο θεματολογικό περιεχόμενο, δημιουργούν ένα αριστούργημα αρχιτεκτονικής, συμπληρωμένο από σύγχρονες για την εποχή αποχετευτικές και υδραυλικές εγκαταστάσεις.

Γύρω στο 1900 π.Χ. χτίζονται τα πρώτα εντυπωσιακά σε μεγαλοπρέπεια ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλίων.

Από το 1700 ως το 1380 π.Χ. ο Μινωικός πολιτισμός φτάνει στη μεγαλύτερή του άνθηση.

Γύρω στα 2000 π.Χ. αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα γραπτά σύμβολα, που εικονίζουν μορφές ή κεφαλές ζώων, εργαλεία, ανθρώπινες παραστάσεις.

Περί το 1450 π.Χ. άλλη φοβερή λαίλαπα ξεσπά και σαρώνει πάλι την Κρήτη, που όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Σπ. Μαρινάτος, τα αίτιά της οφείλονται σε έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, ενώ ισχυροί σεισμοί ισοπεδώνουν τα ανακτορικά κέντρα. Στην ολοκλήρωση της καταστροφής συντελούν και οι πυρκαγιές που επακολουθούν. Από το ισχυρό αυτό πλήγμα του Μινωικού πολιτισμού επωφελούνται οι Αχαιοί, που καταλαμβάνουν το νησί και εγκαθίστανται στην Κνωσό.

Η Κρήτη στη συνέχεια γίνεται μια από τις πολλές Μυκηναϊκές περιοχές και σε περίπτωση πολέμου αναγνωρίζει ως αρχηγό το βασιλιά των Μυκηνών.

Με την κάθοδο των Δωρικών φυλών από το βορρά, γύρω στα 1100 π.Χ. η Κρήτη μπαίνει στην καθαρά ελληνική ιστορική της περίοδο. Από τότε

αρχίζει να σημειώνεται μια πτώση και παρακμή του πολιτισμού, χωρίς να διασπάται απόλυτα η πολιτιστική συνέχεια. Όπως γράφει ο Waltz, η νίκη των Δωριέων αποτελεί το θρίαμβο των σιδερένιων ξιφών απέναντι στα χάλκινα μαχαίρια που χρησιμοποιούν εκείνη την εποχή³

Η νέα οργάνωση της Κοινωνίας της Κρήτης είχε ως πρότυπο την αντίστοιχη οργάνωση της Σπάρτης και των άλλων δωρικών κέντρων της Ελλάδας.

Το νησί όμως αρχίζει να διαιρείται σε πόλεις-κράτη, που οι σχέσεις τους κλονίζονται και εμπλέκονται πολλές φορές σε πολέμους μεταξύ τους. Καταργείται η παραδοσιακή και μακρόχρονη βασιλεία και το πολίτευμα παίρνει αριστοκρατικό χαρακτήρα. Έτσι κατά την διάρκεια των Περσικών πολέμων, η Κρήτη τηρεί αυστηρή ουδετερότητα. Την ίδια στάση τηρεί και κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Κατά τους χρόνους του Μ. Αλεξάνδρου πολυάριθμοι Κρήτες μισθοφόροι υπηρετούν στο στρατό του, με επικεφαλής το γνωστό ναύαρχο Νέαρχο. Στους ελληνιστικούς χρόνους σημειώνονται οι σκληρότεροι και αιματηρότεροι εσωτερικοί πόλεμοι. Πολλές πόλεις κατασκάβονται, αφανίζονται ολοκληρωτικά και αρχίζει έντονη η ανάμειξη τρίτων δυνάμεων στα εσωτερικά του νησιού. Στην περίπτωση βέβαια αντιμετώπισης ξένης επιβολής, οι Κρήτες εμφανίζονται ενωμένοι μπροστά στον κοινό κίνδυνο (φαινόμενο Συγκρητισμού),

³ Γ. Ι. Παναγιωτάκη Κρήτη Ιστορία-Εικόνες Α' Τόμος σελ. 40

Ένα μεγάλο μέρος από τα δημιουργήματα του Μινωϊκού πολιτισμού βυθίζεται σιγά-σιγά στο χωνευτήρι του χρόνου. Ό,τι όμως έχει καταπιεί επί αιώνες η κρητική γη, αρχίζει να το παραδίνει στη φροντίδα και την έρευνα των αρχαιολόγων, λύνοντας έτσι τη μακρόχρονη σιωπή της.

Ορόσημο των ανασκαφών αποτελεί το έτος 1900, όταν ο Άγγλος αρχαιολόγος A. Evans, ακολουθώντας τα βήματα του Μίνωα Καλοκαιρινού, πραγματοποιεί σε μεγάλη κλίμακα ανασκαφές στην Κνωσό.

4. Ελληνορωμαϊκή Περίοδος 67 π.Χ.-330 μ.Χ.

Την αφορμή για τη ρωμαϊκή επέμβαση στην Κρήτη και την ολοκλήρωση έτσι της κατάκτησης του Ελλαδικού χώρου, δίδει η ανεπιβεβαίωτη ιστορικά σύμπραξη της με τους Κίλικες πειρατές, καθώς και η σχέση της με το βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη, άσπονδο εχθρό της Ρώμης.

Το 71 π.Χ. ο Μάρκος Αντώνιος αρχίζει επιθετική δράση κατά της Κρήτης. Η Κρήτη γίνεται τώρα ρωμαϊκή επαρχία, χωρίς πολιτική και στρατιωτική δύναμη, ενώ τερματίζεται παράλληλα ο μεταξύ των πόλεων εμφύλιος πόλεμος. Η γλώσσα παραμένει καθαρά ελληνική, δεν επισυμβαίνουν εθνολογικές αλλοιώσεις και δεν επιχειρούν τελικά οι Ρωμαίοι τον εκλατινισμό του νησιού.

Επί αυτοκράτορα Αυγούστου η Γόρτυνα είναι πρωτεύουσα και της Κυρηναϊκής. Η πόλη στολίζεται με μεγαλοπρεπή κτίρια, αγάλματα, γλυπτά, ψηφιδωτά δάπεδα και άλλα αξιόλογα έργα τέχνης. Ο περιηγητής

ΒΟΥΝΔΕΛΜΟΝΤΙ που την επισκέπτεται το 1415 μ.Χ. την παρομοιάζει με τη Φλωρεντία, αντικρίζοντας και μετρώντας 2000 κολόνες και αναποδογυρισμένα από το χρόνο αγάλματα. Και σήμερα ακόμα υπάρχουν πολλά κτίσματα, που με τη δική τους γλώσσα μιλούν για το μεγαλείο, τη δόξα και τον πολιτισμό της πόλης αυτής. Όπως μαρτυρεί ο Στράβωνας, η περίμετρος της φτάνει τα 50 στάδια (9,5 χιλιόμετρα περίπου).

Σε σημαντικό κέντρο της Δ. Κρήτης εξελίσσεται η Κυδωνία, ενώ η Κνωσός, που προορίζουν αρχικά οι Ρωμαίοι για πρωτεύουσα του νησιού, περνά σε δευτερεύουσα θέση.

Παρά την ισχυρή ειδωλολατρική παράδοση στην Κρήτη και τη Ρωμαϊκή αντίδραση, η νέα θρησκεία του χριστιανισμού αρχίζει να κατακτά έδαφος και να εξαπλώνεται με γρήγορο ρυθμό. Η πρώτη προσηλυτιστική διδασκαλία συνδέεται με τον απόστολο Παύλο, που αναλαμβάνει παράλληλα και την οργάνωση της εκκλησίας της Κρήτης γύρω στο 62-63 μ.Χ.

5. Πρώτη Βυζαντινή Περίοδος 330-824 μ.Χ.

Στην περίοδο αυτή τα ενδιαφέροντα του Βυζαντίου επικεντρώνονται στην Ανατολή. Η Κρήτη, όπως και όλες οι άλλες επαρχίες πέφτουν σε αφάνεια και ιστορικό λήθαργο.

Οι χρονικογράφοι σιωπούν και οι πηγές πληροφόρησης στερεύουν. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Άγγλος ιστορικός J.B. BURY, η Κρήτη ζει για πολλούς αιώνες σε μακαριστή αφάνεια.

Το 330 μ.Χ. ο Μ. Κωνσταντίνος αποσπά την Κρήτη από την Κυρηναϊκή και την προσαρτά στην Ιλλυρία. Με την οριστική διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους από το Μ. Θεοδοόσιο το 395 η Κρήτη αποτελεί επαρχία του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Όμως λόγω της μεγάλης απόστασης από την Κωνσταντινούπολη, είναι ευάλωτη στις επιδρομές άλλων λαών και κυρίως των Αράβων. Αλλά αν οι επιδρομές αποκρούονται, χωρίς να δοκιμάζεται η Κρήτη σοβαρά, δοκιμάζεται αντίθετα από πολλές και μεγάλες θεομηνίες. Το 365 αναφέρεται μεγάλος σεισμός. Το έτος 415 άλλος μεγάλος επίσης σεισμός πλήττει περισσότερο και καταστρέφει τη Γόρτυνα. Ισχυροί επίσης σεισμοί αναφέρονται στα έτη 531 και 795⁴.

Πολλά δεινά επισωρεύουν στην Κρήτη και οι επιδημίες, όπως η επιδημία της πανώλης.

Οι αραβικές επιδρομές μαζί με τις θεομηνίες έχουν τις καταστροφικές τους συνέπειες και συντελούν, μεταξύ των άλλων, στην παρακμή πολλών πόλεων και στις βαθιές αλλαγές στην κοινωνική και οικονομική ζωή.

6. Αραβοκρατία 824-961 μ.Χ.

Το 824 οι Άραβες κατορθώνουν να κατακτήσουν την Κρήτη, που προσφέρεται για να χτίζουν τα κάστρα της κυριαρχίας τους και να εξαπολύουν τις πειρατικές τους επιδρομές.

⁴ Γ. Ι. Παναγιωτάκη Κρήτη Ιστορία-Εικόνες Α΄ Τόμος σελ.148

Αφού κατακτούν οι Άραβες ένα φρούριο με μεγάλη στρατηγική σπουδαιότητα, δημιουργούν το πρώτο οχυρό και απλώνονται προοδευτικά στο υπόλοιπο νησί, καταστρέφοντας τα φρούρια των Βυζαντινών. Το ισχυρό αυτό οχυρό είναι ο Χάνδακας (εικ. 11), το σημερινό Ηράκλειο.

Η Κρήτη η «θεόκλητος νήσος» όπως την αποκαλούν οι βυζαντινοί, αποκόβεται από τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Βυθίζεται στο πυκνό πνευματικό σκοτάδι μιας μακρόχρονης αραβικής νύχτας. Οπισθοδρομεί οικονομικά και ο πολιτισμός της υποχωρεί μπροστά στο νέο κατακτητή.

Ο πληθυσμός της Κρήτης πάντως αντιστέκεται και αποφεύγονται έτσι εθνολογικές αλλοιώσεις και εξισλαμισμοί.

Το Βυζάντιο, βέβαια, δε μένει αδιάφορο στην αραβική πρόκληση. Προσπαθεί να ανακτήσει την Κρήτη, παρά τις δυσκολίες που υπάρχουν, από τη μεγάλη απόσταση, την επικινδυνότητα των θαλασσών και τους πολυμέτwpπους αγώνες που διεξάγει.

Έτσι έρχεται η μεγάλη στιγμή που την περιμένει πάντα η ιστορία, για να αλλάξει την πορεία της. Η στιγμή αυτή χαρίζει τη δόξα της απελευθέρωσης της Κρήτης στον Αραβομάχο στρατηγό Νικηφόρο Φωκά, ο οποίος ξεκινώντας στα τέλη Ιουνίου του 960 από τον Κεράτιο κόλπο, φτάνει τον επόμενο μήνα στην Κρήτη.

Ο Νικηφόρος Φωκάς δεν απελευθερώνει απλώς την Κρήτη. Με την άλωση του φρουρίου του Χάνδακα, απελευθερώνονται οι θαλάσσιοι δρόμοι της Μεσογείου που μένουν κλειστοί 137 χρόνια εξαιτίας της Αραβικής

μάστιγας. Όπως γράφει ο Σλουμπερζέ : «Η υπηρεσία που πρόσφερε το Βυζάντιο με τη νίκη αυτή στην πολιτισμένη ανθρωπότητα, υπήρξε τεράστια».⁵

7. Δεύτερη Βυζαντινή Περίοδος 961-1204 μ.Χ.

Με την ανάκτηση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά και την ένταξή της και πάλι στον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αρχίζει μια νέα περίοδος, που διαρκεί 250 χρόνια. Οι πληροφορίες που έχουμε για την περίοδο αυτή δεν είναι αρκετές για να τη φωτίσουν, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ιστορικά χάσματα και αδιερεύνητα κενά.

Την περίοδο αυτή ο Φωκάς προσπάθησε να επαναφέρει την ελληνικότητα στο νησί και το χριστιανισμό, φέρνοντας Αρμένιους στρατιώτες και μοιράζοντας σ'αυτούς αραβικές περιουσίες. Τα τζαμιά ξανάγιναν εκκλησίες και ο Νίκων ο Μετανοείτε μαζί με τον Ιωάννη Ξένο κήρυξαν ξανά το χριστιανισμό. Χτίστηκαν νέα χωριά, εκκλησίες και φρούρια και προσπάθησε να μεταφέρει το Χάνδακα στο φρούριο Τέμενος (στο Κανλί Καστέλι), αλλά απέτυχε και έτσι ξανάχτισε τα τείχη του Χάνδακα, που έμεινε πρωτεύουσα της Κρήτης. Οι παλιές επισκοπές αναβίωσαν, αλλά με νέες έδρες.

Το 1182 μ.Χ. στέλνονται από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Β΄ Κομνηνό νέοι άποικοι, με την αρχηγία 12 βυζαντινών αρχοντόπουλων. Τα αρχοντόπουλα

⁵ Γ.Ι. Παναγιωτάκη Κρήτη Ιστορία-Εικόνες Α΄ τόμος σελ. 152

αυτά πρωτοστάτησαν σ'όλους τους αγώνες εναντίον των κατακτητών αργότερα.⁶

8. Ενετοκρατία 1204 - 1669 μ.Χ. (από 1204-1212 μ.Χ.

Γενοβέζικη Περίοδος)

Με την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, το 1204, από τους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας, οι αρχηγοί τους μοιράζονται τα εδάφη της και η Κρήτη παραχωρείται στο Βονιφάτιο τον Μομφερατικό.

Την παραχωρεί μάλιστα στους Βενετούς, έναντι της χαμηλής τιμής των 1000 μάρκων αργύρου, που αντιστοιχούν σε 5000 χρυσά δουκάτα.

Οι Βενετοί όμως, με την απασχόλησή τους στην εγκαθίδρυση και διασφάλιση των κτήσεών τους στην Πελοπόννησο και το Αιγαίο, παραμελούν την Κρήτη. Την αδυναμία αυτή επισημαίνει και εκμεταλλεύεται ο Γενουάτης αρχιπειρατής και κόμης της Μάλτας Ερρίκος Pescatore, ο οποίος το 1206 καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της κεντρικής κυρίως Κρήτης. Για να εδραιώσει μάλιστα την κυριαρχία του στη νήσο, αρχίζει αμέσως να οχυρώνει τα φρούρια του Χάνδακα, του Ρεθύμνου, της Σητείας και χτίζει επίσης και άλλα, σε διάφορες στρατηγικής σημασίας θέσεις.

Η κατάληψη της Κρήτης με πραξικοπηματικό τρόπο από τους Γενουάτες προκαλεί την άμεση αντίδραση της Βενετίας, η οποία επιχειρεί να

⁶ Λ.Κ. Κρυοβρυσάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 17

τους εκδιώξει. Η πρώτη απόπειρα γίνεται το 1207, χωρίς όμως επιτυχία. Αλλά οι Βενετοί, αποφασισμένοι να διώξουν του Γενουάτες, οργανώνουν νέα εκστρατεία το 1209, που διαρκεί ως το 1211. Ο Pescatore συνθηκολογεί με τους Βενετούς, αποκομίζοντας μάλιστα διάφορα οφέλη.

Για την Κρήτη, που βρίσκεται τώρα κάτω από το άγριο φτερωτό λιοντάρι της Βενετίας, αρχίζει νέα μακρόχρονη και σκληρή δουλεία, που φτάνει ως το 1669. Η περίοδος αυτή σημαδεύεται με σκληρούς και άνισους αγώνες, με πολύμορφες αντιδράσεις και αιματηρές θυσίες.

Ο διοικητής του νησιού και ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος έχουν την έδρα τους στο Χάνδακα ή Κάντια, που γίνεται η «Βενετία της Ανατολής» και το όνομα αυτό παίρνει ολόκληρο το νησί.

Αμέσως μετά την οριστική κατάκτησή της (1211) από τους Βενετούς η Κρήτη χωρίζεται κατά το πρότυπο της Βενετίας σε έξι περιοχές (Sestieri). Κάθε περιοχή παίρνει το όνομα της αντίστοιχης Βενετικής και επικεφαλής της τοποθετείται ένας καπιτάνος. Τα σεξτέρια υποδιαιρούνται σε τούρμες και οι τούρμες διαχωρίζονται σε καστελλανίες. Τα σεξτέρια της Κρήτης είναι : 1) το σεξτέριο των Αγ. Αποστόλων, 2) Του Αγίου Μάρκου, 3) του Σταυρού, 4) του Καστέλλου, 5) του Αγ. Παύλου και 6) του Dorsoduro.⁷

Στην Κρήτη, όπως και στις άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, υπάρχει μια σαφής διαστρωμάτωση του πληθυσμού.

Ανάλογα με την οικονομική κατάσταση και την κοινωνική θέση, ο πληθυσμός, διαιρείται :

⁷ Γ.Ι. Παναγιωτάκη Κρήτη Ιστορία-Εικόνες Α' τόμος σελ. 57

- α) Στην τάξη των ευγενών Βενετών φεουδαρχών
- β) Στην τάξη των Κρητικών ευγενών,
- γ) Στην τάξη των ντόπιων πολιτών ή αστών.
- δ) Στην τάξη που ανήκουν οι λοιποί κάτοικοι των πόλεων και της υπαίθρου
- ε) Στην τελευταία τέλος τάξη ανήκουν οι χωρικοί, που διακρίνονται σε άγραφους, απελεύθερους και πάροικους.

Οι καταπίεσεις και αυθαιρεσίες των Βενετών προκαλούν την αντίδραση του κρητικού λαού, η οποία εκδηλώνεται με μια σειρά από επαναστατικές εξεγέρσεις, που φτάνουν τις 27, ιδίως τα πρώτα 150 χρόνια.

Η τελευταία εξέγερση που σημειώνεται στο Ρέθυμνο το 1571 με επικεφαλής τρεις ιερείς της περιοχής καταστέλλεται και αποκαθίσταται η τάξη αναγκαστικά.

Η παντοδυναμία που με τον καιρό αποκτούν οι Βενετοί, καταδικάζει σε αποτυχία κάθε νέα προσπάθεια αποτίναξης του βενετικού ζυγού. Αλλά και η πτώση της Βασιλεύουσας αποθαρρύνει οπωσδήποτε τα σοβαρά επαναστατικά κινήματα.

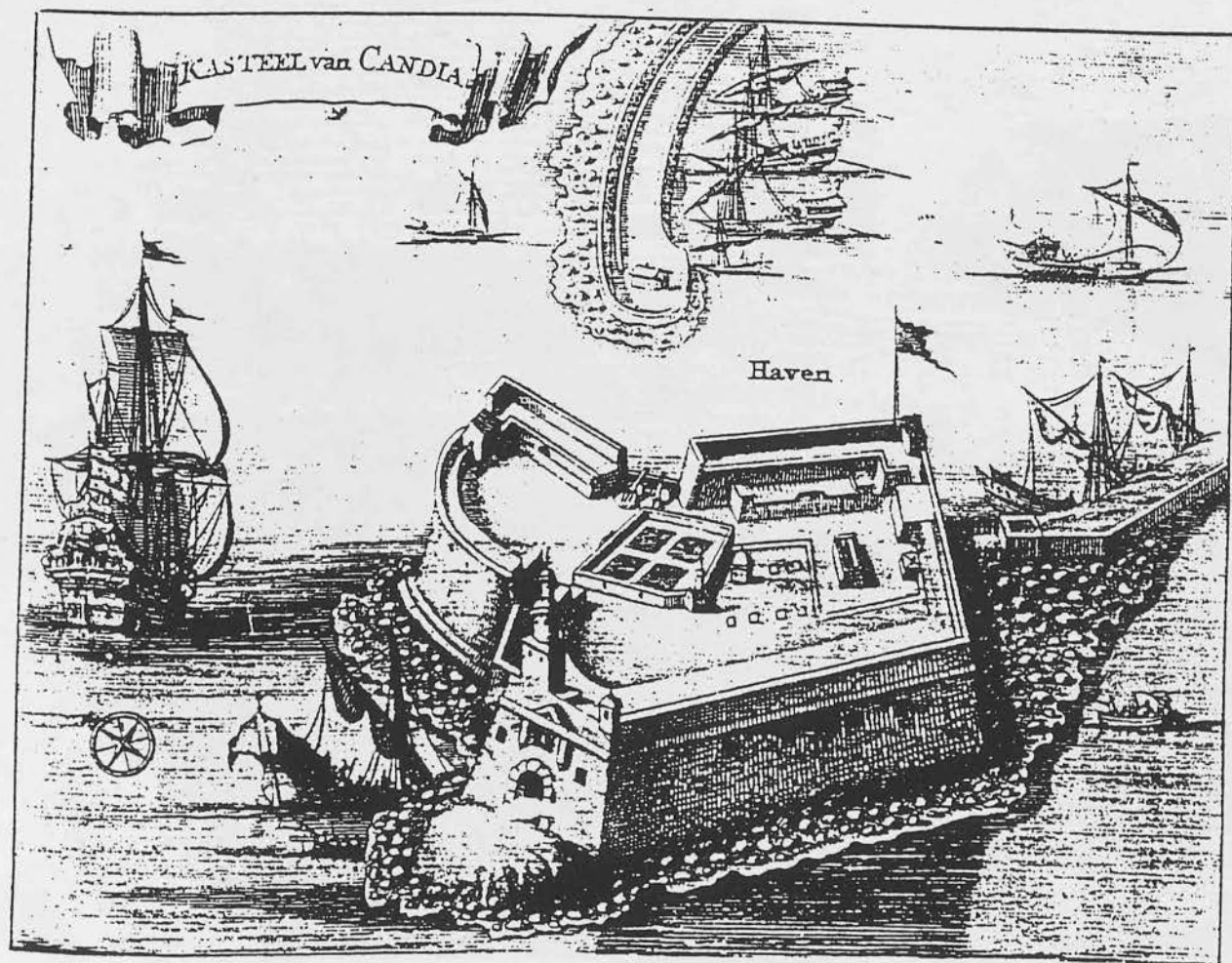
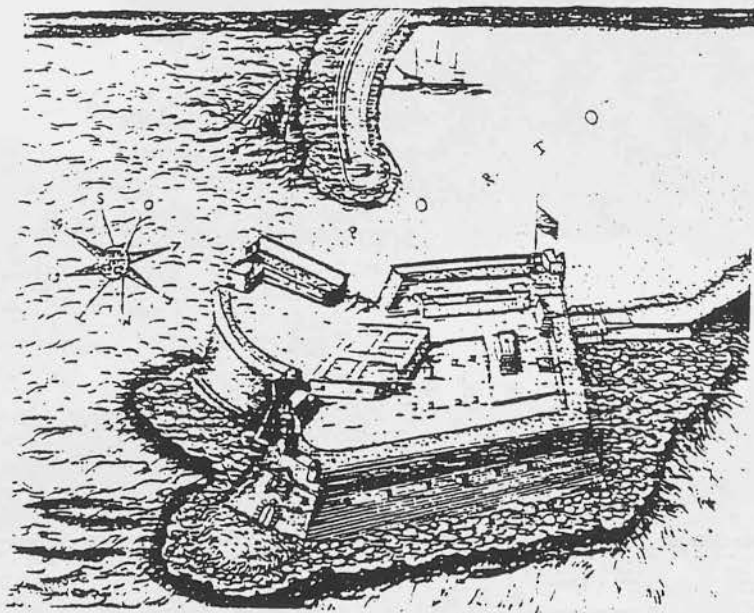
Η Κρήτη όμως δεν είναι μόνο θύμα του βενετικού ζυγού και της βενετικής καταπίεσης. Στο διάστημα της Ενετοκρατίας δοκιμάζεται σκληρά από καταστροφικούς σεισμούς, επιδημίες, σιτοδείες και τα παράλια της δέχονται αλλεπάλληλες πειρατικές επιδρομές.

Μέσα στη δίνη αυτών των γεγονότων και καταστάσεων, η Κρήτη βρίσκει τον τρόπο και τη δύναμη να κλείνει τις πληγές της. Η άλωση της

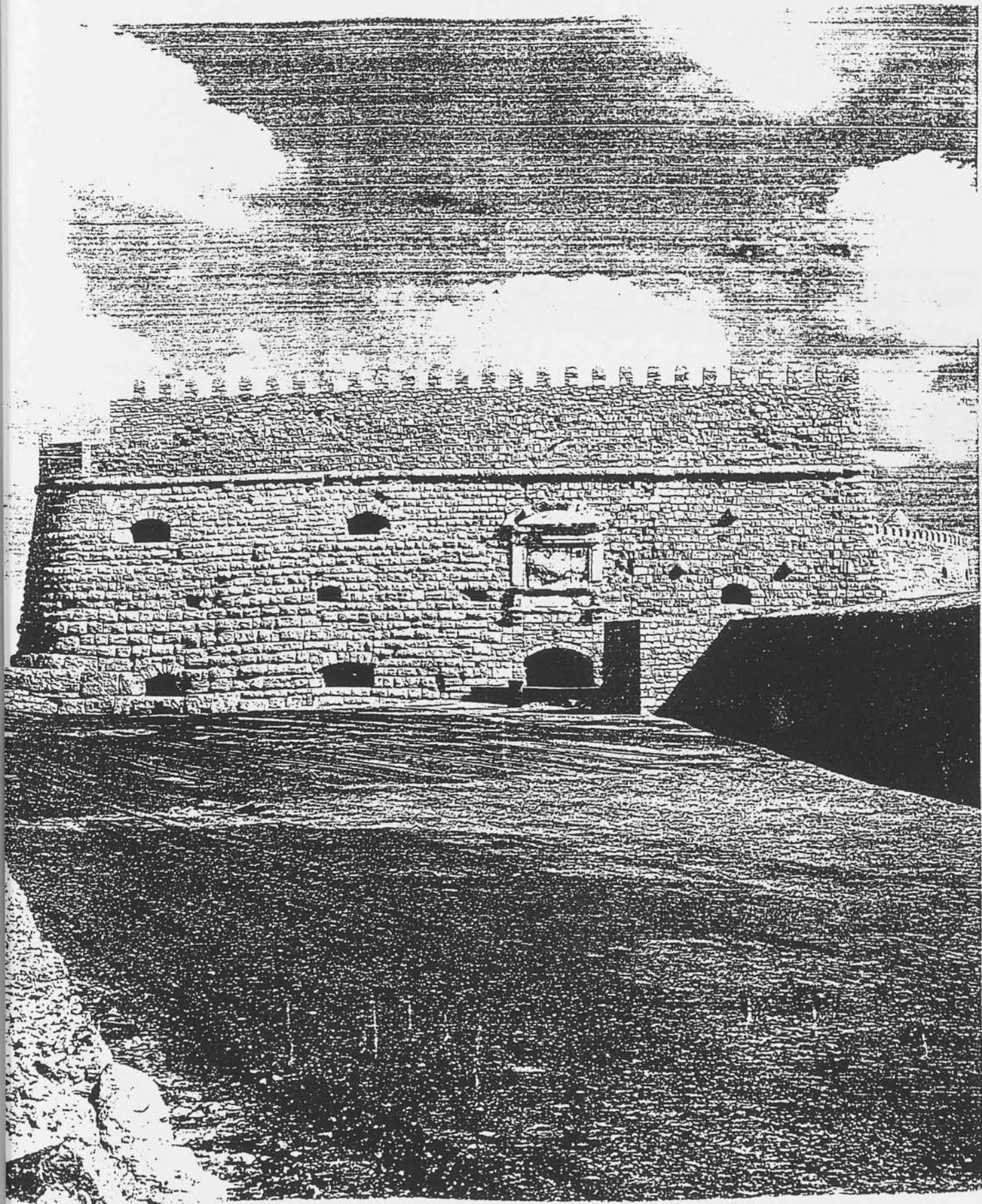
Κωνσταντινούπολης διαλύει το όνειρο της ένωσης, επενεργεί όμως κατευναστικά στις σχέσεις του κρητικού με το βενετικό στοιχείο, που από κοινού αντιμετωπίζουν αργότερα τον τούρκο κατακτητή. Έτσι, με την παγίωση μιας ηρεμίας, φτάνει ο καιρός πάλι, όπως στην αρχαιότητα, για να συνεισφέρει η Κρήτη στη δημιουργία του νέου πλατύτερου Ευρωπαϊκού πολιτισμού. Διαμορφώνεται μια περίοδος άνθησης και πολιτιστικής ακμής σε όλους τους τομείς. Έτσι η νεοελληνική λογοτεχνία γνωρίζει την πρώτη άνθησή της και δίδει τα αριστουργήματα «Ερωφίλη» του Χορτάτζη, «Ερωτόκριτος» του Βιτσέντζου Κορνάρου, «Θυσία του Αβραάμ», «Βοσκοπούλα» κ.α.

Την πρώτη θέση ανάμεσα στα βενετικά μνημεία, που φανερώνουν την αρχιτεκτονική τέχνη της εποχής, αντέχουν τα οχυρωματικά έργα, μεγάλο μέρος από τα οποία σώζεται ακόμα σήμερα στο Ηράκλειο (εικ. 12), στο Ρέθυμνο (εικ. 13), τα Χανιά και τη Σητεία. Το πιο επιβλητικό και εντυπωσιακό κτίριο που αντιστέκεται στο χρόνο και διατηρείται άριστα, είναι ο μεγάλος Κουλές (εικ. 14) του Ηρακλείου. Σώζονται ακόμα μερικές από τις μεγάλες καθολικές εκκλησίες της εποχής, όπως η Βασιλική του Αγίου Μάρκου και ο Άγιος Πέτρος στο Ηράκλειο, ο Άγιος Φραγκίσκος (εικ. 15) στα Χανιά και το Ρέθυμνο και πολλά σπίτια επίσης στο Ρέθυμνο.

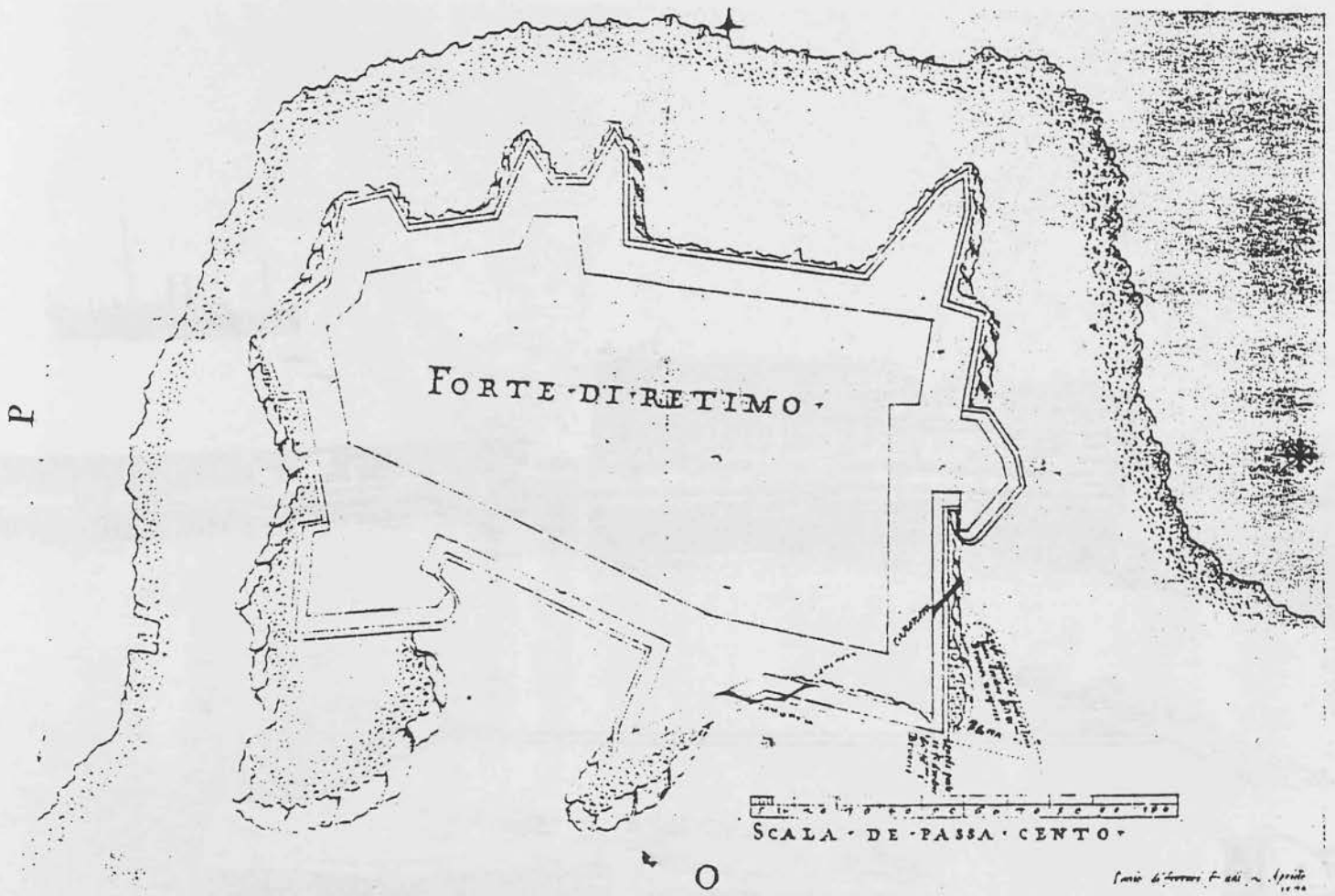
Επιβλητικό και κομψό ακόμα κτίσμα είναι η βενετσιάνικη λέσχη (Λότζια) στο Ηράκλειο (εικ. 16) που οικοδομείται από τον προβλεπτή Φρ. Μοροζίνι, ο οποίος συνδέει ακόμα το όνομά του με το περίφημο υδραγωγείο, καθώς και την ομώνυμη κρήνη, που σώζεται ως σήμερα.

Εικ. 11. Το οχυρό του Χάνδακα.

Εικ. 12. Το οχυρό του Ηρακλείου.

Εικ. 13. Το φρούριο του Ρεθύμνου (Φορτέτζα).

9. Τουρκοκρατία (1669 - 1898 μ.Χ.)

Οι Οθωμανοί Τούρκοι είχαν καταλάβει από πολύ καιρό τις Ελληνικές χώρες εκτός από τα Επτάνησα και την Κρήτη που τα κρατούσαν ακόμη οι Ενετοί.

Οι Τούρκοι ζητούσαν μια ευκαιρία για να επιχειρήσουν την εκστρατεία ενάντια στην Κρήτη η οποία παρουσιάστηκε το 1644. Ο Σουλτάνος έστειλε στην Μέκκα ένα πλοίο που έφερνε μια Σουλτάνα, πολύτιμα αφιερώματα, δώρα και επίσημους προσκυνητές. Το Τούρκικο πλοίο δέχτηκε επίθεση στο δρόμο από πλοία των Μαλτέζων ιπποτών, κυριεύτηκε, λεηλατήθηκαν τα πράγματα και πιάστηκαν αιχμάλωτοι όσοι βρισκόταν μέσα. Οι Μαλτέζοι προσάραξαν στην Κρήτη, όπου τους δέχτηκαν και πούλησαν ένα μέρος από τη λεία. Ο Σουλτάνος όταν το έμαθε διάταξε να ετοιμαστεί στόλος και ισχυρός στρατός, για να βάλει πλώρη δήθεν ενάντια στη Μάλτα, στην πραγματικότητα όμως για να κατακτήσει την Κρήτη. Οι Ενετοί έμαθαν τι συμβαίνει και όπλισαν 23 γαλέρες, που όμως δεν κατάφεραν να εμποδίσουν την απόβαση του Τούρκικου στρατού. Στις 24 του Ιούνη το 1645, 50 χιλιάδες στρατιώτες με αρχηγό τον Ιμπραήμ Πασά αποβιβάζονταν δυτικά των Χανιών κοντά στο μοναστήρι της Γωνιάς.⁸

Η πρώτη επίθεση των Τούρκων έγινε ενάντια στο μικρό φρούριο που βρισκόταν στο νησάκι του Θοδώρου, όπου το φρουρούσαν λίγοι Ενετοί με διοικητή τους τον φρούραρχο Ιουλιανό.

Οι Τούρκοι έτσι κυρίεψαν τα Χανιά στις 12 Αυγούστου του 1645. Το Σεπτέμβριο του 1646 πολιορκείται το Ρέθυμνο από το Χουσεϊν Πασά και δέχεται φοβερή επίθεση από στεριά και θάλασσα. Η πολιορκία της Φορτέτζας εξακολουθεί και αποκρούονται οι απαγωγές επιθέσεις των Τούρκων. Αλλά η φρουρά έχοντας μεγάλες απώλειες από τον πόλεμο και από την πανούκλα παραδίνει με συνθήκη στις 3 του Νοέμβρη το Φρούριο στους Τούρκους και φεύγει για το Χάνδακα. Αφού έπεσε το Ρέθυμνο, οι Τούρκοι σκορπούν στις επαρχίες τις λεηλατούν και τις υποτάσσουν ύστερα από μεγάλη αντίσταση. Συνολικά η πολιορκία κράτησε 23 μέρες.⁹ Οι Τούρκοι κατακτούν τις ανατολικές επαρχίες εκτός από το φρούριο της Σητείας που αντιστέκεται.

Το 1649 ξαναρχίζει η πολιορκία και οι έφοδοι ενάντια στο Χάνδακα. Σιγά-σιγά τα Τούρκικα αποσπάσματα κυριεύουν ολόκληρη την Κρήτη, εκτός από τον πολιορκημένο Χάνδακα και τα τρία παραθαλάσσια φρούρια, της Σπιναλόγγας, της Σούδας και της Γραμβούσας.

Η παράδοση του Χάνδακα συμπλήρωσε την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους, γιατί τα θαλασσινά φρούρια που διατήρησαν οι Ενετοί δεν είχαν πια καμιά σημασία για την Ενετία και αφού οι Ενετοί έκαναν μερικές απόπειρες από κει χωρίς να πετύχουν για να ξαναπάρουν την Κρήτη, παραχωρήθηκαν και αυτά τελικά με συνθήκη στην Τουρκία το 1715.¹⁰

Ο Μεχμέτ Αλής, όταν παρέλαβε το Νησί, ένωσε τις τρεις διοικήσεις σε μια και διόρισε Γενικό διοικητή το Μουσταφά Πασά. Στη συνέχεια

⁸ Σ. Ξανθουδίδη - Θ. Λουλουδάκη Ιστορία της Κρήτης σελ. 79

⁹ Λ.Κ. Κρυοβρυσανάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 18

¹⁰ Σ. Ξανθουδίδη - Θ. Λουλουδάκη Ιστορία της Κρήτης σελ. 86

ακολούθησαν διάφορες επαναστάσεις από πλευρά Κρητικών χωρίς όμως αποτέλεσμα. Επιγραμματικά κάποιες από αυτές είναι :

Επανάσταση Χαιρέτη και Βασιλογιώργη.

Η Επανάσταση του 1878 και η Σύμβαση της Χαλέπας.

Τα γεγονότα του 1889 και η επανάσταση του 1896.

Η επανάσταση του 1897.

10. Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα

Το Δεκέμβρη του 1898 ο Πρίγκιπας Γεώργιος κατεβαίνει στην Κρήτη. Η υποδοχή που του έγινε υπήρξε αποθρευτική, γιατί για τους Κρητικούς ο Πρίγκιπας αποτελούσε ένα μεταβατικό στάδιο, αλλά και μια υπόσχεση για την Ένωση.

Ο Γεώργιος κυβέρνησε την Κρήτη με το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας που ψήφισε η Κρητική Συνέλευση το Μάρτη του 1899. Το Σύνταγμα στην ουσία υπήρξε αυταρχικό, αφού οι υπουργοί που ονομάζονταν Σύμβουλοι δε λογοδοτούσαν στη Βουλή, αλλά στον Πρίγκιπα που συγκέντρωνε στα χέρια του όλες τις εξουσίες.

Το Σύνταγμα αυτό συντάχθηκε και ψηφίστηκε από τους ίδιους τους Κρητικούς, γιατί πίστευαν πως είχε προσωρινό χαρακτήρα, αφού σύντομα θα ακολουθούσε η Ένωση και γιατί ήθελαν με αυτό να ενισχύσουν την κεντρική εξουσία στην ενωτική της προσπάθεια πιστεύοντας πως ο Πρίγκιπας δεν θα

έκανε κατάχρηση των εξουσιών που του παραχωρούσε ο καταστατικός χάρτης.

Το Σεπτέμβρη του 1906 ο Αλέξ. Ζαΐμης, πρώην πρωθυπουργός, κατεβαίνει στην Κρήτη σαν νέος Αρμοστής με πενταετή εντολή. Το Σεπτέμβρη του 1908, όταν οι Κρητικοί μαθαίνουν πως η Βουλγαρία ανακηρύσσεται ανεξάρτητο Βασίλειο και η Αυστρία προσαρτά τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, αντιδρούν με συλλαλητήρια και λαοψηφίσματα ζητώντας την ένωσή τους με την Ελλάδα. Αποφασιστικής σημασίας υπήρξε το τεράστιο συλλαλητήριο που έγινε στο Πεδίον του Άρεως στα Χανιά, όπου οι συγκεντρωμένοι κηρύσσουν με ψήφισμά τους την ένωση της Κρήτης με το «ελεύθερο Βασίλειο της Ελλάδας».

Οι Προστάτιδες Δυνάμεις δέχονται σιωπηρά τη νέα κατάσταση, ενώ η Ελληνική Κυβέρνηση δεν προχωρεί και τυπικά στην Ένωση, για να αποφύγει μια σύγκρουση με την Τουρκία και για να μην ανακληθεί η απόφαση των Δυνάμεων να αποσύρουν και τους τελευταίους στρατιώτες τους από το Νησί.

Το 1912 αποδείχεται αποφασιστικό για την Ένωση. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία περνά δύσκολες ώρες. Ο Ιταλο-Τουρκικός πόλεμος καθώς και οι υπερβολές των Νεοτούρκων που καταπιέζουν τις διάφορες εθνότητες φέρνουν πιο κοντά τους λαούς της Βαλκανικής. Ο Βενιζέλος πρωθυπουργός της Ελλάδας, διευθύνει αποφασιστικά την εξωτερική της πολιτική και λίγες μέρες πριν ξεσπάσει ο Βαλκανικός πόλεμος, την 1η του Οκτώβρη του 1912, καλεί την Κρητική Κυβέρνηση να στείλει τους αντιπροσώπους της στο Εθνικό Κοινοβούλιο. Επίσης διορίζει τον Στέφανο Δραγούμη διοικητή του Νησιού. Τον

ίδιο μήνα φτάνει στην Αθήνα και το πρώτο Κρητικό σύνταγμα από 2.000 περίπου άντρες.

Μετά το νικηφόρο τέλος των δύο Βαλκανικών πολέμων και την ήττα Τουρκίας και Βουλγαρίας, η Κρήτη ενώνεται με την Ελλάδα και τυπικά. Την 1η του Δεκέμβρη του 1913 η Ελληνική σημαία, σε ειδική τελετή, υψώνεται στο φρούριο του Φιρκά.¹¹

11. Συνθήκη της Λωζάννης

Η συνθήκη αυτή που υπογράφηκε το Γενάρη του 1923 είχε αποφασιστική σημασία για τη σύνθεση του Κρητικού πληθυσμού. Η συμφωνία του 1923 προέβλεπε την περίφημη ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Τουρκία και στην Ελλάδα. Σύμφωνα με αυτήν, 388.000 περίπου Έλληνες της Μικράς Ασίας ανταλλάσσονται με 150.000 Τούρκους που ζούσαν στην Ελλάδα και που οι περισσότεροί τους προέρχονταν από την Κρήτη. Έτσι ο πληθυσμός του Νησιού, από το 1923 και μετά, γίνεται στο σύνολό του σχεδόν Χριστιανικός.¹²

¹¹ Σ. Ξανθουδίδη - Θ. Λουλουδάκη Ιστορία της Κρήτης σελ. 135

¹² Σ. Ξανθουδίδη - Θ. Λουλουδάκη Ιστορία της Κρήτης σελ. 135

12. Η μάχη της Κρήτης

Η μάχη της Κρήτης γιά αυτούς που την έζησαν και γιά αυτούς που τη μελετούν, ύστερα από σαράντα περίπου χρόνια, αποτελεί μια από τις πιο ιδιόμορφες και συναρπαστικές συγκρούσεις του δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου που αιφνιδίασε φίλους και εχθρούς της εποχής εκείνης.

Η καχυποψία των Μεταξικών για το φιλελεύθερο νησί τους οδήγησε στην εύκολη λύση : ανάθεσαν στους Άγγλους την προστασία και την άμυνα της Κρήτης. Έτσι το Νησί απογυμνώθηκε από τους φυσικούς του υπερασπιστές, την 5η Μεραρχία Κρητών, που οδηγημένοι στο σφαγείο της Τρεμπεσίνας και του Σέντελο αποδεκατίστηκαν περισσότερο από τα κρουοπαγήματα παρά από τα πυρά των Ιταλών. Αλλά και αν ακόμη η Μεραρχία ήταν απαραίτητη στο Αλβανικό μέτωπο, το ίδιο καθεστώς θα μπορούσε να συγκροτήσει τουλάχιστο άλλη μια μεραρχία, ύστερα από μια σύντομη επιστράτευση, σύμφωνα με τους ειδικούς. Όμως και εδώ τα ηττοπαθή και φιλοναζιστικά στοιχεία έκαμαν το θαύμα τους γιατί αν ο Μεταξάς πέθανε στις 29 του Γενάρη του 1941, ο μηχανισμός του διατηρήθηκε ακόμη και όταν χαροπάλευε το Νησί. Γιάυτό και η περίφημη απόφαση για την οργάνωση της Κρητικής Πολιτοφυλακής έμεινε ως το τέλος νεκρό γράμμα με αποτέλεσμα ο πληθυσμός να αντισταθεί στους επιδρομείς με δική του πρωτοβουλία και να πληρώσει κατόπιν την αντίστασή του με εκατόμβες νεκρών, γιατί λέει παραβίασε τους κανόνες του πολέμου και δεν ήταν τακτικός,

αλλά άτακτος μαχητής. Έτσι δούλεψαν τα εκτελεστικά αποσπάσματα των Γερμανών μετά την κατάκτηση.

1. Οικονομική κρίση

Από το 1940 ε.χ. και μετά η παύση των εξαγωγών για 1.400.000 στρ. καλλιεργήσιμης γης σε 400.000 στρ. (125.000 μόνιμα αρδωμένα). Το 50% της καλλιέργειας αργασιών με τη γαλακτοκομία και τη βοοτροφία. Τα κρέατα πωλούνται άμεσα (1200 κτλ) και οι 250 κτλ κρέατος υποδοχών πωλούνται σε 10 κτλ κρέατος. Το σπασμένο κρέας δίνει 227 γρ. (100 γρ. σπασμένο κρέας).

2. Στρατιωτική κρίση

Ο Η. Φίτσελ και άλλα γένη από την πύλη του Ραβένσκου ή παρόμοια Ραβένσκου ήταν έργο των βελγικών, ολλανδικών, αλβανικών, κροατικών, φινλανδικών (Κοινοβουλευτική Έπιπέδων) και άλλων γερμανικών παραγόντων και ιδιωτών.

Η κρίση επέδρασε στις Κρήτες από τους Έκτορες το 1210 α. Βασικά η κρίση σε 8 στάδια (Βουλγαρικοί) θύσανε ορισμένα βουνά της Κρήτης.

1) Το πρώτο κείμενο περιλάμβανε τις κατώτες υπηρεσίες Άσκησης Στρατού (Ασκήσεις) και Στρατιωτικές Αρχές.

B. ΡΕΘΥΜΝΟ

1. Οικονομική εξέταση

Από τα 1496 τ.χιλ. που είναι η έκταση του νομού δηλ. 1.496.000 στρ. καλλιεργήσιμα είναι τα 406.000 στρεμ. (55.000 μόνο αρδευόμενα). Το 60% των κατοίκων ασχολείται με τη γεωργία και κτηνοτροφία. Τα κυριότερα προϊόντα είναι : λάδι, σταφίδα κ.α. Στο υπέδαφος υπάρχουν ποσότητες όνυχα και αλαβάστρου. Το επαρχιακό οδικό δίκτυο ανέρχεται σε 527 χλμ. (440 χλμ. ασφαλτοστρωμένα).

2. Ιστορία του νομού

Ο Ν. Ρεθύμνου πήρε τ'όνομά του από την πόλη του Ρεθύμνου. Η περιοχή του Ρεθύμνου ήταν φέουδο των βυζαντινών οικογενειών Χορτάτζηδων, Καφφάτων, Φωκάδων (Καλλέργηδων), Σκορδίληδων, Βλαστών, Γαβαλάδων, Βαρούχηδων και Μελισσηνών.

Με την κατάληψη της Κρήτης από τους Ενετούς το 1210 οι Βενετοί τη διαίρεσαν σε 6 σεξτέρια (διαμερίσματα) δίνοντας ονόματα συνοικιών της Βενετίας.

1) Σεξτέριο Κάστελο περιελάμβανε τις τούρμες (επαρχίες) Απάνω Σύβριτος (Αμαρίου), Μυλοποτάμου και Αρίου.

2) Σεξτέριο Σαν Πάολο τις τούρμες κάτω Σύβριτος (Αγ. Βασιλείου), τούρμα Καλαμώννα (επαρχ. Ρεθύμνης) και τούρμα Ψυχρού (Αποκορώνου).

Η διαίρεση αυτή διατηρήθηκε μέχρι τον 14ο αιώνα οπότε η Κρήτη διαιρέθηκε σε 4 περιφέρειες, τους σημερινούς νομούς. Μια από αυτές ήταν του Ρεθύμνου που περιελάμβανε την καστελανία (επαρχία) Μυλοποτάμου με έδρα το Πάνορμο, την Καστελανία Αμαρίου (έδρα Θρόνος) και Καστελανία Αγ. Βασιλείου (έδρα Αγ. Βασίλειος) καθώς και την Καστελανία Ρεθύμνου. Η ίδια διοικητική διαίρεση υπάρχει και σήμερα. Οι Τούρκοι όταν οκολήρωσαν την κατάκτηση της Κρήτης διατήρησαν τη διοικητική διαίρεση των Βενετών.¹³

3. Αρχαίες πόλεις

Ανάμεσα στις 100 αρχαίες πόλεις της Κρήτης στο Ν. Ρεθύμνου υπήρχαν οι παρακάτω :

Άγριος

Αλλαρία

Άππια

Αξός

Απολλωνία

Αρμένιοι (Υστερομινωικό Νεκροταφείο)

Το μεγάλης σημασίας Υστερομινωικό Νεκροταφείο Αρμένων-Σωματά βρίσκεται σ'ένα χώρο 40 στρεμμάτων πάνω στον κεντρικό δρόμο Ρεθύμνου

Αρμένων, 7 χλμ. από το Ρέθυμνο πάνω στη διακλάδωση προς το Σωματά. Το Νεκροταφείο χρονολογείται την Υστερομινωϊκή περίοδο ανάμεσα στα 1350-1200 π.Χ.

Ελεύθερνα ή Σάτρα (εικ. 17)

Κρήνη

Οσμίδα

Όριον

Πάνορμος

Σύβριτος

Φαλάννη

Ψύχιον

¹³ Λ.Κ. Κρυοβρυσάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 33

4. Μοναστήρια και ιερά προσκυνήματα

Μονή Αρκαδίου Ρεθύμνου

Από τις πιο σημαντικές και φημισμένες Μονές (εικ. 5) της Κρήτης, αλλά και της Ελλάδας είναι η ιστορική Μονή Αρκαδίου. Βρίσκεται στην επαρχία Ρεθύμνου 22 χλμ. από το Ρέθυμνο σε υψόμετρο 500 μ. Είναι χτισμένη πάνω σε ένα μικρό οροπέδιο με φρουριακή μορφή εκτάσεως 5.200 τ.μ. κοντά στο χωριό Αμνάτος. Η κατασκευή της θυμίζει μοναστήρι Καθολικών, με πολλά κτίρια (αποθήκες, φούρνο, ξενώνες, τράπεζα, μαγειρείο κ.ά.) Το καθολικό της μονής είναι δίκλιτη βασιλική αφιερωμένη στον Αγ. Κων/νο - Αγ. Ελένη και στη Μεταμόρφωση Κυρίου. Έχει κεντρική είσοδο τη δυτική «Ρεθεμνιώτικη Πόρτα» και την ανατολική «Καστρινή». Πιστεύεται ότι ιδρύθηκε τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο (961-1204 μ.Χ.) ή τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας από το μοναχό Αρκάδιο, συνηθισμένο καλογερικό όνομα. Το 1572 έγινε κοινόβιο μοναστήρι. Η επιγραφή του καμπαναριού έχει χρονολογία 1587, από τον ανακαινιστή του ναού Κλήμη Χορτάτζη. Το Αρκάδι υπήρξε κέντρο γραμμάτων με πλούσια βιβλιοθήκη την οποία όμως κατέστρεψαν το 1646 οι Τούρκοι. Το Αρκάδι, ήταν κέντρο αντιγραφής χειρογράφων και αργότερα εργαστήριο χρυσοκεντικής αμφίων. Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας ήταν από τα πλουσιότερα μοναστήρια της Κρήτης. Τα γεγονότα του 1866 έκαναν τη Μ. Αρκαδίου ονομαστή σ'όλο τον κόσμο. Στις 24 Σεπτ. 1866 αποβιβάζεται στον όρμο Ατάλης (Μπαλί) ο Πάνος Κορωναίος και αμέσως φτάνει στο Αρκάδι, όπου ανακηρύσσεται γενικός αρχηγός Ρεθύμνου. Στις 7 Νοεμ. 1866 ξεκίνησε ο

Μουσταφά πασάς με 15.000 στρατό από το Ρέθυμνο μεταφέροντας 30 κανόνια. Ξημερώνει η 9η Νοεμ. 1866. Οι Τούρκοι έφεραν από το Ρέθυμνο δύο βαριά κανόνια και άρχισαν να χτυπούν την πύλη που υποχωρεί. Μπήκαν μέσα οι Τούρκοι και άρχισε η μάχη. Ο Κωστής Γιαμπουδάκης ανατινάζει την πυριτιδαποθήκη προτιμώντας το θάνατο παρά τη σκλαβιά. Στα αιωνόβια κυπαρίσσια της μονής φαίνονται ακόμα τα βλήματα των όπλων, ενώ στο Μουσείο της Μονής φυλάγονται πολύτιμα κειμήλια της. Η Λευτεριά της Κρήτης ξεκίνησε από το Αρκάδι.¹⁴

Μονή Αρσανίου Ρεθύμνου

Μονή Ασωμάτων Αμαρίου

Μονή Ατάλης (Μπαλί) Μυλοποτάμου

Προσκύνημα Παναγίας Χαρακιανής Μυλοποτάμου

Μονή Πρέβελη Αγίου Βασιλείου (εικ. 18)

Ιστορική μονή 35 χλμ. από το Ρέθυμνο, χτισμένη σε άγονη περιοχή κοντά στο Λιβυκό Πέλαγος. Αποτελείται από δύο κτιριακά συγκροτήματα : το Κάτω Μοναστήρι αφιερωμένο στην Αποκεφάλιση του Ιωάννου προδρόμου που είναι σήμερα έρημο και το Πίσω Μοναστήρι αφιερωμένο στον Αγ. Ιωάννη το Θεολόγο και στον Ευαγγελισμό.

Μονή προφ. Ηλία Ρουστίκων Ρεθύμνου (εικ. 19)

Ι. Προσκύνημα Βένι Αμαρίου

Ιερό Προσκύνημα Αγ. Ελεούσας Αμαρίου

¹⁴ Λ.Κ. Κρυοβρυσάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 63

5. Ιστορία της Πόλης

Πόλη και δήμος, πρωτεύουσα της επαρχίας και του νομού Ρεθύμνου. Σύνολο 23.833 κατ. Έχει έκταση 27 τ. χλμ. και υψόμετρο 10 μ. Ήταν πνευματικό κέντρο της Αναγέννησης (Ενετοκρατίας) και από τότε έμεινε ο θρύλος «Ρεθεμνιώτες για τα Γράμματα», αφού πολλοί δίδαξαν τότε σε Ιταλικά και άλλα Πανεπιστήμια. Είναι χτισμένο στη βόρεια παραλία της Κρήτης και απέχει 58 χλ. από τα Χανιά και 79 από το Ηράκλειο. Βρίσκεται στον $35^{\circ} 22''$ παράλληλο Β πλάτους και $24^{\circ} 30''$ ανατολικού μήκους.

Στη θέση του σημερινού Ρεθύμνου (εικ. 20) ήταν η αρχαία πόλη Ρίθυμνα από τον 4ο π.Χ. αιώνα, της οποίας το όνομα διατηρεί παραλλαγμένο η σημερινή πόλη. Λέγεται και γράφεται με διάφορους τύπους : το Ρέθυμνο, το Ρέθεμνος, η Ρεθύμνη, Ρίθυμνα. Η λέξη είναι σύνθετη από το ρείθρον = κοίτη ποταμού και -υμνα που προέρχεται από το ύδνα = νερό.

Η κατοίκηση της Ρίθυμνας άρχισε την Υστερομινωϊκή περίοδο και έφτασε στην ακμή της τον 4ο και 3ο π.Χ. αιώνα, όπως δείχνουν τα ασημένια και χρυσά νομίσματα της που είχαν την κεφαλή του Απόλλωνα ή της Αθηνάς στη μια όψη και στην άλλη τα θαλασσινά σύμβολα (δύο δελφίνια και μια τρίαινα) και τα αρχικά ΡΙ, ΡΙΘΥ, Ρ. Στο λόφο του φρουρίου υπήρχε ένα ιερό αφιερωμένο στη Ροκκαία Αρτέμιδα, γιάτρισσα των λυσοδηκτών. Το 69 π.Χ. την κατέστρεψε ο Μέτελλος και από τον 3ο π.Χ. αιώνα άρχισε να παρακμάζει, ώστε στα τέλη των ρωμαϊκών χρόνων να γίνει άσημο χωριό το Ρέθυμνο. Την Α΄ Βυζαντινή περίοδο (395-824) ήταν ένα χωριό και μόλις τον 4ο αιώνα

ασπάστηκε το Χριστιανισμό. Τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο (961-1204) υπήρξε ένας οικισμός στην περιοχή του λιμανιού. Το 1206 οι Γενουάτες κατέλαβαν το Ρέθυμνο, αλλά το 1210 οι Βενετοί κατόρθωσαν να το ανακαταλάβουν.

Την περίοδο της Βενετοκρατίας (1210-1669) το Ρέθυμνο αρχίζει να γίνεται πόλη, αφού οι Βενετοί διασκεύασαν το Μαντράκι, στο ανατολικό μέρος της Φορτέζας και εγκατέστησαν εκεί το διοικητικό κέντρο τους. Έτσι το 1229 άρχισε να γίνεται η πρώτη αναφορά για το Ρέθυμνο, ως φρουριακός οικισμός. Στην πρώτη διοικητική διαίρεση της Κρήτης από τη Βενετία σε 6 διαμερίσματα το Ρέθυμνο δεν αποτελούσε έδρα, αλλά από το 1307 έγινε έδρα Ρετούρη (νομάρχη), όταν έγινε η δεύτερη διαίρεση σε 4 επαρχίες. Το 1454 ξεσπά στο Ρέθυμνο η «συνωμοσία του Βλαστού» που όμως καταπνίγεται. Το καλοκαίρι του 1538 ο ναύαρχος και πειρατής του τουρκικού στόλου Χαΐρεντίν Μπαρμπάροσα κατέστρεψε τα βόρεια παράλια της Κρήτης, όμως δεν πείραξε το Ρέθυμνο. Αυτό προβλημάτισε τους Βενετούς και το 1540 άρχισαν την οχύρωση του Ρεθύμνου, που άρχισε πλέον να γίνεται πόλη τα χρόνια αυτά και κράτησε 30 ολόκληρα χρόνια. Το 1561 μερικοί Ρεθεμνιώτες ίδρυσαν την Ακαδημία Βίβι = ύψιστο αγαθό- αθάνατος. Την αποτελούσαν 12 ακαδημαϊκοί και ήταν η πρώτη οργανωμένη εκδήλωση πνευματικής ζωής στην Κρήτη. Έτσι παίρνει ιστορική υπόσταση το θρυλικό «Ρεθεμνιώτες για τα γράμματα». Το 1583 στην απογραφή των Βενετών το Ρέθυμνο είχε 4782 κατ. Από το 1540-1570 έγινε η οχύρωση της πόλης και το 1571 έφτασε στο Ρέθυμνο ο Τουρκικός στόλος με τον Ουλούτζ-Αλή που μπήκε στην πόλη την οποία παρέδωσε στις φλόγες και από τα 3.091 σπίτια κάηκαν τα 1591. Οι κάτοικοι

μετά την καταστροφή αυτή ζήτησαν από τους Βενετούς την κατασκευή ενός φρουρίου για την προφύλαξή τους. Έτσι το 1573 άρχισε η κατασκευή της Φορτέτζας πάνω στο λόφο του Παλαιοκάστρου και τέλειωσε το 1588 Το 1590 το Ρέθυμνο παθαίνει μεγάλες καταστροφές από πλημμύρα. Το 1646 ο Χουσεΐν πασάς μετά από πολιορκία 23 ημερών καταλαμβάνει την πόλη, ενώ όλος ο πληθυσμός και τα βενετσιάνικα στρατεύματα βρίσκονται πάνω στη Φορτέτζα. Το Ρέθυμνο στις 13 Νοεμ. 1646 περνά στα χέρια των Τούρκων,. Το 1717 σεισμός και επιδημία πανούκλας φέρνουν μεγάλες απώλειες στην πόλη. Το 1821 σφάχτηκαν 100 Χριστιανοί και μαζί τους ο Επίσκοπος Γεράσιμος και το 1824 αποκεφάλισαν στη Μ. Πόρτα τους 4 Μάρτυρες. Το 1897 το Ρέθυμνο καταλήφθηκε από τα Ρωσικά στρατεύματα ενώ το 1909 αναχώρησαν από την πόλη. Το 1913 το Ρέθυμνο όπως και όλη η Κρήτη ενώθηκε με την Ελλάδα. Στα 1924 οι Τουρκοκρητικοί έφυγαν για τη Μ. Ασία στα πλαίσια της Συνθήκης της Λωζάννης (1923) και έγινε η ανταλλαγή των πληθυσμών. Το Μάη του 1941 έγινε στην περιοχή του Ρεθύμνου η Μάχη της Κρήτης κατά των Γερμανών αλεξιπτωτιστών. Η 13 Οκτ. 1944 αποτέλεσε ιστορική μέρα για το Ρέθυμνο αφού οι Γερμανοί εγκαταλείπουν την πόλη ανατινάζοντας τη γέφυρα Ατσιποπούλου και φεύγουν για Χανιά. Από το 1970 και μετά άρχισε να χτίζεται ανατολικά της παραλίας σε μήκος 12 χλμ., με αποτέλεσμα να ενωθεί με Περιβόλια-Μισίρια κλπ.¹⁵

¹⁵ Λ.Κ. Κρυοβρυσάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 158

6. Πληθυσμός

Στην πρώτη απογραφή του 1583 το Ρέθυμνο είχε 4782 κατ. από τους οποίους ήταν 213 Κρητικές οικογένειες και 84 Ενετικές , 1590 (3461). Το 1834 (3.200) Χριστιανούς και Τούρκους. Το 1881 (1.865) Χριστιανούς και 6024 Τούρκους δηλ. 7889 κατ. (χωρίς τα προάστια). 1900 (8.354), 1928 (5.400), 1940 (11.000), 1951 (11.100), 1961 (14.999), 1971 (14.969), 1981 (17.736), 1991 έχει 23.176 κατ. και ο δήμος 23.833 κατ.¹⁶

7. Εκκλησίες του Ρεθύμνου

Μητροπολιτικός ναός Εισοδίων Θεοτόκου

Ο Μητροπολιτικός ναός των Εισοδίων οικοδομήθηκε το 1834 στη θέση παλαιότερης εκκλησίας, με πρότυπο το ναό της Τήνου.

Κυρία των Αγγέλων

Η σημερινή εκκλησία «Κυρία των Αγγέλων» ή «Μικρή Παναγία», όπως λέγεται σε διάκριση από το Μητροπολιτικό ναό «Μεγάλη Παναγία», βρίσκεται στο μακρύ Στενό και είναι αφιερωμένη στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Χτίστηκε το 1609 από τους Βενετούς αφιερωμένη στην Αγία Μαρία Μαγδαληνή του τάγματος των Δομινικανικών μοναχών. Είναι τρίκλιτη, χωρίς τρούλο, με το μεσαίο μεγαλύτερο από τα άλλα.

Αγ. Αντώνιος

Καθολική εκκλησία του Ρεθύμνου που αποπερατώθηκε το 1890. Ο ρυθμός είναι νεοκλασικός, με ενδιαφέρον θόλωμα που στέφεται με αέτωμα.

Αγ. Φραγκίσκος

Ο καθολικός μητροπολιτικός ναός του Ρεθύμνου επί Ενετοκρατίας, είναι μια μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Χτίστηκε το 13ο αιώνα και γύρω από την εκκλησία υπήρχε μοναστήρι Φραγκισκανών μοναχών. Στην εκκλησία του Αγ. Φραγκίσκου εκκλησιάζονταν καθολικοί και ορθόδοξοι. Επί Τουρκοκρατίας μετατράπηκε σε φτωχοκομείο, ενώ το 1971 αναστηλώθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και χρησιμοποιείται σήμερα για διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Αγ. Βαρβάρα.

Τέσσερις Μάρτυρες (εικ. 21)

Αγ. Γεώργιος

Μικρός ναός στο Ελιδάκι που χτίστηκε το 1931.

Αγ. Σπυρίδωνας

Κάτω από τη Φορτέτζα

Αγ. Νεκτάριος

Νότια της Φορτέτζας.

¹⁶ Λ.Κ. Κρυοβρυσακάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 163

8. Ενετικά μνημεία Ρεθύμνου

Βενετσιάνικο λιμανάκι.

Από το 1300 οι Βενετοί άρχισαν να διασκευάζουν κατάλληλα το Μαντράκι του Ρεθύμνου, σε ένα μικρό λιμάνι για να καταφεύγουν εκεί οι γαλέρες τους. Το 1582 διάνοιξαν ένα κανάλι για να διοχετεύει έξω την άμμο. Το 1618 επιδιόρθωσαν το βόρειο μόλο και το 1626 πρόσθεσαν ένα κρηπίδωμα. Ο φάρος του χτίστηκε επί Τουρκοκρατίας και επισκευάστηκε το 1834 και 1884. Στο χώρο του λιμανιού υπάρχουν πακτωμένα τούρκικα κανόνια. Γύρω από το λιμάνι υπάρχουν θολωτοί χώροι, που ήταν βενετσιάνικοι νεώσοικοι, αποθήκες και κατοικίες. Σήμερα όλος ο χώρος του λιμανιού είναι ταβέρνες και κέντρα διασκεδάσεως για τους τουρίστες και άλλους επισκέπτες.

Τείχη της πόλης (οχύρωση)

Τα πρώτα χρόνια της Ενετικής κυριαρχίας χτίστηκε γύρω από το λιμάνι ένας οχυρωματικός περίβολος, αλλά όταν άρχισε η πόλη να μεγαλώνει, άρχισαν νέες οχυρώσεις από το 1540-1570. Η οχύρωση αυτή του 1540-1570 άρχισε από την ανατολική παραλία (προμαχώνας της Αγ. Βαρβάρας με στρατώνες για τη φρουρά), όπου υπήρχε και η Πύλη της Άμμου (στον σημερινό Άγνωστο Στρατιώτη). Στη γωνία Εθνάρχου Μακαρίου-Γερακάρη σώζονται καταλύματα στρατιωτών. Το τείχος συνεχιζόταν και έφτανε στον προμαχώνα της Αγ. Παρασκευής. Η κεντρική Πύλη των οχυρών, Πύλη Γκουόρα, χτίστηκε το 1566-1568 από το ρετούρη (νομάρχη) Γκουόρα. Σήμερα λέγεται Μεγάλη Πόρτα και είναι η αρχή της οδού Εθνικής Αντιστάσεως με άνοιγμα 2,60 μ. από

λαξευμένους λίθους, που δημιουργούσαν ημικυκλικό τόξο με ανάγλυφο το λιοντάρι του Αγ. Μάρκου. Δυτικά της πύλης Γκουόρα ήταν ο προμαχώνας Καλλέργη που αργότερα έγινε η Πύλη του Αγ. Αθανασίου. Το τείχος συνεχιζόταν απέναντι από τον κήπο που ήταν η πόρτα Ντέλλο και τελείωνε στη θάλασσα, απέναντι από τη Νομαρχία. Τα τείχη είχαν εξωτερικά καταλύματα στρατιωτών, ενώ η πόλη από τη θάλασσα ήταν ανοιχτή, με αποτέλεσμα το 1567 να την καταστρέψει ο Ουλούτζ-Αλής. Από το τείχος αυτό σήμερα σώζεται μόνο η Μεγάλη Πόρτα και τα καταλύματα στην Εθν. Μακαρίου.¹⁷

Λότζια (εικ. 16)

Τετράγωνο κτίριο που χτίστηκε το 1580-1610 με ημικυκλικά τόξα. Ήταν τόπος συγκέντρωσης των Ενετών αρχόντων, για να συζητήσουν διάφορα θέματα οικονομικά και πολιτικά, αλλά και τόπος αναψυχής και τυχερών παιχνιδιών. Από την είσοδο τους οι κήρυκες διάβαζαν τα διατάγματα της εξουσίας. Αρχικά είχε ξύλινη στέγη που αργότερα έγινε με δώμα. Επί Τουρκοκρατίας μετατράπηκε σε τζαμί αφιερωμένο στον Κιουτσούκ Ιμπραϊμ το 1656 με μιναρέ που όμως κατεδαφίστηκε το 1930.¹⁸

Κρήνη Ριμόντη (εικ. 22)

Στην πλατεία Πετυχάκη στον Πλάτανο ο ρετούρης Ριμόντη το 1626 ανακατασκεύασε την υπάρχουσα Κρήνη του 1588 θέλοντας να μιμηθεί την Κρήνη του Μοροζίνη στο Χάντακα. Η πρόσοψη της Κρήνης αποτελείται από 4

¹⁷ Λ.Κ. Κρυοβρυσάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 163

¹⁸ Λ.Κ. Κρυοβρυσάκη Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης σελ. 164

κιονίσκους πάνω σε 3 γούρνες για το πότισμα των ζώων και το νερό έτρεχε από 3 κρούνους (στόματα λιονταριών).

Ηλιακό ρολόι

Βρισκόταν απέναντι από τη Λότζια και δεν υπάρχει σήμερα, γιατί κατεδαφίστηκε το 1946 για την επέκταση της οδού Αρκαδίου. Ο πύργος του ρολογιού ήταν ορθογωνικός, με θύρωμα από δύο δωρικές κολόνες και ψηλά η περιφέρεια του ρολογιού με ανάγλυφους αριθμούς και σύμβολα ζωδίων.

Ο πύργος χτίστηκε το 1601 και ήταν αφιερωμένο στον Μπέμπο Ιωάννη, επίτροπο Αγ. Μάρκου στο Ρέθυμνο.

Αγ. Φραγκίσκος

9. Τούρκικα μνημεία του Ρεθύμνου

Τζαμί Νεραντζέ ή Γαζή Χουσεϊν

Τζαμί Βαλιδέ Σουλτάνας στη Μ. Πόρτα.

Τζαμί Αγκεμπούτ Αχμέτ (Κυρίας των Αγγέλων)

Τζαμί Καρά Μουσά στις Άμμος την πόρτα

Τζαμί Κιουτσούκ Ιμπραϊμ στη Λότζια

Τζαμί Γιαχγιά Ιμπραϊμ στη Σοχώρα

Τζαμί Βελή πασά στο Μασταμπά.

Τζαμί Χαν Ιμπραϊμ στη Φορτέτζα

Τουρμπέδες (θολωτοί τάφοι)

Νοτιοδυτικά Νερατζέ

Καρά Μουσά

Ευληγιάς

Τεκές Χασάν Μπαμπά (στο Ορφανοτροφείο)

Τεκές Βελή Πασά (Μασταμπάς)

Κρήνες

Μεσκηνιάς (ΒΔ του κήπου Ηλιακάκη)

Σοχώρας (Πατρ. Γρηγορίου 27)

Τούρκικο Σχολείο (1ο Δημ. Σχολείο σήμερα)

Διοικητήριο (Νομαρχία)

Δεξαμενή

Χαμάμ

Κιόσκια ή σαχνισιά

Οχυρό Φορτέζας (φυλακές-μουσείο)

Νεκροταφείο

Φάρος

Κανόνια

Γ. ΤΑ ΚΑΣΤΡΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

1. Ο προγραμματισμός κατασκευής νέων οχυρώσεων

Μέσα στον 16ο αιώνα η Βενετία βλέποντας να λιγοστεύει επικίνδυνα η δύναμή της, έκρινε ότι έπρεπε να οχυρώσει τις βάσεις της, τόσο στην Ιταλική χερσόνησο, όσο και στις κτήσεις της στην Ανατολή, αυτές που της είχαν απομείνει μετά τη συνεχή εξάπλωση των Τούρκων. Η Κρήτη είναι ίσως η μόνη αξιόλογη κτήση στον Ελλαδικό χώρο που έχει απομείνει στους Βενετούς, κυρίως μετά το 1571, γι' αυτό και κάνουν ό,τι είναι δυνατόν για να της εξασφαλίσουν ένα σωστό και πλήρες αμυντικό σύστημα. Μέχρι την εποχή εκείνη οι οχυρώσεις που κατασκεύασαν οι Βενετοί στην Κρήτη δεν ήταν εκτεταμένες και προγραμματισμένες. Είχαν γίνει συμπληρωματικά αμυντικά έργα στις οχυρώσεις που ήδη υπήρχαν και πριν από τη Ενετοκρατία, για να καλυφθούν στοιχειώδεις αμυντικές ανάγκες. Στο μεταξύ οι μεγάλες πόλεις, ο Χάνδακας, τα Χανιά και το Ρέθυμνο, είχαν επεκταθεί έξω από τα παλιά τείχη, δημιουργώντας μεγάλα, γεμάτα ζωή και δραστηριότητα εξώβουργα, τα οποία έμεναν ουσιαστικά ανοχύρωτα. Από τη στιγμή όμως που οι Τούρκοι φάνηκαν απειλητικοί στις Ελληνικές θάλασσες, ιδιαίτερα μετά το 1453, ο κίνδυνος αποβάσεως οργανωμένου εχθρικού στρατεύματος στη μεγαλόνησο μεγάλωσε και ανάγκασε τους Βενετούς να οργανωθούν ανάλογα.¹⁹ Τον προγραμματισμό και τη σχεδίαση των νέων οχυρώσεων ανέθεσαν στον περίφημο Βερονέζο αρχιτέκτονα Michelle Sanmicheli. Ο Michele Sanmicheli

στις 14 Απριλίου 1535 ονομάστηκε από το Συμβούλιο των Δέκα της Βενετίας μηχανικός στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης, υπεύθυνος της περιοχής των Λιμνοθαλασσών (Βενετία) και των οχυρώσεων. Από το 1537 μέχρι το 1539 ταξίδεψε στην Κέρκυρα και την Κρήτη, όπου επιθεώρησε την κατάσταση που επικρατούσε και έδωσε σχέδια για τις νέες οχυρώσεις των κυριοτέρων πόλεων-βάσεων των Βενετών στα νησιά αυτά.

Από την εποχή αυτή λοιπόν, ολόκληρη η Κρήτη άρχισε να εφοδιάζεται με ένα πλήθος σύγχρονων οχυρώσεων, όπως απαιτούσε η νέα τεχνική με τις οποίες ενίσχυσαν τα μεγάλα αστικά κέντρα του «Βασιλείου», καθώς και επίκαιρα σημεία του, όπως μικρά νησιά μπροστά σε μεγάλους κλειστούς κόλπους σε εισόδους λιμανιών και αλλού (Σούδα, Σπιναλόγγα, Αγ. Θεόδωροι, Γραμβούσα).²⁰

Συμπερασματικά λοιπόν, μπορεί να λεχθεί ότι οι συνθήκες που επικράτησαν από το α' μισό του 16ου αιώνα, αφενός στον πολεμικό τομέα και αφετέρου στον τομέα της κατασκευής των νέων οχυρώσεων, ανάγκασαν τους Βενετούς να εφαρμόσουν στην Κρήτη ένα εκτεταμένο πρόγραμμα ανεγέρσεως νέων φρουρίων, που σώζονται μέχρι και τις μέρες μας. Οι οχυρώσεις αυτές που έγιναν στην Κρήτη, με την καθοδήγηση των Βενετών, φτιαγμένες όμως από τα χέρια του κρητικού λαού, είναι από τα πιο ενδιαφέροντα μνημεία του νησιού με μεγάλη ιστορική αξία, λαμπρά παραδείγματα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής εκείνης της εποχής, που το κυρίαρχο στοιχείο της ήταν ο προμαχώνας.

¹⁹ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 77

2. Γραμβούσα (εικ. 23)

Στο δυτικότερο ακρωτήριο της βόρειας παραλίας της Κρήτης, πάνω στο ομώνυμο νησάκι, που οι αρχαίοι ονόμαζαν Κόρυκο ή Κίμαρο και που σε κείνα τα χρόνια δεν ήταν δύο, όπως σήμερα, αλλά τρία, οι Ενετοί κατασκεύασαν το περίφημο φρούριο της Γραμβούσας.

Η ολοκλήρωση του κάστρου συντελέστηκε στα 1584. Χτισμένο στην κορφή της απόκρημνης εκείνης νησίδας, σε ύψος 80 πόδια, περιβαλλόταν από τείχη 370 βημάτων και από γκρεμούς άλλων 180 βημάτων. Είχε ανάγκη να φρουρείται ένα μέρος του μόνο. Διέθετε δεξαμενές νερού και κάθε άλλη αναγκαία εγκατάσταση. Η δύναμη πυρός του ήταν 24 μεγάλα και μικρά πυροβόλα. Ο μηχανικός των δημόσιων έργων Φραντσέσκο Βασιλικάτα γράφει πως «είναι ολωσδιόλου τελειωμένο και είναι απρόσιτο, εκτός από προδοσία».²¹ Στην ανατολική πλευρά των τειχών βρίσκεται η πύλη στα τείχη δημιουργείται μια εσοχή ορθογώνιου σχήματος. Μπροστά από αυτή την εσοχή υψώνονται δύο μικρά προστατευτικά θωράκια ανάσχεσης, στερεωμένα στα κυρίως τείχη, τα οποία εμποδίζουν την ελεύθερη πρόσβαση στην πύλη. Το επιμηκέστερο από αυτά τα θωράκια φέρει θυρίδες ελαφρών όπλων, από όπου άλλοτε, στρατιώτες της φρουράς ανεβασμένοι πάνω σε μια λίθινη προεξοχή έλεγχαν με το βλέμμα τους και εμποδίζαν με τα όπλα τους την πρόσβαση προς την πύλη κάθε ανεπιθύμητου.

²⁰ Ι.Θ. Στεριώτου Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646 Α' τόμος σελ. 78

²¹ Γ.Ν. Ορφανουδάκη. Τα Κάστρα στην Κρήτη σελ. 33

Η πύλη του κάστρου, η οποία βρίσκεται λίγα μέτρα από τον πεσμένο λέοντα, είχε δύο θύρες. Μια εξωτερική και μια εσωτερική. Το εξωτερικό άνοιγμά της, το οποίο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της μικρής εσοχής είναι εντελώς αθέατο για όποιον βρίσκεται έξω από το κάστρο.²²

Όπως στα περισσότερα βενετικά κάστρα, έτσι και στην Γραμβούσα υπάρχει μια δεύτερη μικρή πύλη κρυμμένη στην κόγχη, την οποία σχηματίζει μια προεξοχή των τειχών, ονομαζόμενη «PORTELLO». Στο «PORTELLO», το οποίο βρίσκεται στην νότια πλευρά των τειχών, οδηγεί μια μικρή θολωτή στοά, όρθια ακόμα. Αθέατο από την θάλασσα το «PORTELLO» βρίσκεται αντίκρυ από την πούντα του Τιμόνε (PUNTA DEL TIMONE), από την οποία και προστατεύεται. Η πρόσβαση προς αυτό από την εξωτερική πλευρά του κάστρου είναι εξαιρετικά δύσκολη, λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους στο σημείο αυτό, βρίσκεται δε σε ύψος περίπου 1,50 μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους ριζωμένο γερά σε ένα γκρίζο ογκόλιθο.

Στην ίδια πλευρά των τειχών, δηλαδή την νότια, παρατηρεί κανείς την ύπαρξη ενός λιθόκτιστου, επικλινούς διαδρόμου, μέσω του οποίου μετέφεραν τα κανόνια πάνω στους προμαχώνες. Παρόμοιοι διάδρομοι υπήρχαν στα ανατολικά τείχη στον CAVALIERE ORSINO και στον SPERONE στο βορειότερο τμήμα του κάστρου.

Τα νότια τείχη κατευθυνόμενα δυτικά καταλήγουν σε μια αντηρίδα υποστηρίξεως επιχρισμένη με ισχυρό, συγκολλητικό κονίαμα. Από εκεί ξεκινά

²² Ν. Βασιλάτος Κάστρα της Ελληνικής Γης σελ. 168

ο απότομος γκρεμός, ο οποίος απλώνεται σε όλη την έκταση της δυτικής πλευράς του κάστρου.

Ολόκληρο το παραπέτασμα των τειχών του κάστρου είναι κατασκευασμένο σχεδόν αποκλειστικά από γκρίζους ασβεστόλιθους οι οποίοι αφθονούν πάνω στην νησίδα. Οι γωνίες των τειχών, τα οποία έχουν διάμετρο περίπου 400 μέτρα, τα περιγράμματα των πυλών, καθώς και το ημικυλινδρικό, διακοσμητικό διάζωμα, το οποίο περιβάλλει τα τείχη σε όλο το μήκος της περιμέτρου τους στο ύψος των επάλξεων, οι θόλοι των στοών και τα ανοίγματα των δεξαμενών έχουν κατασκευαστεί από καλοκατεργασμένο πωρόλιθο, τον οποίο πρέπει να μετάφεραν στην Γραμβούσα από άλλη περιοχή της Κρήτης.

Η λιθοδομή των τειχών, το συνολικό μήκος των οποίων ξεπερνάει τα 1000 μέτρα, αποτελείται κυρίως από ασύμμετρους λίθους (αργολιθοδομή), οι οποίοι έχουν αρμολογηθεί μεταξύ τους με μεγάλη επιμέλεια και έχουν συγκολληθεί και σε πολλά σημεία επιχριστεί με ένα ισχυρότατο ασβεστοκονίαμα, χάρη στο οποίο βρίσκονται όρθια μέχρι σήμερα.²³

3. Καστέλλι Κισάμου (εικ. 24)

Στο μυχό του ομώνυμου κόλπου, στα βορειοδυτικά παράλια της Κρήτης, στη θέση που βρισκόταν η αρχαία Κίσαμος, είναι χτισμένη η σημερινή

²³ Ν. Βασιλάτος Κάστρα της Ελληνικής Γης σελ. 170

κωμόπολη. Το 1555 οι Ενετοί την περιέκλεισαν μέσα σε κάστρο - καστέλλι, απ'όπου και κρατά μέχρι σήμερα το όνομά της.²⁴ Στο Καστέλλι Κισάμου έχει μείνει μόνο το όνομα πια. Δεν υπάρχει καστέλλι.

Οι Βενετοί μετά την Δ' σταυροφορία τους κατέλαβαν την Κρήτη, οχύρωσαν τη θέση με τείχος. Δεν δυσκολεύτηκαν να βρουν οικοδομικό υλικό για την κατασκευή του φρουρίου. Ήταν τόσο κοντά και τόσο άφθονοι οι λίθοι και το άλλο υλικό από τους αρχαίους ναούς, το θέατρο, τα άλλα οικοδομήματα της αρχαίας Κισάμου που χρησιμοποίησαν οι Βενετοί για την κατασκευή του κάστρου.²⁵

Ένα άλλο φρούριο, το **Επάνω Παλαιόκαστρο** (Κισάμου) είναι ορθωμένο στη μεσημβρινή πλαγιά του λόφου, όπου άλλοτε ήταν στημένη η Πολυρρήγεια των αρχαίων Χρόνων.

4. Θεodώρου (εικ. 25)

Κοντά στην ακτή της Κισάμου και ανάμεσα Σούδας και Ακρωτηρίου, βρίσκεται το μικρό νησάκι των Αγίων Θεοδώρων, το επονομαζόμενο Θεodωρού. Στην αρχαιότητα λεγόταν «Ακοίπιον», ενώ οι Τούρκοι τα ονόμαζαν «Τουρλού» ή «Τουρλουρού - Αδασί», εξαιτίας της κωνοειδούς κορυφής του νησιού, που πάνω της ήταν χτισμένο το κάστρο και που μοιάζει με τρούλο.

²⁴ Γ.Ν. Ορφανουδάκης. Τα Κάστρα στην Κρήτη σελ. 37

²⁵ Α. Παραδείσης. Φρούρια και Κάστρα της Ελλάδας 3ος τόμος σελ. 280

Στην πραγματικότητα τα φρούρια ήταν δύο, σε απόσταση μάλιστα 1.000 μέτρων το ένα από το άλλο, κατασκευασμένα και αυτά από τους Ενετούς. Το ύψος των τειχών τους ήταν δώδεκα πήχεις και το πλάτος τους έξι. Δεν είχαν επιχωματώσεις και θεωρούνταν από τους εμπειρογνώμονες Ενετούς ασθενικά κι ακατάλληλα να αντιτάξουν αποτελεσματική άμυνα. Το πάνω φρούριο είχε περιφέρεια 140 βήματα και το παραθαλάσσιο 170. Τα 18 τηλεβόλα τους προστάτευαν τη δυτική πλευρά των Χανίων και μείωναν τους πελαγίσιους κινδύνους.²⁶

5. Χανιά (εικ. 26α,β)

Στα ερείπια της αρχαίας Κυδωνίας, βρίσκεται η ιστορική πόλη των Χανίων, περιτριγυρισμένη από ισχυρότατα τείχη με τρεις πύλες, από τις οποίες σήμερα σώζονται δύο. Το μεγάλο εξωτερικό τείχος, με το οποίο και οχυρώθηκε η πολιτεία, ολοκληρώθηκε στα 1590, χρονολογία που είναι γραμμένη στην πύλη του Κουμ-Καπισί. Η περιφέρειά του ήταν 3.085 μέτρα, το πλάτος της τάφρου πενήντα και το βάθος της δέκα. Είχε πέντε γερούς προμαχώνες, που ονομάζονταν του Μαλιπιέρο, της Αγίας Λουκίας, του Σκιάβο, του Μικιέλε και του Βιτούρι. Διέθετε μια πιαταφόρμα και στον περίβολο των τειχών υπήρχαν επίσης οκτώ μικροί πύργοι, τέσσερις καβαλιέροι και δύο ρεβελίνα. Στη δυτική πλευρά του φρουρίου υπάρχει ακόμα κανονιοστάσιο

²⁶ Γ.Ν. Ορφανουδάκης. Τα Κάστρα στην Κρήτη σελ. 39.

πάνω σε λόφο, που δημιουργήθηκε με επιχωμάτωση και που ονομαζόταν Λάντο.

Ο Ενετικός κυματοθραύστης κατασκευάστηκε από πελώριους βράχους που μεταφέρθηκαν με σχεδίες. Στην νοτιοανατολική ακτή του λιμανιού οικοδομήθηκε μεγάλος ναύσταθμος με κολοσσιαίες ασίδες, τα περίφημα νεώρια, για την κατασκευή και προφύλαξη των Ενετικών γαλέρων. Η στέγη των θόλων ήταν στρωμένη με μολύβι που αφαιρέθηκε από τους Τούρκους. Η κατασκευή των νεωρίων τελείωσε το 1497 και από τις 23 ασίδες σώζονται μέχρι σήμερα μοναχά οι επτά. Το λιμάνι χωρούσε εβδομήντα γαλέρες.²⁷ Η κυριότερη πύλη του περιτειχίσματος των Χανίων ήταν στη μέση της νότιας πλευράς, η οποία πια δεν υπάρχει γιατί αυτού έχει κρεμαστεί ολότελα το τείχος. Η κύρια αυτή πύλη λεγόταν «Πιαταφόρμα». Πύλη υπήρχε και στη δυτική πλευρά του τείχους, στη μέση περίπου, και λεγόταν «Πόρτα του Ρενιέρη», γιατί εκεί ήταν ο προμαχώνας Ρενιέρη. Ένας άλλος προμαχώνας, ο προμαχώνας του Αγίου Σωτήρος, είναι στη βόρεια άκρη της δυτικής πλευράς του τείχους, εκεί που ανοίγεται το λιμάνι. Σ' αυτή τη θέση και οι Τούρκοι ανήγειραν οχυρό δικό τους, όταν κυρίευσαν την πόλη : Τον πύργο Φιρκά (εικ. 28) όπου υψώθηκε κάποτε η σημαία της Κρητικής Ανεξαρτησίας. Έχει επάλξεις με πολεμίστρες και διαθέτει υπόγειους χώρους, που άλλοτε χρησιμοποιούνταν σα φυλακές από τους Τούρκους. Άλλοι προμαχώνες σ' αυτή τη δυτική πλευρά του τείχους είναι οι προμαχώνες του Αγίου Δημητρίου και ο προμαχώνας Lando.

Μία άλλη γραμμή τείχους υπάρχει, «εσωτερικού» τείχους, που τμήματά του μόνο διατηρούνται ανάμεσα στις σημερινές οδούς «Νόελ» και «Κανεβάρο». Μέσα στο φρούριο αυτό ήταν το μέγαρο του Ενετού διοικητή και τα αρχοντικά των περισσότερων πατρικίων της Βενετίας, όπως τα μέγαρα των Πρελωρέντζων, των Da Molin, των Τζανκαρόλων κ.ά. που σώζονται ως τελευταία, στολισμένα με στήλες με επιγραφές, με οικόσημα και φτερωτά λιοντάρια του Αγίου Μάρκου (εικ. 27).

Υπήρχαν τρεις πύλες για την επικοινωνία από εδώ πάνω με την Κάτω πόλη. Όμως το φρούριο Καστέλλι καταστράφηκε κατά μεγάλο μέρος από τους φοβερούς γερμανικούς βομβαρδισμούς του 1941. Σήμερα σώζονται μόνο οι δύο. Το Καστέλλι ήταν ο αρχικός, ο πρώτος περίβολος που είχε δημιουργηθεί κατά το Μεσαίωνα από τους Βενετούς γύρω στα 1250, για να προφυλάξει την μικρή, αρχικά, πολίχνη, ιδρυμένη πάνω σ' εκείνο το υψωματάκι. Πολύ αργότερα, μετά τρεις και πάνω αιώνες, οι Βενετοί έχτισαν τα φαρδύτερα τείχη που περιέκλεισαν από ανατολικά, δυτικά και νότια την πόλη, τα σπίτια που πολλά είχαν βρισκόταν γύρω από το Καστέλλι. Το χτίσιμό τους έγινε τα τέλη του ΙΕ΄ αιώνα (τελείωσαν το 1590).²⁸

²⁷ Γ.Ν. Ορφανουδάκης. Τα Κάστρα στην Κρήτη σελ. 44

²⁸ Α. Παραδείσης. Φρούρια και άστρο της Ελλάδος 3ος τόμος σελ. 266

6. Σούδα (εικ. 29)

Σχεδόν στη μέση του κόλπου της Σούδας, αυτού του μεγάλου φυσικού λιμανιού και πάνω στο νησάκι που φέρνει την ίδια ονομασία, ο Λατίνο Ορσίνι κατασκεύασε, στα 1572, το περίφημο κάστρο. Προορισμός του να εμποδίζει την είσοδο στο λιμάνι κάθε ανεπιθύμητου πλοίου. Το κάστρο της Σούδας περιβαλλόταν από δύο προμαχώνες και μια τανάλια. Το υπόλοιπο, από μεσοπύργια με γωνίες, σχημάτιζε μια γλώσσα προς το μέρος του νότου, που με έξι κανόνια, από το σύνολο των σαράντα τεσσάρων που είχε υπερασπιζόταν το φαρδύτερο στόμιο. Τα τείχη είχαν 650 βήματα περιφέρεια και το μέρος που είναι φυσικά απόκρημνο και για το λόγο τούτο σχεδόν αδύνατο να καταληφθεί από εκεί, 240 βήματα, δηλαδή 870 συνολικά. Διέθετε νοσοκομείο και γενικά όλη την αναγκαία υποδομή για την ανετότερη διαβίωση της φρουράς. Απέναντι από τη νότια πλευρά του κάστρου της Σούδας και κάθετα σ' αυτό, οι Ενετοί κατασκεύασαν μια πορπορέλα, δηλαδή ένα τεχνητό μώλο με ογκόλιθους, σε μήκος 156 βήματα, με σκοπό να στενέψει το στόμιο, έτσι που όποιο πλοίο θα επιχειρούσε να μπει στο λιμάνι, θα αναγκαζόταν να πλησιάσει στο φρούριο και θα γινόταν λεία των κανονιών του. Το στόμιο τούτο είχε πλάτος-χωρίς την πορπορέλα - οχτακόσια βήματα, ενώ το βορεινό, προς το Ακρωτήρι, δεν ξεπερνούσε τα τρακόσια πενήντα. Την ίδια πορπορέλα ανακαίνισε και δυνάμωσε ο Ζαν Μοντσενίγκο.²⁹

²⁹ Γ.Ν. Ορφανουδάκης. Τα κάστρα στην Κρήτη σελ. 52

7. Φραγκοκάστελλο (εικ. 30α, β)

Κοντά στην απροσκύνητη χώρα - η λέξη «χώρα» νοούμενη, όχι μονάχα σαν δηλωτική της συγκεκριμένης κωμόπολης, αλλά κυρίως σαν χώρου, σαν χώρας, σαν ξεχωριστής επικράτειας και σαν έννοιας, όπως αυτή περικλείεται και νοείται με τη λέξη «Σφακιά», ορθώνεται μέχρι σήμερα, ακόμα μια μαρτυρία της κυριαρχίας του φτερωτού λιονταριού πάνω στο δοξασμένο νησί. Είναι το θρυλικό Φραγκοκάστελλο. Το πότε ακριβώς χτίστηκε δεν είναι ιστορικά εξακριβωμένο. Το πιο πιθανό είναι πως οικοδομήθηκε στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα και πάντως μετά την πτώση της «Δημοκρατίας του Άγιου Τίτου», στις 10 του Μάη 1364.

Το Φραγκοκάστελλο έχει σχήμα παραλληλόγραμμο και στο κάθε άκρο του υψώνεται κι ένας πύργος, άριστα μέχρι σήμερα διατηρημένος. Δύο σειρές πολεμίστρες περιζώνουν τα απείραχτα, εξωτερικά τουλάχιστο, τείχη, ενώ η πύλη του είναι δυνατή και περίτεχνη.³⁰

³⁰ Γ.Ν. Ορφανουδάκης. Τα κάστρα στην κρήτη σελ. 55

8. Χάνδακας

Το παλαιότερο κάστρο της Κρήτης είναι του Χάντακα. Για την κατασκευή του πρέπει να φανταστεί κανείς ένα τρίγωνο ισοσκελές περίπου, του οποίου η βάση είναι προς την ακτή του Αιγαίου και αποτελεί την παράλια πλευρά του τείχους, μαζί με τα τείχη του λιμανιού, που προσεγγίζουν χάρη σε δύο λιμενοβραχίονες και σχεδόν φράζουν την είσοδό του. Η κορυφή εξάλλου του τριγώνου, απλώνεται προς το νότιο μέρος, που είναι και το υψηλότερο του περιβόλου. Είναι μεγάλο το μήκος των τειχών του βενετικού Ηρακλείου, ενώ το Αραβικό και κατόπιν Βυζαντινό τείχος (που τα θεμέλιά του σώζονται ακόμη ανάμεσα στις σημερινές πλατείες «Νικηφόρου Φωκά» και «Ελευθ. Βενιζέλου») έκλειναν μόλις το ένα τρίτο από την έκταση που τοιχογύρισαν οι Βενετοί κατόπιν. Επί τρεις αιώνες οι Βενετοί έχτιζαν και συμπλήρωναν ή ανανέωναν τις οχυρώσεις του Ηρακλείου «Candia». Εργάστηκαν από τον ΙΔ΄ ως τον ΙΖ΄ αιώνα. Είχαν φέρει και τον πιο φημισμένο αρχιτέκτονα οχυρώσεων του ΙΣΤ΄ αιώνα, το Μικέλε Σανμικέλι, να αναλάβει τις σχετικές εργασίες. Κυρίως όμως το πραγματικό έργο άρχισε το 1462 και κράτησε έναν αιώνα.

Πελώρια τείχη. Σε ορισμένα σημεία το πάχος του φθάνει τα 60 μ.! Πέρα από τα τείχη, υπάρχει μεγάλη τάφρος, γνωστή ως «χεντέκια» με περίμετρο 5 χλμ. που σήμερα μετά την ανάπτυξη και επέκταση της πόλης κι έξω από τον περίβολό της, έχει αλλάξει χρήση και έγινε κήπος (ή μάλλον πολλοί κήποι, καθώς είναι χωρισμένη σε πολλά μέρη). Το μήκος της περιμέτρου των τειχών είναι 4.500 μ. Γύρω από το τείχος χτίστηκαν πύργοι και προμαχώνες, γωνίες

κ.ά. σαν προπύργια της τάφρου και του κυρίου τείχους. Δώδεκα ήταν τα ιδιαίτερα αυτά μικρά φρούρια και προμαχώνες. Το γνωστότερο από αυτά είναι ο προμαχώνας του Μαρτινένγκο, στο νοτιότερο και υψηλότερο σημείο του φρουρίου. Αλλά δεν ήταν αυτά μόνο. Και πέρα από τα τείχη και την τάφρο υπήρχαν σε πολλά σημεία άλλα οχυρά, προμαχώνες, σαν ιδιαίτερο φρούριο το καθένα, με διάφορο σχήμα άλλα ορθογώνια, άλλα τετράγωνα, τρίγωνα ή πολύγωνα. Το μεγαλύτερο από αυτά ήταν το φρούριο στο ανατολικό ή πιο σωστά στο ΒΑ μέρος κοντά στην παραλία. Είναι το φρούριο του Αγίου Δημητρίου, που οι Τούρκοι αργότερα όταν κατέκτησαν το μέρος το αποκάλεσαν «Αϊ-Τάμπια».

Ο περίβολος είχε τρεις πύλες που άνοιγαν προς την ξηρά, ενώ προς το μέρος της θάλασσας ανοιγόταν μόνο μία. Οι πύλες της ξηράς ήταν: Α) του «Αγίου Γεωργίου» ανοιγμένη προς το ανατολικό μέρος. Αργότερα λεγόταν «Πόρτα του Λαζαρέτου». Γκρεμίστηκε το 1917 για να κατασκευαστεί στη θέση της πλατεία. Β) Η «Πύλη του Ιησού» («Καινούργια Πόρτα» όπως την έλεγαν οι Ηρακλιώτες). Γκρεμίστηκε και αυτή για να ανοιχτούν δρόμοι προς το εσωτερικό της Κρήτης. Γ) Η «Πύλη των Χανίων» ή «Πύλη του Παντοκράτορος». Αυτή ήταν στο δυτικό μέρος, όπου κατέληγε ο δρόμος που από τα Χανιά οδηγούσε στην πόλη. Η πύλη διατηρείται ακόμη, αλλά είναι αλλοιωμένη στην πρόσοψη της επειδή έξω από αυτή κατασκευάστηκε μεγάλη γέφυρα που φθάνει ως την πύλη του κάστρου.

Αλλά δεν ήταν μόνο αυτές οι πύλες. Υπήρχαν πύλες και προς την ξηρά και προς τη θάλασσα που χρησίμευαν μόνο για στρατιωτικούς σκοπούς. Παράλληλα με αυτές, επάνω στους δύο λιμενοβραχίονες κατασκευάστηκαν ιδιαίτερα τείχη για την προστασία του λιμανιού. Μάλιστα τα τείχη αυτά, πλάι στο άνοιγμα της εισόδου του λιμανιού, είχαν και οχυρούς πύργους. Ο ένας στο δυτικό λιμενοβραχίονα ονομαζόταν «Καστέλλι» ή «Πύργος του λέοντος» και επί Τουρκοκρατίας πήρε το όνομα «Μεγάλος Κουλές». Ο ανατολικός λιμενοβραχίονας στη δυτική άκρη, είχε το όνομα : Μικρό Κούλε εκ του οποίου σήμερα διατηρούνται μόνο οι βάσεις.

Στο μυχό του λιμανιού υπήρχαν 12 θολωτές κατασκευές από λίθο πάνω από τα νερά του λιμανιού που εισχωρούσαν στο κτίσμα, για στέγαση ισαρίθμων πολεμικών ενετικών πλοίων. Μερικοί από αυτούς τους «νεωνοίσκους» διατηρούνται ως τώρα. Στην παραλία, μπροστά στο λιμάνι, υπήρχε πλατεία, που σήμερα λέγεται «Πλατεία Δασκαλογιάννη». Ονομάστηκε έτσι η θέση γιατί σ' αυτό το μέρος οι Τούρκοι έγδαραν ζωντανό το Δασκαλογιάννη, έναν Κρητικό εθνικό ήρωα, ηγέτη μιας από τις αναρίθμητες εξεγέρσεις των Κρητικών κατά των κατακτητών τους.

Σε όλο το μήκος των τειχών ανάγλυφα σε μαρμάρινες στήλες, με λέοντες του Αγίου Μάρκου, θυμίζουν ότι η πολιτεία της Αδριατικής σωστά είχε κατασκευάσει το οχυρό αυτό φρούριο που πολλοί το χαρακτήριζαν σαν το

ισχυρότερο της Ανατολικής Μεσογείου, επιβλητικό δείγμα της οχυρωματικής τέχνης κατά την Αναγέννηση.³¹

9. Σπιναλόγκα (εικ. 31)

Θεμελιωμένο στις 15 Ιούνη 1579, φράζει την είσοδο του κόλπου της Ελούντας, όπου βρισκόταν η καταποντισμένη Μινωϊκή πολιτεία Ολούς.

10. Λιγότερο γνωστά Κάστρα

• Της Παλιόχωρας : (εικ. 32)

Από τα πρώτα κάστρα που έχτισαν - μόλις στα 1280 - οι Ενετοί. Οι Προβλεπτές ελάχιστα ή καθόλου το μνημονεύουν. Τα τείχη καταστράφηκαν το 1435 και τα επισκέυασαν οι Τούρκοι το 1866. Στα χρόνια της Ενετοκρατίας δεν είχε στη δικαιοδοσία του κανένα χωριό και χρησίμευε κυρίως για κατοικίας του εκάστοτε Διοικητή. Εδώ πιάστηκε το ιστορικό «Αρκάδι», ενώ μετέφερε πολεμοφόδια στους επαναστάτες και το 1897 αποβιβάστηκαν στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων. Στα 1615 είχε στη δύναμη του τρία πυροβόλα :

-Του Σελίνου

-Του Αποκόρωνα

-Του Μυλοπόταμου που την ίδια παραπάνω χρονολογία (1615), σύμφωνα με την έκθεση του Φρ. Βασιλικάτα υπήρχαν αντίστοιχα 6, 4 και 3 κανόνια.³²

³¹ Α. Παραδείσης. Φρούρια και Κάστρα της Ελλάδας 3ος τόμος σελ. 278

³² Γ.Ν. Ορφανουδάκης. Τα κάστρα στην κρήτη σελ. 30

- Το Παλαιόκαστρο του Χάντακα

Χτίστηκε για να προστατεύει το λιμάνι των Φρασκιών, ικανό να χωρέσει οποιοδήποτε στόλο και απείχε από αυτό κάτι λιγότερο από δύο μίλια και από το Χάντακα πέντε. Είχε ανεγερθεί πάνω σε ένα σκληρότατο βράχο, που είναι συνέχεια της ακτής και δεσπόζει πάνω από τη θάλασσα. Ο βράχος, στο ψηλότερο μέρος του ήταν 36,5 βήματα και στο χαμηλότερο 28,5. Η περιφέρεια του φρουρίου ήταν 150 βήματα και είχε τρεις πλατείες, τη μία πάνω στην άλλη, σα σκαλοπάτια. Στη δύναμή του είχε επτά πυροβόλα. Δεν παραλείπεται από την έκθεση κανενός Προβλεπτή, γεγονός που σημαίνει πως το θεωρούσαν σπουδαίο και το συμπεριλάμβαναν με αυτά των νησίδων, όπως της Σούδας και της Γραμβούσας. Σήμερα σώζονται μόνο ίχνη του.³³

- Το Μπελβεντέρε

Χτισμένο στο ψηλότερο ύψωμα, έβλεπε σχεδόν όλη την πεδιάδα της Μεσσαράς και απείχε δώδεκα μίλια από το καστέλλι Μονοφατισίου και τριάντα από το Χάντακα.

- Το Μονοφάτσι, 23 μίλια νότια του Χάντακα.

- Το Καινούργιο, 25 μίλια νοτιοδυτικά του Χάντακα.

- Της Πεδιάδας, 19 μίλια νοτιοανατολικά του Χάντακα, στη μέση του κάμπου της Μεσσαράς.

³³ Γ.Ν. Ορφανουδάκης. Τα κάστρα στην Κρήτη σελ. 30

- Το Μεραμπέλλου (εικ. 33)

Χτισμένο δίπλα στη θάλασσα, πάνω σε λόφο σε σχήμα τετράγωνο με τέσσερις πύργους για πυροβολικό ελαφρό, διέθετε τέσσερα πυροβόλα.

- Της Ιεράπετρα (εικ. 34)

- Της Σητείας (Καζάρμα)

Είναι από τα πιο παλιά καστέλλια που χτίστηκαν στο νησί. Μαζί με εκείνο του Μεραμπέλλου, ήταν τα πρώτα που κυριέψε ο Σκορδύλης κατά την επανάσταση των Αγιοστεφανητών (1212). Κατασκευάστηκε στο πιο ψηλό σημείο της δωρικής πολιτείας Ηπτείας, από την παραφθορά του ονόματος της οποίας - εις Ηπτεϊάν- προέρχεται και της σύγχρονης. Επί Ενετοκρατίας, το φρούριο της Σητείας, ήταν έδρα του 4ου διαμερίσματος της Κρήτης, στην οποία περιλαμβάνονταν και η επαρχία του Λασιθίου με το γενικό όνομα La Settia. Το κάστρο δέσποζε και δεσπάζει του αρχαίου και τωρινού, εξαίρετα γραφικού, λιμανιού. Διέθετε μια πλατεία και 14 πυροβόλα. Σήμερα βρίσκεται σε κατάσταση σχεδόν άριστη.³⁴

³⁴ Γ.Ν. Ορφανουδάκης. Τα κάστρα στην κρήτη σελ. 31

Δ. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

1. Εισαγωγή

Το Ρέθυμνο πριν από το 1500 ήταν απλωμένο στους πρόποδες του μικρού, βραχώδους λόφου, που πάνω του, αργότερα κτίστηκε η Φορτέτζα και που τότε ονομαζόταν Παλαιόκαστρο. Το συνοικισμό αυτό περιέτρεχε ένα μικρό τείχος που άρχιζε από την Πλατεία Βασιλέως Γεωργίου Β' (σημερινή Σωχώρα), κοντά στο Νομαρχιακό μέγαρο, περνούσε έξω από την παλιά εκκλησία της Αγίας Μαρίας της Μαγδαληνής (τη σημερινή Κυρία των Αγγέλων) και κατέληγε στο παλιό λιμάνι. Έξω από τα τείχη παρέμενε η πλατεία στην οποία βρισκόταν η Βενετσιάνικη Λέσχη (Λότζια) και η Φοντάνα Αριμόντι (βρύσες του Πλατάνου). Αργότερα, ένα από τα προπύργια των τειχών, απέναντι από τη Λότζια, ανακαινίστηκε, διακοσμήθηκε κατάλληλα και μεταβλήθηκε σε Πύργο, πάνω στον οποίο τοποθετήθηκε το μεγάλο ηλιακό ρολόι.

Δυστυχώς σήμερα δεν σώζεται ούτε ίχνος από το μοναδικό τούτο οικοδόμημα, γιατί μόλις πριν λίγες δεκαετίες τα τελευταία υπολείμματά του έπεσαν θύμα της σκαπάνης της «προόδου».

Ο συνεχώς όμως αυξανόμενος πληθυσμός της πολιτείας, ανάγκασε τους Βενετσιάνους να οικοδομήσουν και δεύτερο τείχος που σε μια ευθεία γραμμή από την πλατεία του Άγνωστου Στρατιώτη (Άμμος Πόρτα) μέχρι του σημερινού Στρατολογικού γραφείου, κατέληγε στο λόφο του Παλαιοκάστρου.

Από στρατηγικής πλευράς η οχύρωση αυτή δεν ήταν και μεγάλης αξίας, γιαυτό και δεν μπόρεσε να σταματήσει τους Τούρκους το 1570, όταν μετά από τρομερή επιδρομή μπήκαν και κατέκαυσαν το Ρέθυμνο.

Πρώτοι τότε οι Ρεθύμνιοι πολίτες ζήτησαν να μεταφέρουν τα σπίτια τους πάνω στους βράχους του Παλαιοκάστρου και παρακάλεσαν την Βενετσιάνικη Διοίκηση για την οχύρωσή του.

Πραγματικά το φρούριο άρχισε να οικοδομείται το 1571, ένα χρόνο δηλαδή μετά την καταστροφή από την Τουρκική επιδρομή. Κατά περίεργο όμως τρόπο, οι Ρεθεμνιώτες, αυτοί που όπως είπαμε ζήτησαν την ανέγερσή του, αρνήθηκαν αργότερα να κατοικήσουν πάνω σ'αυτό όπου ήδη είχε ανεγερθεί ο νέος Καθεδρικός Ναός, τα ανάκτορα του Διοικητή και των άλλων αρχόντων οι αποθήκες, οι στρατώνες και μερικά σπίτια Ενετών.

Δεν δέχονταν να κατοικήσουν στη Φορτέτσα παρόλο που οι Ενετοί για να τους εξαναγκάσουν, διάταξαν την κατεδάφιση των νεόκτιστων σπιτιών για να φτιάξουν δήθεν πλατεία στους πρόποδες του φρουρίου. Και οι αντιδράσεις των Ρεθύμνιων συνεχίστηκαν, μέχρις ότου οι Ενετοί αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Έτσι παρόλο που η έδρα της Διοικήσεως παρέμεινε στο φρούριο, η πόλη έξω από αυτό υψωνόταν σιγά-σιγά μέσα από τα ερείπια.³⁵

³⁵ Μ.Γ. Γιουμπάκης FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ.19

2. Ιστορικό της κατασκευής

Κατά το έτος 1558, οι Ρεθύμνιοι έστειλαν αντιπρόσωπό τους στην Ενετία, τον Σάντε Κονταρίνη και ζήτησαν την άδεια να κατασκευάσουν ένα οχυρό πάνω στο λόφο του Παλαιοκάστρου, όπως αυτό της Ζακύνθου, με δικά τους έξοδα. Θα μπορούσαν έτσι στις περιπτώσεις πειρατικών επιδρομών να σώζουν τη ζωή και την περιουσία τους. Επρόκειτο δηλαδή για την οικοδόμηση «Ακροπόλεως», προορισμένης να φυλάξει σε περίπτωση ανάγκης τους κατοίκους, μια και οι εργασίες για την αποπεράτωση του τείχους με το σχέδιο του Σαν Μικέλε θα καθυστερούσε και η υπεράσπιση στο μεταξύ ήταν ανύπαρκτη. Για μια τέτοια οχύρωση οι Ρεθύμνιοι είχαν διαλέξει τον γεμάτο βράχια και αγριάδα λόφο, στην άκρη της στενής λουρίδας που χώνεται στη θάλασσα. Το μέρος αυτό το ονόμαζαν Παλαιόκαστρο, γιατί και στα παλιά χρόνια είχε χρησιμεύσει σαν κάστρο της Αρχαίας Ρίθυμνας.

Την αίτηση και τις παρακλήσεις του Κονταρίνη η Γερουσία τις δέχτηκε με επιφυλάξεις και χωρίς καμία θετική απάντηση ή υπόσχεση. Αργότερα, όταν την συνέχιση των έργων για την αποπεράτωση των τειχών ανέλαβε ο Διοικητής Ηρακλείου Νατάλε Ντα Κρέμα, οι Ρεθύμνιοι δεν επανήλθαν στην αίτησή τους και φυσικά η γερουσία σιώπησε.³⁶

Τα πράγματα πήγαιναν θαυμάσια ως τη στιγμή που ο φοβερός πειρατής Ούλουτζ-Αλής θυμήθηκε το Ρέθυμνο. Η επιδρομή του έγινε εφιάλτης στη μνήμη των κατοπινών.

³⁶ Μ.Γ. Γιουμπάκης FORTEZZA Η ιστορία του Βενετσιάνικου Φρουρίου του Ρεθύμνου σελ.

Η μεγάλη πυρκαγιά, που άφησαν οι πειρατές φεύγοντας, συμπλήρωσε την καταστροφή και σκόρπισε τις φρούδες ελπίδες που έτρεφαν οι Ρεθεμνιώτες για το νεόκτιστο τείχος τους. Εκεί τότε, μέσα από τους καπνούς και τα ερείπια της κατεστραμμένης πολιτείας, άρχισε να προβάλλει επιτακτική η ανάγκη για την κατασκευή φρουρίου πάνω στο Παλαιόκαστρο. Οι στρατιωτικοί της Ενετίας σκέφτηκαν σοβαρά πια να ξανακτίσουν μέρος από τα κατεστραμμένα σπίτια, πάνω στο λόφο που θα οχύρωναν κατάλληλα, όπως έγινε στα Χανιά, στο Ηράκλειο και τη Σητεία.

Νέα πρεσβεία πήγε πάλι στην Ενετία εκ μέρους ολόκληρης της πολιτείας, με αντικειμενικό σκοπό να προσπαθήσει να πείσει τον Δόγγη για την οχύρωση του Παλαιοκάστρου και την κατασκευή οικοδομών πάνω σ' αυτό για τις Αρχές και τους κατοίκους.

Ο Σφόρτζα Παλαβισίνι, ένας μηχανικός Ενετός, έφτιαξε στα γρήγορα ένα σχέδιο και η πρεσβεία ζήτησε από τη Γερουσία να το εγκρίνει και μάλιστα να καταβάλει και το μισό της συνολικής δαπάνης. Τελικά η Γερουσία πείστηκε, μόνο που το ποσό που ψήφισε (8.000 Δουκάτα) ανερχόταν στο ένα τρίτο της προβλεπόμενης δαπάνης.

Τον Φεβρουάριο του 1572 έφτασε στο Ρέθυμνο ο νέος Διοικητής Αλεβίζος Λάνδος. Για ενάμισυ περίπου χρόνο από την άφιξή του η έναρξη του έργου καθυστέρησε και μόνο στις 3 Αυγούστου του 1573, με έγγραφο του, ειδοποίησε τη Γερουσία πως σε λίγες μέρες θα αρχίσει η κατασκευή του

Φρουρίου. Πραγματικά ο θεμέλιος λίθος μπήκε στις 13 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου.³⁷

Σύμφωνα με το σχέδιο του Παλαβιτσίνι το φρούριο έπρεπε να έχει πολυγωνικό σχήμα, επίμηκες από ανατολικά προς δυτικά. Στη νότια πλευρά προβλέπονταν δύο προμαχώνες. Ο ένας προς την νοτιανατολική γωνιά, θα ονομάζονταν προμαχών της Αγίας Μαρίας (αργότερα ονομάστηκε του Αγίου Παύλου), ενώ ο δεύτερος στην νοτιοδυτική γωνιά θα ονομαζόταν του Αγίου Λουκά ή της Αγίας Λουκίας. Οι επάλξεις ανάμεσα στους δύο προμαχώνες θα ονομάζονταν επάλξεις του Αγίου Ηλία, ενώ ο προμαχών, που ήταν προορισμένος να καταλάβει το κέντρο της ανατολικής πλευράς, θα έπαιρνε το όνομα του Αγίου Νικολάου. Στο σχέδιο υπήρχε ακόμη η πρόβλεψη να κατασκευαστούν πύργοι με γωνίες και προεξοχές. Ένας από αυτούς θα ήταν στη βορειοανατολική γωνιά και θα ονομαζόταν πύργος του Αγίου Θεοδώρου. Στη Δυτική θα βρισκόταν ο πύργος της Αγίας Ιουστίνης (αργότερα ονομάστηκε της Παναγίας) και στην Ανατολική πλευρά θα υψωνόταν ο πύργος του Αγίου Πνεύματος.³⁸

Σύμφωνα λοιπόν με τα σχέδια αυτά του Παλαβιτσίνι ο μηχανικός Ιωάννης Παύλος Θεράρι άρχισε την εκτέλεση του έργου. Σχεδίασε μάλιστα με ακρίβεια και τις νέες οικοδομές που θα κτίζονταν πάνω στο φρούριο.

³⁷ Μ.Γ. Γιουμπάκης FORTEZZA Η Ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 33

³⁸ Μ.Γ. Γιουμπάκης FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 35

Ο Γενικός όμως Διοικητής Κρήτης είχε τη γνώμη πως το σχέδιο έπρεπε να τροποποιηθεί. Σε κάποιο σημείο προς το δυτικό μέρος, όπου ο Παλαβιτσίни σχεδίαζε την κοπή μεγάλου και σκληρού βράχου, ο Ορσίни είχε την γνώμη πως θα ήταν καλύτερα να συμπεριλάβουν το βράχο μέσα στο τείχος. Πάντως ο Ορσίни διέταξε να συνεχισθούν οι εργασίες, σύμφωνα με το σχέδιο και να ζητηθούν στο μεταξύ σχετικές οδηγίες από την Ενετία.

Λίγους μήνες αργότερα έφτασε στο Ρέθυμνο ο νέος Γενικός Διοικητής Βρουνόρο Ζαμπέσκι που με τη σειρά του υπέδειξε να αφαιρέσουν από το σχέδιο τον προμαχώνα της Αγίας Μαρίας. Η πρόταση Ζαμπέσκι, έγινε δεκτή από το Διοικητή Ρεθύμνης και τους συμβούλους του και διέταξε το μηχανικό Φερράρι να προχωρήσει στην εργασία χωρίς να περιμένουν την έγκριση της Βενετίας πάνω στο σχέδιο Ορσίни.

Οι Ρεθύμνιοι όμως δεν συμφωνούσαν με τις τροποποιήσεις Ζαμπέσκι, γιατί έβλεπαν πως οι εργασίες θα χρονοτριβούσαν. Έστειλαν λοιπόν νέα πρεσβεία στην Ενετία και ζητούσαν από τη Γερουσία να διατάξει το Διοικητή Ρεθύμνης να συνεχίσει το έργο της οικοδομής του φρουρίου σύμφωνα με το πρώτο σχέδιο. Η Γερουσία κάλεσε τότε σε σύσκεψη τον Ορσίни και τον Παλαβιτσίни και σε κοινή συνάντηση με τους αντιπροσώπους της Ρεθύμνης συζήτησαν το θέμα. Ο Παλαβιτσίни παρουσίασε ένα καινούργιο σχέδιο, που περιλάμβανε τις τροποποιήσεις του Ορσίни και τις απόψεις του Ζαμπέσκι.

Σύμφωνα με το νέο σχέδιο το τείχος έπρεπε να ανυψωθεί λίγο, ανάμεσα στους προμαχώνες του Αγίου Νικολάου και της Αγίας Μαρίας, η έπαλξη του Αγίου Ηλία θα μεγάλωνε για να συμπεριλάβει και το μεγάλο

βράχο, ενώ τα υπόλοιπα παρέμειναν όπως ήταν στο αρχικό σχέδιο. Η Γερουσία συντάχθηκε με τις καινούργιες απόψεις του Παλαβιτσίι και σε απόφασή της στις 2 Οκτωβρίου 1574 διατάσσει όπως το νέο φρούριο Ρεθύμνης κτιστεί σύμφωνα με το τροποποιημένο σχέδιο Παλαβιτσίι και να κατεδαφιστούν αμέσως τα μέχρι εκείνης της ημέρας κτισμένα τμήματα που δεν προβλέπονταν από το καινούργιο σχέδιο.

Μόλις όμως έλαβε γνώση της παραπάνω διαταγής ο Διοικητής Ρεθύμνης έστειλε αμέσως αναφορά στη Γερουσία, όπου κατηγορηματικά βεβαίωσε πως οι πληροφορίες των Ρεθύμιων απεσταλμένων ήταν ανυπόστατες, πως οι ίδιοι ήταν τελείως ανεύθυνοι και χωρίς καμιά εξουσιοδότηση, η δε τροποποίηση του σχεδίου θα απαιτούσε πρόσθετο χρόνο και άσκοπες δαπάνες. Ακόμη και ο μηχανικός Κάμπι, που είχε αρχίσει να κατεδαφίζει το τείχος μεταξύ Αγίου Νικολάου και Αγίας Μαρίας, μήκους 500 ποδών, ύψους 10 και πλάτος 8, σταμάτησε τις εργασίες του, λέγοντας πως είναι εγκληματικό να καταστραφεί το τείχος που είχε σχεδόν τελειώσει και προτίμησε να γκρεμίζει τα θεμέλια των τειχών που βρισκόταν έξω από τον προμαχώνα του Αγίου Λουκά. Με τη γνώμη του Διοικητή Ρεθύμνης τάχθηκε και ο πρόεδρος της Κοινότητας Ρεθύμνης Φραγκίσκος Βαρότσης, που με αναφορά του προς τον Φοσκαρίνι επέμενε να ανασταλούν οι μεταβολές, τονίζοντάς του τις σχετικές δυσχέρειες, τις άσκοπες δαπάνες και την ασήμαντη ωφέλεια που θα προέκυπτε από την τροποποίηση του πρώτου σχεδίου.³⁹

³⁹ Μ.Γ. Γιουμπάκης FORTEZZA. Η Ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 36

Η στάση των Ρεθυνίων ήταν αλήθεια παράξενη. Στην πραγματικότητα η διαμαρτυρία τους είχε αιτία περισσότερο το μίσος και την αντιπάθεια προς το πρόσωπο του Ενετού Διοικητή Λάνδου, που τους έκανε να αντιδρούν σε κάθε ενέργειά του, παρά την αντίληψη πως το σχέδιο ήταν ατελές κι' ακατάλληλο. Μόλις όμως αντιλήφθηκαν την πραγματικότητα και συνειδητοποίησαν τα τεράστια ποσά που θα χρειαζόνταν για το τροποποιημένο σχέδιο, έσπευσαν να αποδοκιμάσουν τους απεσταλμένους τους και να διακηρύξουν πως είναι ικανοποιημένοι από το φρούριο και πως παραιτούνται αυθόρμητα από κάθε απαίτηση για τροποποίηση.

Ο Φοσκαρίνι βρέθηκε τότε σε δύσκολη θέση και μη έχοντας τι άλλο να κάνει διέταξε να ανασταλούν οι εργασίες στα αμφισβητούμενα σημεία, ενώ συγχρόνως ζητούσε από την Ενετία σχετικές οδηγίες. Ύστερα από λίγους μήνες ήλθε ο ίδιος προσωπικά στο Ρέθυμνο, όπου επιθεώρησε τα εκτελούμενα έργα και αναγνώρισε το λάθος του. Παρόλη την έκταση που πήρε το πράγμα δεν έγινε ποτέ γνωστό ποια ήταν η στάση της Ενετίας στις αντιδικίες αυτές. Οι εργασίες όμως συνεχίζονταν με μεγάλο ζήλο και απίστευτο μόχθο κάτω από την επίβλεψη του Συνταγματάρχη Έμμαν Μόρμορη, ώστε τον Ιούλιο του 1577 το φρούριο είχε περιτειχισθεί προς τη νότια πλευρά και μερικώς από την ανατολική και δυτική.

Το 1578 τέλειωσε η περιτείχιση της βορεινής πλευράς και δεν απόμεινε πια παρά η εργασία των επιχωματώσεων.⁴⁰

⁴⁰ Μ.Γ. Γιουμπάκης FORTEZZA. Η Ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 37

Ένα καινούργιο όμως πρόβλημα παρουσιάστηκε τότε. Ο Διοικητής Δαυίδ Μπέμπος διέταξε να κατεδαφιστούν όλα τα σπίτια που βρίσκονταν μπροστά στο φρούριο και να σχηματισθεί έτσι μια μεγάλη πλατεία. Η κατεδάφιση θα γινόταν μέσα στο μήνα Σεπτέμβριο από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες, διαφορετικά ο Διοικητής απειλούσε πως τη δουλειά θα την αναλάμβανε ο Βενετσιάνικος Στρατός και θα τους καταλόγιζε τη δαπάνη.

Φυσικό ήταν να μην μείνουν με σταυρωμένα τα χέρια οι Ρεθύμνιοι σε μια τέτοια απόφαση, που θα έθιγε άμεσα τα συμφέροντά τους. Υπέβαλαν από κοινού την παράκληση ν'αναβληθεί η εκτέλεση της διαταγής, ενώ προσπαθούσαν με κάθε μέσο να πείσουν τον Διοικητή πως η πλατεία δεν ήταν απόλυτα αναγκαία για την ασφάλεια του φρουρίου. Ο ίδιος ο Παλαβιτσίνι, έλεγαν τη θεωρούσε περιττή. Αν δε με το μέτρο αυτό ζητούσε ο Διοικητής να τους εκβιάσει να κτίσουν τα σπίτια τους πάνω στο φρούριο, αυτοί θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την πόλη και να αποσυρθούν στην ύπαιθρο. Τα σπίτια τούτα ήταν τα μόνα που σώθηκαν από την πυρκαγιά του 1570 και θα ήταν τρομερό, συνέχιζαν, να καταστραφεί από χέρι φιλικό ό,τι γλύτωσε από την επιδρομή του φοβερού εχθρού.

Ο Συνταγματάρχης Εμμαν. Μόρμορης, που όπως είδαμε είχε την επίβλεψη των έργων, είχε την γνώμη πως η πλατεία έπρεπε να γίνει οπωσδήποτε γιατί διαφορετικά το φρούριο ήταν άχρηστο. Όμως δεν συμφωνούσε με το Φοσκαρίνι που έλεγε, πως έπρεπε να κατεδαφιστούν όλα τα σπίτια της οδού Αγίας Σοφίας από το φρούριο μέχρι την εκκλησία της Αγίας

Μαρίας των Αγγέλων και από την εκκλησία των Αγγέλων μέχρι τις βρύσες Φοντάνα Αριμόντι.

Το ζήτημα της πλατείας έμεινε για πολύ καιρό άλυτο, ώστε ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Μιχιέλ αποφάσισε να έλθει στο Ρέθυμνο με το μηχανικό Μπρεσσίνι, για να μελετήσουν επί τόπου το θέμα.

Όταν το 1580 διορίστηκε ο Βερνάρδος Πολάνης Διοικητής Ρεθύμνης, άρχισε αμέσως να τον απασχολεί το ζήτημα της επιχωματώσεως. Στο μεταξύ ο Συνταγματάρχης Μόρμορης είχε κάμει αρκετές μεταβολές πάνω στο φρούριο, ανάμεσα στις οποίες οι πιο σημαντικές ήταν η μετασκευή του πυργίσκου Αγίου Ηλία σε προμαχώνα, ενώ αντί για την ψαλίδα, που ήθελε ο Ζαμπέσκι στην Αγία Μαρία, προώθησε λίγο το τείχος και σχηματίστηκε προμαχών με σχετική προεξοχή.

Οι προμαχώνες Αγίας Μαρίας και Αγίου Ηλία ήταν ήδη τελειωμένοι μέχρι το πλαίσιο και στον Άγιο Λουκά απέμενε ελάχιστη εργασία. Στο δυτικό μέρος και το βόρειο, το τείχος ήθελε ακόμη να ανυψωθεί τέσσερα με πέντε πόδια, ενώ στην Πύλη του Φρουρίου, την κεντρική και τις άλλες δύο μικρότερες, ο Γενικός Διοικητής Νατάλε Δόνα είχε προσθέσει εσωτερικά ξύλινα πορτόφυλλα.

Τέτοια περίπου ήταν η κατάσταση του Φρουρίου σαν άρχισε να αντιμετωπίζεται επίμονα το ζήτημα της επιχωματώσεως. Για το θέμα αυτό, παρά την κακοκαιρία, έδειξε μεγάλο ζήλο ο Βερνάρδος Πολάνι. Στο μεταξύ με την αποφασιστική στάση του λοχαγού Ιωάννη Μοντσένιγο και παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των Ρεθυμνίων, κατασκευάστηκε και η περίφημη πλατεία

μπροστά από το Φρούριο, μόνο που έκταση της περιορίστηκε μόλις σε απόσταση 50 βημάτων από το φρούριο. Αλλά ούτε στον Πολάνι ούτε στο Γενικό Διοικητή φάνηκε επαρκής. Ο τελευταίος μάλιστα πρότεινε να χαλάσουν και άλλα σπίτια για να τελειώσουν το γρηγορότερο τα εκτελούμενα έργα στη Φορτέτσα.⁴¹

Το 1583 έγινε ο απολογισμός της οικοδομής του Φρουρίου που έχει ως εξής :

Από τον Μάιο του 1574 μέχρι το Μάρτιο του 1582 δαπανήθηκαν 130.840 υπέρπυρα και 87.000 ακόμη, που καλύφθηκαν με τις αγγαρείες των πολιτών. Εκτός τούτων η ζωοτροφή 40.205 αγγαρεμένων ζώων στοίχισε 47.383 υπέρπυρα. Η συνολική δαπάνη έφθασε έτσι τα 51.454 δουκάτα. Κτίστηκαν 5.975 κυβικά βήματα τείχους, προς 5 δουκάτα το κάθε βήμα και 3270 τετραγωνικά βήματα σε διαφορετικά οικοδομήματα προς ένα δουκάτο το βήμα. Για την επιχωμάτωση χρειάστηκαν 11.228 κυβικά βήματα χώματος και απασχολήθηκαν συνολικά 12.800 άτομα σε αγγαρείες. Κόπηκαν 372 βήματα βράχου προς 5 δουκάτα το βήμα. Οι Πύλες, η κυρία και δυό μικρότερες (μια προς το βορεινό μέρος και άλλη στο δυτικό) στοίχισαν 159 δουκάτα. Εντοιχίστηκαν πέντε λέοντες του Αγίου Μάρκου, που κοστίσανε 140 υπέρπυρα καθένα και 26 εμβλήματα προς 20 υπέρπυρα καθένα. Οι πέντε ασβεστοκάμινοι τέλος, που χρησιμοποιήθηκαν στοίχισαν 107 δουκάτα.

⁴¹ Μ.Γ. Γιουμπάκης FORTEZZA. Η Ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ.41

Σ'όλο το διάστημα της οικοδομής ο αριθμός των ανθρώπων που δούλεψε υποχρεωτικά (αγγαρείες) κατανέμεται κατά επαρχίες ως εξής : 19.901 άτομα από την επαρχία Ρεθύμνης, 26.964 από την επαρχία Μυλοποτάμου, 48.015 από την επαρχία Αγίου Βασιλείου και 13.072 από την επαρχία Αμαρίου. Ανάμεσα στους Ρεθεμνιώτες πρωτομάστορες αναφέρεται και το όνομα του Μανώλη Τζαγκαροπούλου.⁴²

Μεγάλη σύγχυση επικράτησε όλο αυτόν τον καιρό, γιατί οι χωρικοί δωροδοκούσαν τους Βενετούς εισπράκτορες για ν'αποφύγουν την αγγαρεία. Όταν δε τους έπιαναν αργότερα και τους οδηγούσαν με τη βία στη δουλειά, δημιουργούσαν συνεχώς επεισόδια και φασαρίες.

Τέτοια περίπου ήταν η κατάσταση του Φρουρίου σαν έφθασε στο Ρέθυμνο ο Λατίνος Ορσίνι το 1584. Ο Ορσίνι βρήκε πως το φρούριο παρουσίαζε ακόμη πολλές ελλείψεις. Πραγματικά υπήρχε ακόμη ανάγκη να κατασκευαστούν 583 τετραγωνικά βήματα τοίχου, ν'ανυψωθεί ολόκληρο το τείχος, να κατασκευαστούν τηλεβοθυρίδες, να συμπληρωθεί το ανώφλιο της Κεντρικής Πύλης και να οικοδομηθούν διάφορα περιτειχίσματα και μερικές προσθήκες στον προμαχώνα του Αγίου Μάρκου. Ο Ορσίνι ήθελε να καταστήσει το φρούριο ικανό για άμυνα γι'αυτό και σκέφτηκε να οχυρώσει τα μικρά υψώματα που ήταν έξω από το φρούριο. Θα έπρεπε να κτιστούν ακόμη 115 κυβικά βήματα τείχους προς το προμαχώνα του Αγίου Λουκά και 15 προς τον προμαχώνα του Αγίου Ηλία.

⁴² Μ.Γ. Γιουμπάκης FORTEZZA. Η Ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ.41

Ο Ορσίνι βρήκε μια άλλη λύση, πρότεινε να σκαφτεί μια μεγάλη τάφρος γύρω από τα υψώματα αυτά και να έρχονται σε επαφή με το φρούριο με μια μεγάλη υπόγειο στοά. Από μια αναφορά του Αλεβίζου Γκριμάνι κατά το 1486 βεβαιωνόμαστε πως είχε αρχίσει να ανοίγεται μια τέτοια στοά.⁴³

Ο Διοικητής Ρεθύμνης Άγγελος Μπαρότσι, χωρίς να υπολογίσει τα σημαντικότερα έξοδα, άρχισε να συμμορφώνεται με τις υποδείξεις του Ορσίνι. Για να επισπεύσουν οι εργασίες ο Γενικός Διοικητής Ιωάννης Μοτσενίγος χρησιμοποίησε το σύστημα της έκθεσης των έργων σε μειοδοσία, ενώ σ' αυτούς που αγγαρευόταν δινόταν μεγαλύτερη αμοιβή, μειώνοντας τους φόρους και τα χρέη τους. Έτσι σύντομα τέλειωσαν οι εργασίες στις τηλεβοθυρίδες, υψώθηκαν τα τείχη, συνεχίστηκαν οι επιχωματώσεις και συμπληρώθηκαν τα περιτειχίσματα της κορυφής και των άλλων αμυντικών έργων πάνω από την κεντρική πύλη. Τελειοποιήθηκε ακόμη ο προμαχώνας του Αγίου Λουκά, που είχε προορισμό να αποκρούσει ενδεχόμενη επίθεση από το λόφο του Αγίου Αθανασίου. Έτσι όταν στην Κρήτη έφτασε ο Στρατηγός Ιωάννης Βαπτιστής Δαλμόντε, βρήκε το φρούριο σχεδόν τελειωμένο. Ο Στρατηγός έδωσε συγχαρητήρια στους Ρεθυμνίους για το τεράστιο αυτό έργο που πραγματοποίησαν και τους τόνισε πως αποκλειστικό σκοπό είχε να τους προστατεύσει σε περίπτωση επίθεσης.⁴⁴

⁴³ Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 42

⁴⁴ Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ.43

Δεν έμενε πια παρά η μεταφορά ανθρώπων και σπιτιών πάνω στο Φρούριο. Ο ενθουσιασμός όμως των πρώτων ημερών είχε εγκαταλείψει πια τους Ρεθεμνιώτες. Άφησαν κατά μέρος κάθε σκέψη για μεταφορά των σπιτιών τους και εξακολούθησαν να παραμένουν στην πόλη με τα σοκάκια και τους υγρούς τοίχους. Άλλωστε, υποστήριζαν, σαν για να πείσουν τους εαυτούς των, το καλύτερο και ασφαλέστερο κομμάτι της Φορτέζας είχε καταληφθεί από τα δημόσια κτίσματα και τα Βενετσιάνικα αρχοντικά. Η επίμονη τούτη άρνηση των απλών ανθρώπων καθιστούσε το φρούριο σχεδόν άχρηστο, ήταν όμως αληθινό από το άλλο μέρος, πως οι συνεχείς τροποποιήσεις, που έγιναν μάλιστα από ανθρώπους τελείως ανίκανους για μια τέτοια δουλειά, και οι αλληλοσυγκρουόμενες διαταγές κατέστησαν το φρούριο ελαττωματικό, ακατάλληλο για άμυνα και ακάλυπτο από τα γύρω υψώματα. Βέβαια υπήρχε και ο αντίλογος, το έργο ήταν σχεδόν τελειωμένο και οπωσδήποτε παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια από αυτήν που έδωσαν τα νεόκτιστα τείχη της πολιτείας, λίγα χρόνια πριν στην επιδρομή του Ουλούτζ-Αλή. Άλλωστε για να κυριεύσει το φρούριο ο εχθρός, έπρεπε να το κτυπήσει από μακριά είτε να επιχειρήσει επίθεση πάνω στα τείχη, εγχείρημα επικίνδυνο, που θα απαιτούσε αιματηρές προσφορές.

Παρά το γεγονός όμως ότι αναγνωρίζονταν πως το φρούριο μπορούσε να θεωρείται πια τελειωμένο, άρχοντες και μηχανικοί δεν μπορούσαν να κατασιγάσουν την κατακραυγή της κοινής γνώμης που ζητούσε νέες τροποποιήσεις και προσθήκες.

Ανάμεσα στις προσθήκες και τις τροποποιήσεις αυτές που ζητούσε τώρα η κοινή γνώμη, ήταν να υψωθεί ολόκληρη η νότια πλευρά του τείχους για να προστατευτεί το φρούριο από τις βολές που θα έρχονταν από το λόφο του Αγίου Αθανασίου.

Οι βολές αυτές αν έπεφταν πάνω στην πλατεία του φρουρίου θα έφερναν μικρές ζημιές, αν έπεφταν όμως στις οικοδομές που βρίσκονταν πάνω στο Φρούριο θα προξενούσαν μεγάλες καταστροφές.

Όπως πάντα έτσι και τότε προτάθηκαν οι πιο απίθανες λύσεις. Έτσι δεν δίστασε κάποιος να προτείνει, πως έπρεπε να χαμηλώσουν το λόφο του Αγίου Αθανασίου μετατρέποντάς τον σε λατομείο (!) ώστε να ισοπεδωθεί με το καιρό. Άλλοι πάλι πρότειναν να μεγαλώσει ο προμαχώνας του Αγίου Λουκά, να ενισχυθούν οι πλευρές του, σε τρόπο ώστε να μπορούν να ανοιχτούν δύο τηλεβοθυρίδες και να ενισχυθεί το τείχος του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου, για να δυναμώσει και η άμυνα της κεντρικής Πύλης. Άλλοι πλειοδοτούσαν άλλες λύσεις.

Απ'όλα όμως όσα υποδείχτηκαν και ζητήθηκαν, πολύ λίγα έγιναν. Μόνο ο Διοικητής Ρεθύμνης Νικόλαος Πριούλι κατάφερε να επισκευάσει τις επιχωματώσεις που είχαν πάθει καθιζήσεις από τις απότομες και ξαφνικές βροχές. Οι διάδοχοί του Λουκάς Φαλιέρ, Φραγκίσκος Δαμόστο και Γερόλαμος Ζάνε έκαναν και αυτοί κάτι μικρές μεταρρυθμίσεις.

Ο Αύγουστος Ζαγρέδος έκτισε μικρό περιφερειακό τείχος και χάραξε τον περιφερειακό δρόμο της Φορτέτζας. Ο Διοικητής Ανδρέας Κάρνερ

επιχωμάτωσε την κεντρική Πύλη και κατόπιν εισηγήσεως του μηχανικού Βαν Βερτ, τελειοποίησε τους προμαχώνες.

Έτσι μέχρι την ώρα της Τουρκικής επίθεσης όλο και κάτι γινόταν πάνω στην Φορτέζα.⁴⁵

⁴⁵ Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 45

3. Η άλωση της Φορτέζας από τους Τούρκους

Οριστική λύση στο πρόβλημα αν θα έπρεπε να μεταφερθεί η πολιτεία στο Φρούριο ή όχι, θα έδινε ένας τρίτος, οι Τούρκοι.

Δεν είχαν περάσει πολλά χρόνια από τότε που οι εργασίες στο Κάστρο είχαν πάρει τέλος και στον ορίζοντα άρχισε να διαγράφεται ξεκάθαρα η απειλή των Τούρκων. Βέβαια δύο αιώνες τώρα τ' ασκέρια των Σουλτάνων είχαν κυριαρχήσει στα μέρη, που άλλοτε περήφανα σεργιάνιζε ο Δικέφαλος. Μα η Γαληνότατη Δημοκρατία των Δόγηδων βαστούσε ακόμη γερά και δεν εννοούσε να αφήσει εύκολα να τις ξεφύγουν οι θέσεις-κλειδιά που ασφάλιζαν την θαλασσινή της κυριαρχία.

Το Ρέθυμνο πολιορκήθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου του 1645 από τους Τούρκους και στην υπεράσπισή του έτρεξαν Κρήτες και Ενετοί κάτω από την αρχηγία των οπλαρχηγών Κορνάρου, Μολή, Γονζάγα και του Ενετού Στρατηγού Καισαρίνη.⁴⁶ Με την ημερομηνία αυτή δεν συμφωνούν όλοι οι ιστορικοί. Γεγονός είναι, πως η πολιορκία του Ρεθύμνου άρχισε και πως είχε σημάνει η ώρα που η Βενετσιάνικη φρουρά θα έφευγε και τη θέση της θα έπαιρνε ένας λαός που δεν γνώριζε οίκτο ή έλεος.

Οι Τούρκοι στην προσπάθειά τους να καταλάβουν το Ρέθυμνο μεταχειρίζονται κάθε μέσο, ακόμη και την πολιτική της πέμπτης φάλαγγας. Προσπαθούν να διχάσουν τους Ρεθύμνιους και τους Ενετούς.

⁴⁶ Ν. Ψυλλάκης. Η ιστορία της Κρήτης σελ. 1102 τόμος Β'

Μηνύματα που απευθύνονται στους πολιορκημένους δένονται πάνω στα βέλη τους και εκσφενδονίζονταν με δύναμη πάνω από τα τείχη. Ένα από αυτά γράφει : «Ρωμιοί γιατί αγωνίζεσθε άσκοπα για τα συμφέροντα των Βενετσιάνων; Ξεχάσατε τόσο νωρίς τα εγκλήματα που έκαναν εις βάρος σας; Καταθέσατε τα όπλα, εμείς πολεμάμε εδώ γιατί εσείς μας καλέσατε, πολεμάμε για να σας ελευθερώσουμε από τη Βενετσιάνικη σκλαβιά».⁴⁷

Η Φορτέτζα υπερασπιζόταν κατά κύριο λόγο από τους Βενετούς, που είχαν μαζί τους και τις οικογένειές τους, ενώ κάτω στην πόλη πολεμούσαν Έλληνες και λίγοι Ενετοί. Κύριος στόχος των πολιορκητών είναι η Φορτέτζα. Τα τείχη της πολιτείας δεν τους τρομάζουν και πολύ σκάβουν τη γη και φτιάχνουν σήραγγες, ενώ με βολές προσπαθούν να ανοίξουν ρήγματα πάνω στα τείχη της πολιτείας και της Φορτέτζας. Οι αμυνόμενοι από το άλλο μέρος άγρυπνοι, παρακολουθούν τις κινήσεις του εχθρού. Όπου μπροστά από τα τείχη έβλεπαν σύναξη ή προκαλύμματα πρόχειρα από ξυλεία, ήξεραν πως ο εχθρός άνοιγε σήραγγα. Αρχίζουν και αυτοί με τη σειρά τους να σκάβουν μέσα από το τείχος για να βρουν την σήραγγα, να συμπλακούν με τον εχθρό στα σπλάχνα της γης και να αρπάξουν το μπαρούτι του Τούρκου. Σε τέτοιες επιχειρήσεις τα θύματα ήταν πολλά. Θα γλύτωνε όμως κανείς αν έμπαιναν οι Τούρκοι κατακτητές μέσα;

⁴⁷ Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA .Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 55

Άλλη φορά πάλι γινόταν να συναντήσουν ακέραιη, την σήραγγα την εχθρική. Αφαιρούσαν τότε προσεκτικά το μπαρούτι και γυρνούσαν ήσυχα μέσα στα τείχη.

Το Σάββατο στις 10 Οκτωβρίου, οι Τούρκοι, σε μια καινούργια μεγάλη επίθεση, πέφτουν πάνω στον προμαχώνα και την κεντρική Πύλη (Μεγάλη Πόρτα). Οι αμυνόμενοι μάχονται απεγνωσμένα και τελικά τους αποκρούουν. Οι Τούρκοι δεν το βάζουν κάτω. Στην θανατερή τούτη αναμέτρηση δε μένει κανείς αμέτοχος. Γυναίκες, παιδιά, γέροι και νέοι τρέχουν στα τείχη, όλοι νοιώθουν πως η στιγμή είναι κρίσιμη. Οι Τούρκοι επιμένουν, οι Χριστιανοί μάχονται και η νίκη αρχίζει να στέλνει στους πολιορκημένους τα πρώτα χαμόγελά της. Μα ξαφνικά, η καταστροφή ήλθε από εκεί που κανείς δεν περίμενες. Μια έκρηξη έγινε μέσα σε έναν υπόνομο. Μια έκρηξη που σε άλλη ώρα θα ήταν κάτι συνηθισμένο. Μέσα στο σαματά όμως και την οχλοβοή της μάχης, η έκρηξη τούτη αποδείχτηκε μοιραία. Η ατμόσφαιρα γίνεται αποπνικτική από τις σκόνες και τη μυρωδιά του μπαρουτιού. Οι πέτρες πέφτουν βροχή ενώ χώματα τυφλώνουν τα μάτια. Το μυαλό των Χριστιανών θολώνει, νομίζουν πως το τείχος γκρεμίστηκε, το κουράγιο χάνεται και η υποχώρηση αρχίζει. Αλαφιασμένοι τρέχουν οι πολεμιστές και τα γυναικόπαιδα, μέσα στα σοκάκια της ερειπωμένης πολιτείας, προς τη μεγάλη Πύλη της Φορτέζας. Οι Τούρκοι σαστισμένοι στην αρχή, για την απρόσμενη εξέλιξη των πραγμάτων, δεν άργησαν να συνέλθουν. Αναρριχούνται στα αφύλακτα πια τείχη και ορμούν από παντού μέσα στη πολιτεία. Ο πανικός γενικεύεται. Όλοι οι δρόμοι τώρα της μικρής πολιτείας οδηγούν στην Φορτέζα.

Να χαμογελά άραγε χαιρέκακα το Μεγάλο Φρούριο; Έχει ανοίξει τη μεγάλη Πύλη του και δέχεται υπομονετικά αυτούς που λίγο πριν το περιφρουρούσαν.⁴⁸

Η κανονική υποχώρηση των χριστιανών μεταβάλλεται σε άτακτη φυγή. Οι Τούρκοι ακολουθούν από πίσω και κατασφάζουν αλύπητα. Ο Γενικός προβλεπτής Μωλίνος αγωνίζεται γενναία για να διευκολύνει τους Χριστιανούς να μπουν στο Φρούριο. Η Πύλη δεν μπορεί να παραμείνει πια ανοικτή, όσοι δεν πρόφθασαν να μπουν είναι καταδικασμένοι. Ο Μωλίνος, βαριά τραυματισμένος, μπαίνει μέσα στο φρούριο και δίνει εντολή να κλείσουν τις μεγάλες σιδερένιες του πόρτες, ενώ δίπλα του ο Στρατηγός Ανδρέας Κορνάρος μάχεται ηρωικά, εμπυχώνει, σώζει πολλούς, μα σκοτώνεται μπροστά στη Πύλη την ώρα που έμπαιναν οι αμπάρες.

Το Ρέθυμνο χάθηκε από ένα μοιραίο λάθος, μια λιγοψυχιά. Έμεινε η Φορτέτσα, όμως θα κρατούσε άραγε για πολύ;

Φυσικό ήταν, από την άτακτη συσσώρευση τόσων ανθρώπων, να δημιουργηθούν πολλά προβλήματα πάνω στο Φρούριο. Οι ανάγκες σε ρούχα και τρόφιμα ήταν πιεστικές και ο χειμώνας τραχύς, εκείνη τη χρονιά. Ανάμεσα στα άλλα ήρθε να προστεθεί και η πανούκλα, η αρρώστια που έρχεται μαζί με την στενοκοπιά και το στοίβαγμα, σ'ένα μικρό χώρο, ανθρώπων και ζώων.

⁴⁸ Μ.Γ. Γιουμπάκης, FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 55

Με φρίκη οι πολιορκημένοι έβλεπαν τους δικούς τους να λιώνουν καθημερινά και τελικά να χάνονται από την τρομερή τούτη αρρώστια, που ο λαός θυμόσοφα την ονόμασε «θανατικό». Οι αγωνιστές λιγόστευαν και ταυτόχρονα η αντοχή και το κουράγιο τους. Οι Τούρκοι από κάτω, τους προκαλούσαν να παραδοθούν και τα βέλη έφερναν στους πολιορκημένους μηνύματα δελεαστικά, που έτρεφαν ελπίδες για μια ανθρώπινη μεταχείριση.

Στις μέρες τούτες του στεναγμού και της οδύνης που μια εποχή φορτωμένη με δόξα και ιστορία, για τούτη ιδιαίτερα την πολιτεία, έμεινε οριστικά, και μια άλλη ερχότανε, μεγάλωσε και ανδρώθηκε ο Ρεθεμνιώτης ποιητής Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής. Αντίκρισε την τελευταία λάμψη της Βενετσιάνικης αρχοντιάς και ανάπνευσε την αγωνία της Τούρκικης εισβολής. Κλείστηκε με τους άλλους πολίτες μέσα στο φρούριο και μοιράστηκε μαζί τους το πικρό ψωμί της πολιορκίας. Έζησε από κοντά όλα τούτα τα δραματικά περιστατικά, που συνθέτουν την τραγωδία τούτης της πολιτείας, γιατί η ιστορία τούτου του τόπου δεν είναι παρά μια τραγωδία με ήρωα και πρωταγωνιστή αυτή την πολιτεία.

Το ποίημα του «Κρητικός Πόλεμος» που περιγράφει σε στίχους της υποδούλωση της Κρήτης από τους Τούρκους, είναι για μας πολύτιμη πηγή για τα γεγονότα εκείνων των ημερών.

Ανάμεσα στις άλλες μαρτυρίες που μας δίδει ο Μπουνιαλής είναι πως στο εξωτερικό της εισόδου της Φορτέζας ήταν κτισμένη η παλιότερη εκκλησία του Ρεθύμνου, η Παναγία η Παλαιοκαστρινή, που κατά την παράδοση ήταν αρχαία Βυζαντινή εκκλησία και γιόρταζε ως πολιούχος στις 15 Αυγούστου. Η

εκκλησία αυτή, για λόγους στρατηγικούς, κατεδαφίστηκε από τους Ενετούς στις παραμονές της άλωσης του Κάστρου αφού τα σκεύη και οι εικόνες της μεταφέρθηκαν σε άλλα μέρη. Κατάλοιπο από τον ένδοξο τούτο ναό φαίνεται, πως είναι η θαυμαστή Βυζαντινή εικόνα της «Παναγίας του Πάθους», που σήμερα βρίσκεται στον μητροπολιτικό ναό.⁴⁹

Έτσι στις 4 Νοεμβρίου ημέρα Τετάρτη σήμανε η ώρα για τους Ενετούς να αποχαιρετήσουν το Ρέθυμνο. Από τους κατοίκους της πολιτείας 1500 περίπου άτομα αναχώρησαν για την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και τα άλλα Ιόνια νησιά, που ήταν Βενετοκρατούμενα και σε αυτά δεν υπήρχαν Τούρκοι. Αυτοί όμως που έμειναν στην πολιτεία δοκιμάστηκαν σκληρά.

Σαν μπήκαν οι Τούρκοι στην Φορτέτσα, βρήκαν έτοιμα κτήρια και οικοδομές. Αρκέστηκαν λοιπόν σ' αυτά και δεν χρειάστηκε να κάνουν σημαντικές μεταβολές πάνω στα φρούρια. Λίγα κιόσκια και καφασωτά παράθυρα, που σώζονταν μέχρι χθες, φανερώνουν, πως η Φορτέτσα κατοικήθηκε αμέσως από τους Τούρκους.

Στη μέση της κεντρικής πλατείας του Φρουρίου βρισκόταν μια εκκλησία, που οι Τούρκοι μετέτρεψαν σε τζαμί, αφού πρόσθεσαν ένα τεράστιο τρούλο. Με καμάρι λένε ακόμη σήμερα οι Ρεθεμνιώτες πως είναι από τους πιο μεγάλους της Ανατολής.

⁴⁹ Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 60

Παλιότερα έλεγχαν πως πρόκειται για ένα γνήσιο Τουρκικό κτίσμα. Οι χάρτες όμως του Μάρκου Μποσκίνη (εικ. 45) και του Ντάπερ (εικ. 46) που σχεδιάστηκαν πέντε μόλις χρόνια μετά την Τουρκική κατάκτηση δείχνουν πως πάνω στην Φορτέτζα, στη θέση του τζαμιού, υπήρχε εκκλησία χωρίς τρούλο, την οποία σημειώνουν με τη λέξη DOMO.

Σήμερα το τζαμί σώζεται σχεδόν ανέπαφο, με το μιναρέ του μόνο κατεστραμμένο.⁵⁰

Ένα άλλο οίκημα Ενετικό που στάθηκε χρήσιμο πολύ στους Τούρκους ήταν οι Βενετσιάνικες φυλακές. Μέσα εκεί έβαζαν τους επαναστάτες, που έπιαναν και που οι Τούρκοι τους φώναζαν Χαϊνηδες. Το Βενετσιάνικο διοικητήριο μεταβλήθηκε σε Σαράϊ χωρίς ν' αλλάξει τίποτα ή να μεταβληθεί.⁵¹

Κι έτσι φτάσαμε στο τέλος του περασμένου αιώνα. Μέσα στο Νοέμβριο του 1898, ήρθε το μεγάλο μήνυμα. Οι καμπάνες κτυπούσαν δαιμονισμένα, ο κόσμος έτρεχε τρελός στους δρόμους. Η Τουρκική διοίκηση άφηνε οριστικά την Κρήτη και το Ρέθυμνο. Στην Φορτέτζα από την Τετάρτη 16 Δεκεμβρίου 1898, σηκώθηκε η σημαία της Αυτονομίας. Η πρώτη επίσημη γιορτή πάνω στην Φορτέτζα έγινε στις 9 Ιανουαρίου 1899, σαν ο Πρίγκιπας - Αρμοστής Γεώργιος, σύμβολο ιερού δεσμού τότε της ανεξάρτητης Κρήτης με τη μητέρα της, μαζί με το Ρώσο Διοικητή Θεόδωρο Δε Χιόστακ και πλήθος κόσμου, ανέβηκε πάνω στο φρούριο όπου : «... τη συμμετοχή ευσταλών χορευτών εκ

⁵⁰ Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 68

⁵¹ Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 69

των επαρχιών οίτινες ετάχθησαν εις χορόν...» το Ρέθυμνο δακρυσμένο χαιρέτησε τη λευτεριά του.

Πάνω στη Φορτέτζα βρέθηκαν τα λείψανα αρχαίας εκκλησίας και πάνω τους ο ευσεβής Δε Χιόστακ, πιστό παιδί της τότε «Αγίας Ρωσίας», στέριωσε μικρό εκκλησάκι και το βάπτισε με το όνομα του Αγίου που και ο ίδιος έφερνε: Άγιο Θεόδωρο.⁵²

Λευτερωμένο τώρα το Ρέθυμνο περνούσε ειρηνικούς καιρούς και η ειρήνη δεν χρειάζεται κάστρα.

Η Φορτέτζα ξεχάστηκε, τα τείχη της εγκαταλείφθηκαν και από τα περήφανα Ενετικά αρχοντικά της άλλα γκρεμίστηκαν καθημερινά από την αφροντισιά και άλλα γίνονταν στενόχωρες φωλιές για τη φτωχολογιά.

4. Γερμανική κατοχή

Ύστερα από 44 χρόνια ελεύθερης ζωής ένας καινούργιος κατακτητής, όχι πια αγροίκος Ασιάτης αλλά Ευρωπαίος πολιτισμένος, περνούσε τη μεγάλη πύλη της Φορτέτζας.

Τα πρώτα Γερμανικά στρατεύματα, τμήματα του 10ου Συντάγματος ορεινού πεζικού, ανέβηκαν στη Φορτέτζα στις 29 Μαΐου 1941 στις 1 το μεσημέρι για να σηκώσουν τη σβάστικα στις επάλξεις της. Μια νέα εποχή σκλαβιάς και μαρτυρίου αρχίζει.

⁵² Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 70

Η Φορτέτσα δε μένει αμέτοχη στην πονεμένη και ματωμένη τούτη ιστορία. Ιστορίες πόνου και οδύνης έχει να διηγηθεί η Φορτέτσα της Γερμανικής Κατοχής. Δέχτηκε κι αυτή την αμείλιχτη αγριάδα του Άξονα. Ό,τι λυπήθηκαν οι Τούρκοι το αφάνισαν οι Γερμανοί. Το τείχος προς τον Άγιο Σπυρίδωνα ανασκάφτηκε για να τοποθετήσουν πυροβόλο. Την ίδια πληγή δέχτηκε το τείχος και από τη μεριά του Αγίου Θεοδώρου, ενώ τα ερειπωμένα Ενετικά καταστήματα κατεδαφίστηκαν τελείως. Δεν ήταν όμως για τα επάκτια πυροβόλα μόνο που χρειάστηκαν οι Γερμανοί τη Φορτέτσα. Πάνω εκεί συγκέντρωναν τους ομήρους, άλλους για αγγαρεία κι άλλους για προφυλάκιση, μέχρι να τους στήσουν στο απόσπασμα ή να τους οδηγήσουν στα Νταχάου και τα κρεματόρια της Βέρμαχτ. Μα και την ώρα που έφευγαν οι Ναζί δεν ξέχασαν να αφήσουν την σφραγίδα τους πάνω στο Φρούριο. Ανατίναξαν το πυροβολείο, πάνω απ' τον Άγιο Σπυρίδωνα και κατέστρεψαν έτσι το γέρικο τείχος, που 380 ολόκληρα χρόνια στεκόταν υπερήφανο.⁵³

⁵³ Μ.Γ. Γιουμπάκης. FORTEZZA. Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου σελ. 75

5. Η Φορτέζα σήμερα

Και έτσι φτάσαμε στις μέρες μας, οι Γερμανοί έχουν πια φύγει. Τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν την αποχώρηση των Γερμανών, η ερημιά πήρε να συνεχίζεται και η φτωχολογιά βρήκε και πάλι καταφύγιο στις θολωτές αποθήκες του φρουρίου. Η πολιτεία είχε πολλές πληγές να επουλώσει και δεν μπορούσε ν'ασχοληθεί μαζί του, ενώ για τους ανθρώπους το μέρος τούτο έκρυβε δυσάρεστες αναμνήσεις και η επίσκεψη πάνω σ'αυτό δεν ήταν επιθυμητή. Μα σαν τα χρόνια περνούσαν οι Ρεθεμνιώτες άρχισαν δειλά-δειλά να ξαναβρίσκουν τη Φορτέζα. Ήρθαν μετά και ξένοι έμειναν άφωνοι από το μεγαλείο του τοπίου. Η πόλη κάτω, παλιά και νέα ξεδιπλώνεται ντελικάτη με τους κοντυλοσερμένους δρόμους τους μιναρέδες, τα καμπαναριά. Από την άλλη μεριά η θάλασσα. Οι ξένοι λοιπόν ενθουσιάστηκαν με τη Φορτέζα και λίγο-λίγο το γέρικο φρούριο άρχισε πάλι να μπαίνει στις συζητήσεις και τα σχέδια των ανθρώπων της πολιτείας. Η πολιτεία, έστω και καθυστερημένα κατάλαβε τη σημασία του φρουρίου κι'άρχισε να τ'αγκαλιάζει στοργικά. Οι πρώτες αναστηλώσεις έγιναν, τα Τούρκικα χαλάσματα εξαφανίστηκαν, το χαλασμένο τείχος φτιάχτηκε ενώ η αρχαιολογική υπηρεσία τοποθέτησε μόνιμους φύλακες. Έτσι τουλάχιστον σταμάτησε το ρήγμα και ο ξεπεσμός.

Σημαντικό βήμα για το σουλούπωμα και την αξιοποίηση του Βενετσιάνικου οχυρού, σημειώθηκε με την ολοκλήρωση του περιφερειακού δρόμου που περιτρέχει ολόκληρη τη βορεινή πλευρά του φρουρίου. Επίσης μια σημαντική παρέμβαση ήταν η δημιουργία θεάτρου. Έτσι στον Κεντρικό

νότιο Επιπρομαχώνα του φρουρίου έχει διαμορφωθεί υπαίθριο κυκλικό θέατρο.

Οι κερκίδες του θεάτρου έχουν κατασκευαστεί από συμπαγείς πέτρες πορόλιθους, τραπεζοειδούς διατομής και συνολικού ύψους 39 εκ. Τα κλιμακοστάσια έχουν κατασκευαστεί από συμπαγή σκαλοπάτια πορόλιθου. Οι διάδρομοι έχουν κατασκευαστεί από πλάκες πορόλιθου πάχους 4 εκ. πάνω σε υπόστρωμα από αμμοχάλικο και ασβεστοκονίαμα. Για την τελική στρώση της πλατείας έχει χρησιμοποιηθεί κρητικός πορόλιθος πάχους 4 εκ.

Ε. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΦΟΡΤΕΤΖΑΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΚΑΣΤΡΑ

Οι πιο πλήρεις οχυρώσεις όπου εφαρμόστηκε το αμυντικό σύστημα με προμαχώνες στην Ελλάδα είναι τα τείχη της πόλης της Κέρκυρας και ακόμη καλύτερο παράδειγμα, μοναδικό σε έκταση και πληρότητα, τα τείχη του Ηρακλείου της Κρήτης. Αυτό συνέβη και στις δύο περιπτώσεις γιατί αφενός το έδαφος πάνω στο οποίο κατασκευάστηκαν ήταν πεδινό, χωρίς μεγάλες εξάρσεις και αφετέρου γιατί η περιοχή που επρόκειτο να οχυρωθεί ήταν μεγάλη και υπήρχε άνεση στη χάραξη των διαφόρων τμημάτων με ορθό μέγεθος.

Αυτό όμως δεν συνέβαινε στο Ρεθύμνο. Έτσι από τη μία πλευρά η ιδιομορφία του εδάφους της περιοχής που θα οχυρωνόταν και από την άλλη οι οικονομικές δυσκολίες και οι ατελείωτες τροποποιήσεις των σχεδίων από διαφόρους Βενετούς αξιωματούχους, είχαν ως αποτέλεσμα τη στοιχειώδη εφαρμογή του αμυντικού συστήματος με προμαχώνες σ' ένα τμήμα μόνο του περιβόλου της Φορτέτζας του Ρεθύμνου.⁵⁴

⁵⁴ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 428

ΠΙΝΑΚΑΣ

Η στοά πύλης φρουρίου

πλάτος εισόδου	ύψος εισόδου	ύψος εισόδου από πτυθμένα τάφρου	Πηγή
>9-10 piedi	>12 piedi	8-9 piedi	Giac. Lanteri
(3,15-3,5 μ.)	(4,20μ)	(2,80-3,15 μ.)	
6 braccia	10 braccia		Ant Lupicini
(2,82 μ.)	(4,70 μ.)		
(10 palmi (2,25 μ.)			C. Theti
10-12 piedi	12-14 piedi		Lanteri, Zanco,
(3,5-4,2 μ.)	(4,2-4,9 μ.)		Lupicini
10-12 piedi	14-15 piedi		
(3,5-4,2 μ.)	(4,905,25 μ.)		

Συγκρίνοντας την κύρια πύλη της Φορτέζας του Ρεθύμνου με τις πύλες των οχυρώσεων του Χάνδακα και των Χανίων, βλέπουμε ότι στο Ρέθυμνο κρατήθηκε η ίδια κλίμακα, όπως και στη διαμόρφωση του οχυρού περιβόλου. Οι χώροι δίπλα στην είσοδο είναι περιορισμένοι. Επίσης η διαμόρφωση και η διακόσμηση των δύο όψεων της πύλης είναι πολύ πιο απλή από εκείνη των πυλών του Χάνδακα και δεν μπορούν να συγκριθούν με τις πύλες των οχυρώσεων της Ιταλίας ή άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Είναι φυσικό να υπήρχε

αυτή η λιτότητα, αφού η οχύρωση του Ρεθύμνου ήταν τόσο περιορισμένη και τα οικονομικά μέσα που διατέθηκαν λίγα.

Οι διαστάσεις όμως της στοάς της, το πλάτος και το ύψος, παρατηρούμε ότι είναι μέσα στα όρια των διαστάσεων που δίνονται στον πίνακα (I). Κί'αυτό όμως δικαιολογείται. Γιατί ανεξάρτητα από το μέγεθος και την πληρότητα της όλης οχύρωσης η είσοδός της έπρεπε να εξυπηρετεί το πέρασμα ιππικού και πυροβολικού κάθε είδους, αμαξιών φορτωμένων κ.λπ., απαραίτητων στην άμυνα του φρουρίου.⁵⁵

⁵⁵ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 453

ΣΤ. ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ

Μέσα στον 18ο αιώνα οι πληροφορίες μας για την κατάσταση των οχυρώσεων του Ρεθύμνου είναι πολύ λίγες. Γι'αυτό πολύτιμες είναι οι δύο απόψεις της πόλης που μας δίνει ο J. Pitton de Tournefort, όταν επισκέφθηκε την Κρήτη το 1700 (εικ. 47). Η μία δείχνει το Ρέθυμνο και τη Φορτέτζα όπως φαίνεται από τ'ανατολικά, από το δρόμο που φτάνει από τον Χάνδακα. Στο πρώτο πλάνο του σχεδίου εικονίζονται οι αγροικίες και οι κήποι να βρίσκονται ανατολικά, έξω από το τείχος της πόλης σ'όλα τα σχεδιαγράμματα του Ρεθύμνου. Η οχύρωση της πόλης δεν διακρίνεται καθόλου, πάνω δε στο λόφο της Φορτέτζας ένας τελείως ενδεικτικός οχυρός περίβολος περικλείει ένα σύνολο κτισμάτων που δεν είναι εύκολο να ταυτιστούν με τα γνωστά μας συγκροτήματα, εκτός από ένα τέμενος με το μιναρέ του, που είναι ο καθεδρικός ναός των Βενετών που μετατράπηκε σε τζαμί. Επίσης πρέπει να σημειώσουμε ότι στην πόλη μέσα διακρίνεται ένα πλήθος από μιναρέδες με την ημισέληνο στην κορυφή τους. Τέλος εκείνο που πρέπει να προσέξουμε είναι ένα μικρό οχυρό με κεκλιμένο τείχος που βρίσκεται δίπλα στο λιμάνι, στο βόρειο μόλο. Είναι γνωστό ότι οι Τούρκοι ενίσχυσαν την άμυνα του Ρεθύμνου με μικρά οχυρά έξω από τη Φορτέτζα προς την πόλη. Όμως η θέση και η διάταξη των περισσότερων δεν είναι επιβεβαιωμένη γιατί λείπουν ακριβείς περιγραφές και μαρτυρίες.

πορο Η άλλη όψη του Ρεθύμνου που δίνει ο Tournefort είναι σχεδιασμένη από τα υψώματα που βρίσκονται νότια από την πόλη. Όλο το Ρέθυμνο περιβάλλεται από τα τείχη του που παρουσιάζονται πλήρη με ορισμένες προεξοχές που δηλώνουν τις θέσεις των προμαχώνων. Μέσα στην πόλη βλέπουμε τους μιναρέδες και στο βάθος διακρίνουμε τη Φορτέτζα μ'ένα μιναρέ να υψώνεται ανάμεσα από το σύνολο των κτισμάτων της, το μιναρέ του τεμένους στο οποίο είχε μετατραπεί ο καθεδρικός ναός των Βενετών.⁵⁶

Πληροφορίες για το Ρέθυμνο στο 18ο αιώνα παίρνουμε από το Λεξικό Μ. Βρουζέν - δελα Μαρτινιέγου. Σ'αυτό αναφέρεται χαρακτηριστικά η μηδαμινότητα των οχυρώσεων της μικρής πολιτείας. Το Ρέθυμνο υπήρξε μια πόλη πιο ευχάριστη και όμορφη από τα Χανιά, όμως τα τείχη της απλώς την περιέκλειαν χωρίς να της εξασφαλίσουν μια αποτελεσματική άμυνα. Κατά την κρίση του συγγραφέα του λεξικού, η Φορτέτζα κατασκευάστηκε μόνο για να καλύπτει αμυντικά το λιμάνι, θα μπορούσε δε να θεωρηθεί ότι ήταν ασφαλής αν δεν κυριαρχούσε σ'αυτήν ένα βραχύδες απότομο ύψωμα που βρισκόταν πάνω στο δρόμο προς τον Αλμυρό. Εννοείται ασφαλώς το ύψωμα του Αγίου Αθανασίου, Ν.Δ. έξω από το Ρέθυμνο, στο δρόμο προς τα Χανιά.⁵⁷ Στο α' μισό του 19ου αιώνα ο Άγγλος περιηγητής Robert Pashley, κατά την επίσκεψή του στην Κρήτη, πέρασε από το Ρέθυμνο. Ανέβηκε πάνω στη Φορτέτζα και αναφέρει ότι ήταν όμοια μ'όλα τα άλλα τουρκικά φρούρια που είχε δει. Δεν μας δίνει καμιά άλλη πληροφορία για το φρούριο, παρά μόνο ότι

⁵⁶ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 267

⁵⁷ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 268

παρατήρησε μέσα στον περίβολό του πολλά άχρηστα, σπασμένα και σκουριασμένα κανόνια.⁵⁸

Στα 1850, ο αξιωματικός του ναυτικού G. Wilkinson σχεδίασε ένα γεωγραφικό χάρτη όλης της πολιτείας του Ρεθύμνου με τη γύρω εξοχή και μια άποψη του εσωτερικού του λιμανιού (εικ. 53). Ο χάρτης του Wilkinson είναι πολύτιμος γιατί δείχνει με μεγάλη ακρίβεια πως είχαν διαμορφωθεί οι οχυρώσεις και ολόκληρη η πόλη μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Μέσα στη Φορτέτσα διακρίνονται τα οικοδομικά τετράγωνα των κτισμάτων που είχαν κατασκευαστεί τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Γιατί τότε μόνο η Φορτέτσα κατοικήθηκε πραγματικά από κατοίκους της πόλης, κυρίως από τους Τούρκους.⁵⁹ Λίγο αργότερα ο περιηγητής T.A.B. Spratt παρουσιάζει στο βιβλίο του, *Travels and researches in Crete*, μια πολύ γενική άποψη του Ρεθύμνου από τα δυτικά, σχεδιασμένη από τον J. Schranz, που βασίστηκε σ'ένα πρόχειρο σχέδιασμα που έκανε ο ίδιος ο Spratt το 1860 περίπου. Στην περιγραφή δε που κάνει ο Spratt, το μόνο που αναφέρεται είναι ότι η Φορτέτσα του Ρεθύμνου κτίστηκε από τους Βενετούς αφού καταστράφηκε η πόλη το 1597 από πυρκαγιά. Βεβαίως η πληροφορία ότι η Φορτέτσα κτίστηκε μετά το 1597 είναι τελείως ανακριβής. Γιατί είναι επιβεβαιωμένο ότι άρχισε να κατασκευάζεται το 1573. Πιθανότατα να γίνεται σύγχυση με τη πυρκαγιά του 1571.⁶⁰

⁵⁸ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 268

⁵⁹ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 269

⁶⁰ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 270.

Τις πληροφορίες του 19ου αιώνα συμπληρώνει ο Νικόστρατος Καλομενόπουλος που αναφέρει ότι το Ρέθυμνο περιβαλλόταν από το μέρος της ξηράς, με ένα κατεστραμμένο, χαμηλό τείχος. Πάντως τονίζεται από τον Καλομενόπουλο ότι η στρατιωτική αξία του Ρεθύμνου ήταν μηδαμινή. Τα τείχη αυτά τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα, δεν ήταν άλλο παρά ένας απλός περίβολος. Στη μηδαμινότητα των οχυρώσεων της πόλης του Ρεθύμνου αναφέρεται, την ίδια εποχή και ο Enrico Fumo, ενώ αντίθετα τη Φορτέτζα, επάνω στο λόφο, τη χαρακτηρίζει σαν ένα πραγματικό φρούριο.⁶¹

⁶¹ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 270

Z. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

1. Περιγραφή της σημερινής κατάστασης του περιβόλου της

Φορτέζας.

Πάνω στο βραχώδη λόφο που κλείνει το Ρέθυμνο από το βορρά διατηρείται και σήμερα το οχυρό που έκτισαν οι Βενετοί τις τελευταίες δεκαετίες της κυριαρχίας τους στην πόλη. Θεμελιωμένο πάνω σε ύψωμα δεσπάζει σε ολόκληρη την πολιτεία και εντυπωσιάζει τον επισκέπτη που ανεβαίνει τον ανηφορικό, ανώμαλο δρόμο για να φτάσει στην είσοδό του. Ο περίβολος της Φορτέζας διατηρήθηκε ακέραιος μέχρι σήμερα, τουλάχιστον μέχρι το ύψος των εσωτερικών επιχωματώσεων ή του επιπέδου του εδάφους στο εσωτερικό του φρουρίου. Η χάραξή του είναι η ίδια με εκείνη της Ενετοκρατίας και δεν αλλοιώθηκε καθόλου από τότε. Τα ονόματα των προμαχώνων και των προεξοχών καθώς και τη θέση των πυλών. Από την κύρια ανατολική πύλη και προς το νότο, συναντούμε με τη σειρά τους προμαχώνες Santa Maria (ή Αγ. Παύλου) , Αγ. Ηλία και Αγ. Λουκά στη δυτική πλευρά τη μία βοηθητική πύλη στη ΒΔ γωνία την προεξοχή του Αγ. Πνεύματος στη βόρεια πλευρά τις προεξοχές της Αγ. Ιουστίνης και του Αγ. Θεοδώρου (ή Αγ. Σώζοντος) καθώς και τη δεύτερη βοηθητική πύλη τέλος στην ανατολική πλευρά τον προμαχώνα του S. Salvatore (ή Αγ. Νικολάου).

Το τείχος του περιβόλου, αυτό που συγκρατεί τις εσωτερικές επιχωματώσεις, από προμαχώνα του Αγ. Νικολάου μέχρι τον προμαχώνα του

Αγ. Λουκά και σε όλο το ύψος του, χωρίζεται στα παρακάτω τμήματα, αρχίζοντας από τη βάση του : α) τη scarpa della muraglia ή scarpa, β) το cordone και γ) το parapetto.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α

ύψος τείχους (τάφρος-cordone)	πάχος τείχους στη βάση	πάχος τείχους στην κορυφή	κλίση τείχους	Πηγή
	6 piedi (2,10 μ.)		1/5	Girolamo Cataneo
7 passi (12,18 μ.)			1/5	Francesco de Marchi
3-3,5 canne 7,83-9,14 μ.)		5 piedi (1,74 μ.)	1/5	Gabriele Busca
30 piedi (10,44 μ.)	10 piedi (3,48 μ.)	4 piedi (1,40 μ.)	1/5	Iac. Lanteri
20 braccia (9,40 μ.)			1/8 για κάθε braccio	Antonio Lupicini
18 braccia (8,46 μ.) ή 6 passi (10,44 μ.)	5 piedi (1,74 μ.)	3 piedi (1,05 μ.)	1/5	Bonaituro Lorini
30-40 piedi (10,44-13,92 μ.)	10-16 piedi (3,48-5,6 μ.)	3-4 piedi (1,05-1,40 μ.)	1/5	Lanteri - Zanco- Lupicini
4-5 canne (10,44-13,05 μ.)				Carlo Theti
45 piedi geometrici	9 piedi geometrici		1/5	Pietro Sardi

Τα τρία τμήματα στα οποία διακρίνεται το εξωτερικό τείχος της Φορτέτζας του Ρεθύμνου είναι :

- scarpa della muraglia ή scarpa ή pariete. Έτσι ονομάζεται το τμήμα ενός τείχους που έχει και το μεγαλύτερο ύψος και φτάνει από το έδαφος του εσωτερικού του φρουρίου, είναι δε κεκλιμένο. Είναι η λίθινη επένδυση του περιβόλου, που όπως γνωρίζουμε τον αποτελούσαν ή το φυσικό έδαφος κατάλληλα διαμορφωμένο ή μεγάλοι όγκοι επιχωματώσεων. Θα πρέπει όμως να αναφέρουμε συνοπτικά και τα μεγέθη που δίνουν οι κατασκευαστές-μηχανικοί της εποχής για το ύψος του εξωτερικού τείχους, το πάχος του και την κλίση του, στοιχεία που ήταν απόλυτα συνδεδεμένα μεταξύ τους.⁶²

Στον πίνακα (B) που ακολουθεί δίνουμε τις βασικές διαστάσεις των spongi, όπως τις αναφέρουν οι μηχανικοί-κατασκευαστές του 16ου και του 17ου αιώνα στα συγγράμματά τους.⁶³

⁶² Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 376.

⁶³ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 377

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

contraforti - speroni

μεταξύ τους απόσταση	μήκος	πάχος	Πηγή
15-20 piedi (5,22-6,96 μ.)	15 piedi (5,22 μ.)	5 piedi (1,74 μ.) (εξωτερ. μέρος) 3 piedi (1,05 μ.) (εσωτερικό μέρος)	Franc. de; Marchi
8-9 piedi (2,8-3,15 μ.)	ανάλογο με το parapetto υπολογίζοντας και την προοδευτική μείωση της κλίσεως του τείχους	3 piedi (1,05 μ.)	Gabriele Busca
2-3 passi (3,48-5,22 μ.)	20 piedi (6,96 m.) το ελάχιστο	5 piedi (1,74 m.)	Mario Savorgnano
6 braccia (2,82 m.)	8 braccia (3,76 m.)	1,5 braccia (0,70 m.) προς το χώμα 4 braccia (1,88 m.) προς το τείχος	Antonio Lupicini
2 passi (3,48 μ.)	ανάλογο με το ύψος του τείχους και την κλίση		Bonaituro Lorini
	10-14 piedi (3,5-4,9 m)	2 piedi (0,70 m.) κατασκευή από τούβλα 3 piedi (1,05 m.) κατασκευή από πέτρα	Lanteri, Zanco, Lupicini
	20-22 piedi (7,0- 7,7 m.)		Girolamo Cataneo
18-20 piedi (6,30-6,96 μ.)			Annib. Porroni
	27 piedi (9,45 m.) βάση 22 piedi (7,70 m.)	2 piedi (0,70 m.)	Nicolo Tartaglia

Στη Φορτέτζα του Ρεθύμνου δυστυχώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τον ακριβή τρόπο κατασκευής του εξωτερικού τείχους, αφού δεν υπάρχει κανένα ρήγμα απ'όπου να μπορεί να γίνει μια υπεύθυνη παρατήρηση στο εσωτερικό του. Το μόνο που μπορούμε είναι να υπενθυμίσουμε την περιγραφή που δίνει για την κατασκευή του οχυρού περιβόλου της Φορτέτζας ο Ascanio Andreasi στην αναφορά του το 1575. Είναι η μόνη σχετική περιγραφή. Έτσι στηριζόμενοι αφενός στα στοιχεία που μας δίνει ο Andreasi και αφετέρου στις γενικές αρχές της τεχνικής των φρουρίων εκείνης της εποχής, μπορούμε να αναφέρουμε για το πως κατασκευάστηκε αυτό το τείχος.

Η εξωτερική του πλευρά κτίστηκε με κανονικές, ορθογωνικές πέτρες συναρμολογημένες με λίγο ασβεστοκονία. Ολόκληρο το υπόλοιπο πάχος του προς το εσωτερικό πρέπει να είναι μια αργολιθοδομή με κονίαμα. Το πάχος του τείχους ολόκληρου στο ανώτερο σημείο πρέπει να είναι από 1,39-1,74 μ. Η κλίση της εξωτερικής πλευράς, όπως αναφέρει ο Andreasi έγινε 4/1. Δεν είναι δυνατόν να συμπεράνουμε αν το ύψος του τείχους, από το έδαφος (βάση) μέχρι το cordone ήταν αυτό που έπρεπε σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής, γιατί οι στάθμες του εδάφους έχουν αλλοιωθεί πάρα πολύ, ύστερα από τόσους αιώνες. Άλλωστε αυτά τα μεγέθη, το ύψος του εξωτερικού τείχους και η κλίση του, ποίκιλαν ανάλογα πάντα με τις ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν.⁶⁴

⁶⁴ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 380

- Το cordone είναι το διάζωμα που σχηματίζεται από μια σειρά μεγάλες πέτρες με ημικυκλική διατομή στην εξωτερική πλευρά τους και το οποίο διαχωρίζει το parapetto από το κυρίως τείχος (την scarpa della muraglia). Οι διαστάσεις που έχουν οι πέτρες αυτές στη Φορτέτζα του Ρεθύμνου είναι περίπου 0,45 X 0,26 X 0,67-0,70 μ. Το τμήμα (AB) είναι ολόκληρο κτισμένο μέσα στην τοιχοποιία, εκείνο δε που μένει ελεύθερο είναι ημικυκλικό.⁶⁵

- Το τμήμα του τείχους του οχυρού περιβόλου που βρίσκεται πάνω από το cordone και στο οποίο ανοίγονται οι κανονιοθυρίδες (cannoniera) και οι πολεμίστρες (moschettiere), ονομάζεται parapetto. Η κατασκευή του είχε σκοπό την κάλυψη των στρατιωτών που στέκονταν πίσω απ'αυτό πολεμώντας και τη συγκράτηση των εσωτερικών επιχωματώσεων. Το parapetto ήταν το πιο ευάλωτο τμήμα του τείχους ενός φρουρίου, αυτό που δεχόταν τις περισσότερες επιθέσεις και καταστρεφόταν πιο γρήγορα. Για το λόγο αυτό στο Ρέθυμνο, ύστερα από συνεχή χρήση του φρουρίου για 4 αιώνες, δεν μπορούμε με απόλυτη βεβαιότητα να περιγράψουμε πως ακριβώς ήταν τα πρώτα βενετσιάνικα parapetti της Φορτέτζας.

Πάντως το τμήμα που εξετάζουμε από τον προμαχώνα του Αγίου Λουκά μέχρι και τον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου δεν πρέπει να έχει καταστραφεί και αλλοιωθεί σημαντικά, από την αρχική του μορφή. Εκείνο που γνωρίζουμε θετικά είναι ότι το δυτικό «μέτωπο» του προμαχώνα του Αγίου

⁶⁵ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 380

Λουκά αναστηλώθηκε παλιότερα, γιατί σε μεταπολεμικές αεροφωτογραφίες διακρίνεται το σημείο αυτό του φρουρίου κατεστραμμένο.

Στο τμήμα λοιπόν που εξετάζουμε, το parapetto είναι κτιστό με πάχος 0,95-1,00 μέτρο και ύψος 1,80-2,20 μ. Κατά διαστήματα υπάρχουν οι κανονιοθυρίδες, τα ανοίγματα όπου τοποθετούσαν τα κανόνια. Στα ενδιάμεσα κτιστά τμήματα ανοίγονται οι πολεμίστρες (εικ. 55). Το άνοιγμα των κανονιοθυρίδων έχει σε οριζόντια τομή, σχήμα τραπεζοειδές. Η εσωτερική και μικρότερη πλευρά είναι 1,10-1,30 μ., η δε εξωτερική φτάνει τουλάχιστον το 1,50 μ. Το ύψος του ανοίγματος είναι σχεδόν 2,00 μ. Όλες οι κανονιοθυρίδες του τμήματος του περιβόλου που περιγράφουμε (νότια και ανατολική πλευρά Φορτέτζας) είναι όμοιες μεταξύ τους, με ελάχιστες διαφορές στις διαστάσεις τους.

Το μόνο τμήμα του parapetto που διαφέρει τελείως από τα υπόλοιπα είναι αυτό που βρίσκεται στο τείχος μεταξύ των προμαχώνων του Αγίου Παύλου (Α) και του Αγίου Νικολάου, πάνω από την κύρια ανατολική πύλη. Η διάταξη και η διαδοχή των ανοιγμάτων για τα κανόνια διακρίνεται στα αντίστοιχα σχέδια και φωτογραφίες (φωτ. 1). Το parapetto αυτό αποτελείται από ένα συνεχές τμήμα, μήκους 19,40 μ. στο οποίο υπάρχουν 10 ανοίγματα για κανόνια, με ελάχιστο πλάτος 0,52 μ. και μέγιστο 0,82 μ. Πάνω από κάθε άνοιγμα το τείχος δημιουργεί καμπύλη. Στη συνέχεια υπάρχουν τμήματα κτιστού parapetto. Το πρώτο από αυτά έχει δύο πολεμίστρες (τουφεκιοθυρίδες) (φωτ. 2). Το δεύτερο είχε δύο κανονιοθυρίδες, από τις οποίες η μία κλείστηκε σε πολεμίστρα μεταγενέστερα (εικ. 56).

Το τρίτο τμήμα κτιστού parapetto είχε μια κανονιοθυρίδα που κι αυτή αργότερα μετατράπηκε σε πολεμίστρα. Στο μέσο κάθε τμήματος και στην επάνω επιφάνεια το τείχος σχηματίζει καμπύλη. Το parapetto αυτό πρέπει να κατασκευάστηκε κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Τη μορφή των κανονιοθυρίδων του τη συναντάμε και σε άλλα φρούρια της εποχής της τουρκοκρατίας. Το τείχος λοιπόν, στο τμήμα αυτό του περιβόλου, διαφέρει από το προηγούμενο. Είναι κεκλιμένο, συνεχές σε όλο το ύψος του, χωρίς cordone. Και στο τμήμα αυτό εξωτερικά υπάρχει η επένδυση με τοιχοποιία από τις γνωστές, ορθογωνικές πέτρες, η οποία φτάνει στο ύψος, όπου αρχίζει περίπου το parapetto. Απ'εκεί και πάνω το τείχος είναι κτισμένο με μικρότερες ακανόνιστες πέτρες, που καλύπτονται εξωτερικά σε πολλά μέρη με επίχρισμα. Στην κατασκευή του τείχους αυτού πρέπει να ακολουθήθηκε ο ίδιος τρόπος που αναφέραμε και προηγούμενα. Εξωτερικά, σε όλο το ύψος του, δεν υπάρχει κανένα άλλο διαχωριστικό στοιχείο παρά μόνο η αλλαγή της τοιχοποιίας που γίνεται στο σημείο που αρχίζει το parapetto.

Το parapetto στην πλευρά του περιβόλου που αναλύουμε αποτελείται από συνεχή κτιστά τμήματα, όπου υπάρχουν πολεμίστρες όμοιες με αυτές που αναφέραμε προηγουμένως (εικ. 55) και μεγαλύτερα ανοίγματα για την τοποθέτηση των κανονιών. Οι κανονιοθυρίδες αυτές διαφέρουν αρκετά από εκείνες του νότιου και ανατολικού τείχους και σε μορφή και σε διαστάσεις. Επαναλαμβάνουμε ότι οι περισσότερες από αυτές είναι αναστηλωμένες μεταπολεμικά. Το χαρακτηριστικό σ'αυτή την πλευρά του περιβόλου είναι ένας διάδρομος που υπάρχει εσωτερικά του parapetto, πάνω από το κανονικό

Από μετρήσεις που έγιναν σε συγκεκριμένα σημεία του διαδρόμου αυτού, σ' όλη τη βόρεια και την ανατολική πλευρά παρατηρούμε ότι το πλάτος του είναι 1,70-3,0 μ., το ύψος του από το εσωτερικό επίπεδο του φρουρίου 0,85-1,50 μ. και το ύψος του parapetto πάνω από το διάδρομο 1,15-1,40 μ.⁶⁶

Ένα άλλο πάρα πολύ χαρακτηριστικό στοιχείο στον περίβολο της Φορτέζας είναι οι κυκλικές σκοπιές που βρίσκονται σε επίκαιρα σημεία στο ύψος του parapetto. Είναι οι μεγόμενες guardiole ή sentinelle για τις φρουρές. Χρησίμευαν για την παραμονή και την προφύλαξη των στρατιωτών κατά τη διάρκεια της περιπολίας τους στα τείχη, σε δύσκολες καιρικές συνθήκες και για να επιτηρούν από πάνω όλο το τείχος μέχρι και τη βάση του.

Στις φορτέζες με κανονική χάραξη παρόμοιες σκοπιές τοποθετούσαν στις αιχμές των προμαχώνων, στα σημεία συναντήσεως των «μετώπων» (faccie) και των «πλευρών» (fianchi) των προμαχώνων, δηλαδή στις spalle, στο μέσο των cortine και πάνω από τις πύλες. Οι σκοπιές αυτές κατασκευάζονταν στο επίπεδο κινήσεως των στρατιωτών πίσω από το parapetto και στηρίζονταν σε μερικά λίθινα φουρούσια που προεξείχαν από το τείχος τουλάχιστον 2 piedi (0,70 μ.). Είχαν ένα μικρό σαν πολεμίστρα παράθυρο, από το οποίο μπορούσε κανείς να δει και τη βάση του τείχους. Φρόντιζαν δε στην κατασκευή τους να είναι καλά συνδεδεμένες με το parapetto και να αποτελούν ένα σώμα με αυτό, ώστε να καταστρέφονται όσο το δυνατόν πιο δύσκολα.

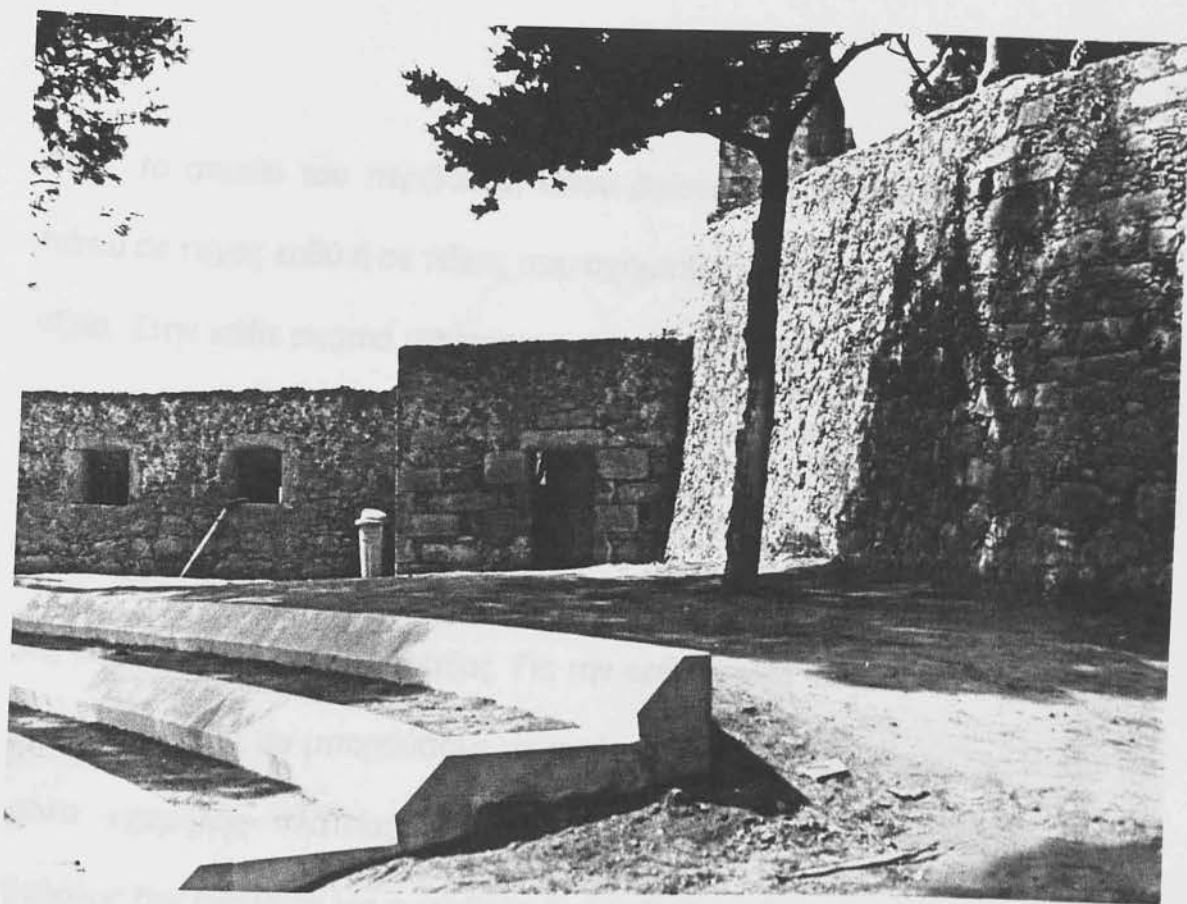
Φωτ. 4 Η ορθογώνια σκοπιή στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία.

⁶⁶ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 383

Σε ολόκληρο τον περίβολο της Φορτέτζας του Ρεθύμνου υπάρχουν 10 κυκλικές σκοπιές και μια ορθογωνική. Αυτές που σώθηκαν μέχρι τις μέρες μας διατηρώντας την παλιά τους μορφή είναι οι παρακάτω. Η σκοπιά πάνω από την κύρια ανατολική πύλη παλιότερα ήταν αρκετά κατεστραμμένη αλλά φαινόταν η αρχική της μορφή αποκαταστάθηκε δε πρόσφατα η σκοπιά στην αιχμή του προμαχώνα του Αγίου Παύλου εκείνη την αιχμή του προμαχώνα του Αγίου Ηλία η ορθογωνική σκοπιά στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία. Στο δυτικό περίβολο της Φορτέτζας παρατηρούμε τη σκοπιά στην προεξοχή, βόρεια της δυτικής βοηθητικής πύλης (φωτ. 4,5) και τέλος στη βόρεια πλευρά του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου διατηρείται ακόμη μια κυκλική σκοπιά (εικ. 57).

Φωτ. 4. Η ορθογωνική σκοπιά στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία. Εξωτερική πλευρά.

Φωτ. 5. Η ορθογωνική σκοπιά στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία.
Εσωτερική πλευρά.

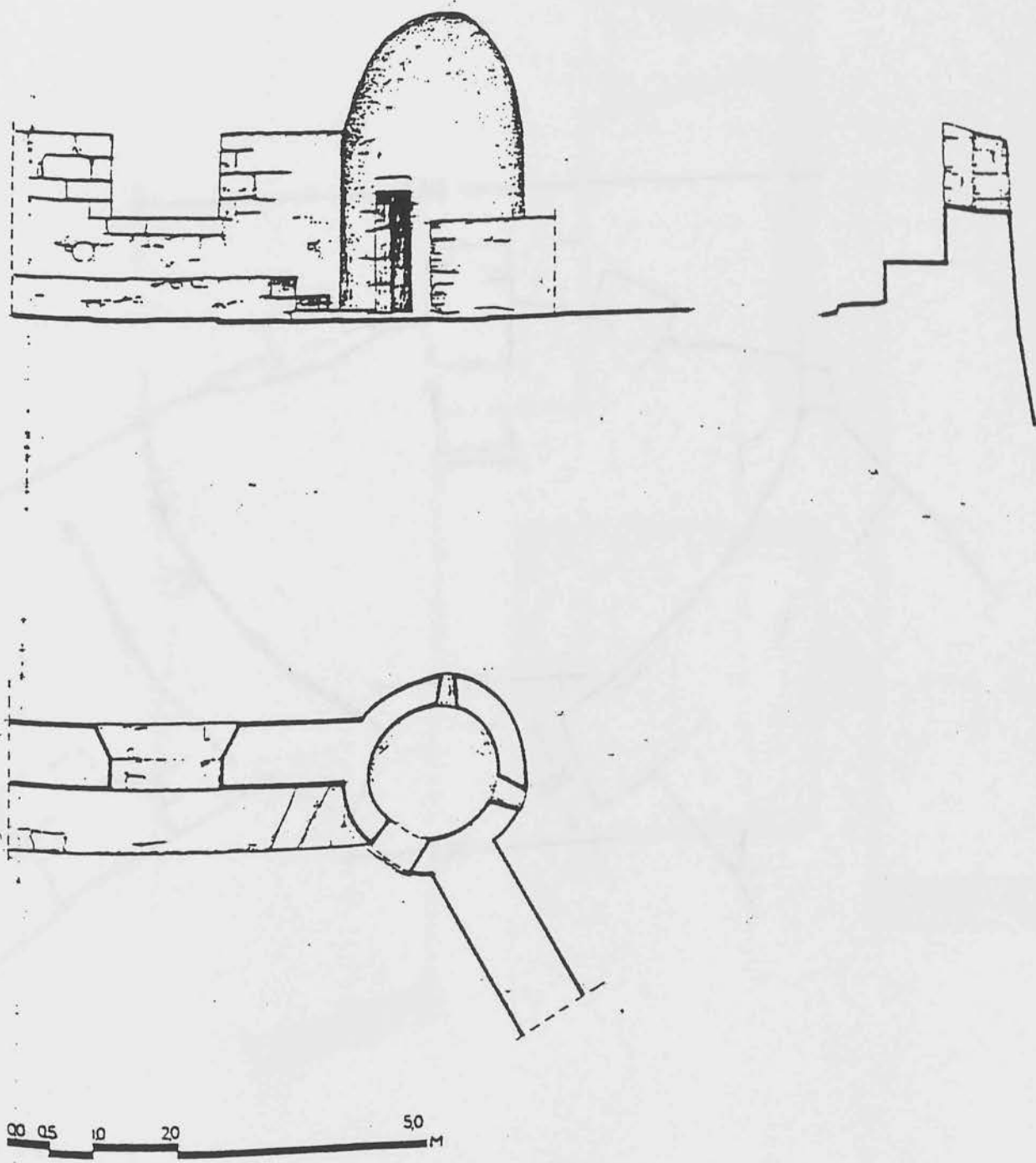
Σε όλες τις υπόλοιπες σκοπιές, δηλαδή στην αιχμή του προμαχώνα του Αγίου Λουκά, στην αιχμή του Αγίου Πνεύματος στην αιχμή της Αγίας Ιουστίνης στην αιχμή του Αγ. Σώζοντος (εικ. 58) και στο orecchione του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου διατηρήθηκαν μόνον οι βάσεις τους.

Πρόσφατα αρκετές από τις κατεστραμμένες αυτές σκοπιές ανακατασκευάστηκαν. Εξετάζοντας τις παλιές κυκλικές σκοπιές, που διατηρούνται και σήμερα, παρατηρούμε ότι έχουν όλες τα ίδια μορφολογικά στοιχεία. Ο κυκλικός κατακόρυφος τοίχος καταλήγει σε ένα διάζωμα (cordone) πάνω στο οποίο στηρίζεται ο μικρός θόλος που καλύπτει τη σκοπιά. Σε δύο από αυτές το cordone λείπει. Η μορφή των θόλων είναι διαφορετική, ανάλογα με τις διαστάσεις της κατόψεως κάθε σκοπιάς. Η δε κάτοψη εξαρτάται βασικά

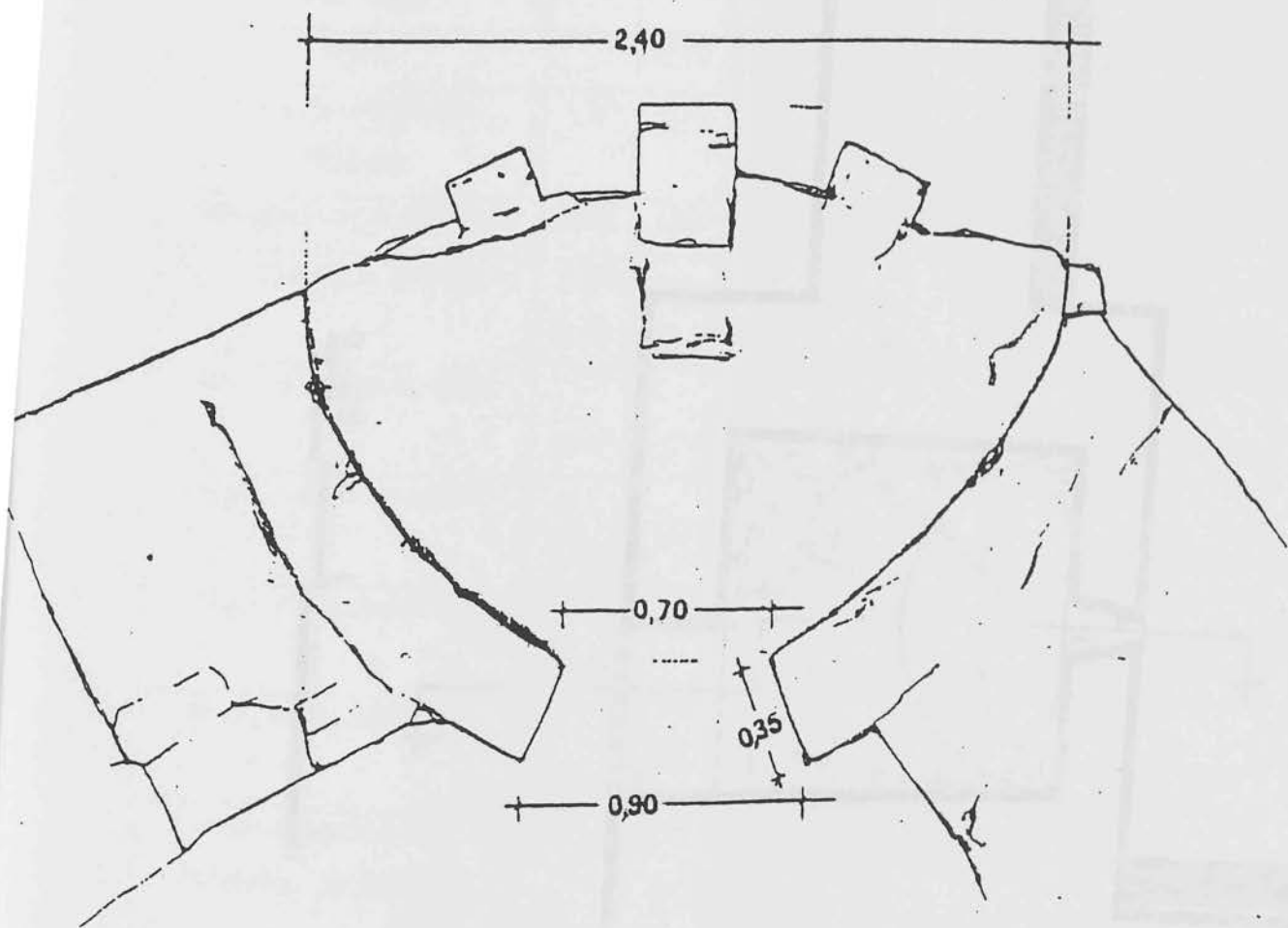
από το σημείο του περιβόλου, όπου βρίσκεται η σκοπιά, δηλαδή αν είναι πάνω σε τείχος ευθύ ή σε τείχος που σχηματίζει γωνία περισσότερο ή λιγότερο οξεία. Στην κάθε σκοπιά υπάρχουν τρεις πολεμίστρες. Η τοιχοποιία τους είναι αργολιθοδομή και διατηρείται σε πολλές από αυτές, κυρίως στους θόλους, το κονίαμα με το οποίο ήταν καλυμμένη.

Στον πίνακα (Γ) που παραθέτουμε σημειώνονται οι βασικές διαστάσεις της κάθε σκοπιάς της Φορτέτζας. Για την ορθογωνική σκοπιά του προμαχώνα του Αγίου Ηλία θα μπορούσαμε να πούμε ότι λόγω της θέσεώς της παίζει το ρόλο «χαμηλής πλατείας» στην πλευρά αυτή (fianco) του προμαχώνα. Βεβαίως δεν έχει θέση για πυροβόλο όπλο. Οι διαστάσεις της είναι 1,42 X 1,38 μ., το ύψος της 2,04 μ., έχει μία πολεμίστρα και καλύπτεται με ημικυκλική καμάρα (εικ. 59).⁶⁷

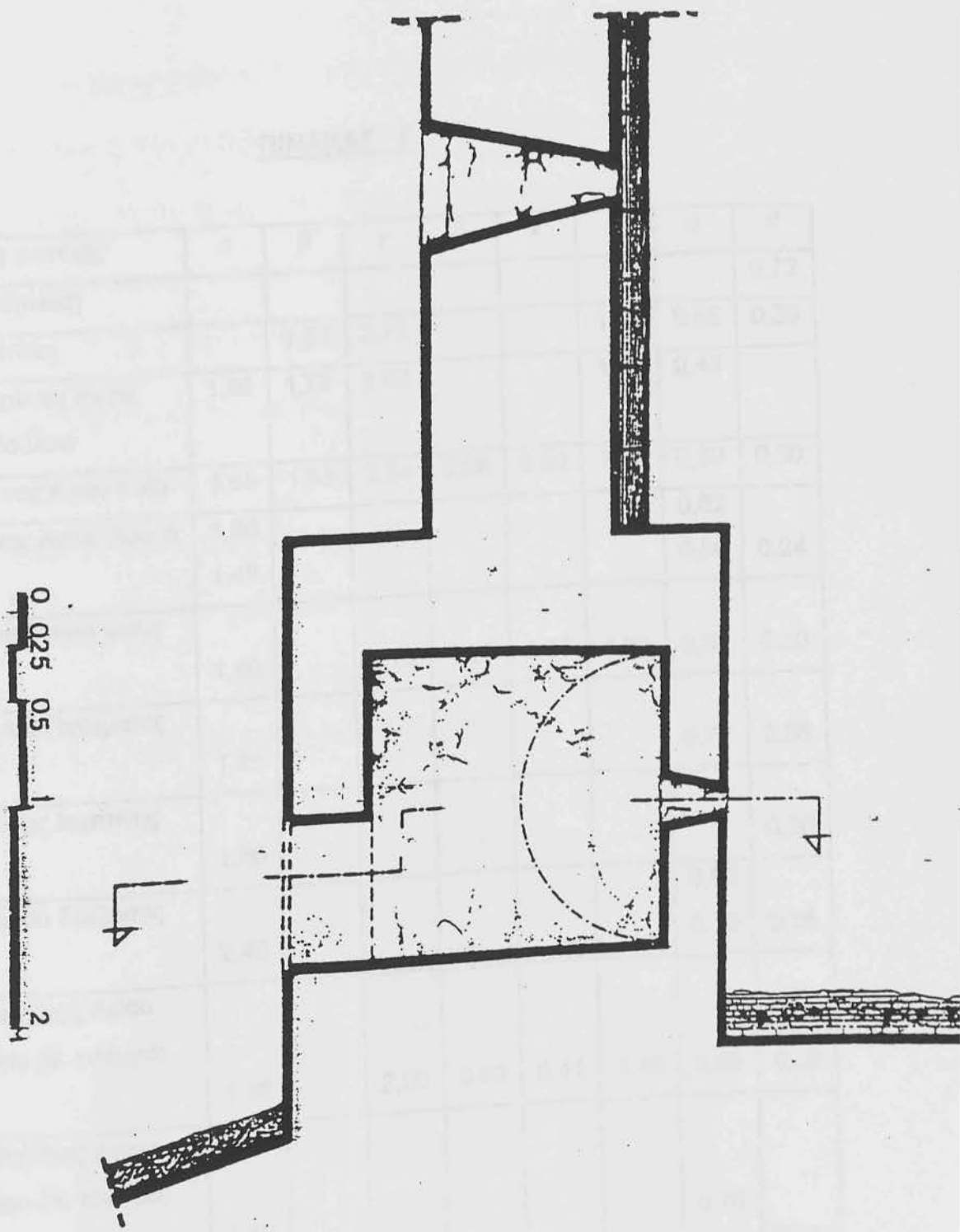
⁶⁷ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 388

Εικ. 57. Η βόρεια κυκλική σκοπιά του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου.

Εικ. 58. Ίχνη της κυκλικής σκοπιάς στην αιχμή του Αγίου Σώζοντος.
Σκαρίφημα κατόψεως.

Εικ. 59. Η ορθογωνική σκοτιά στον προμαχώνα του Αγίου Ηλίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ

Θέση σκοπιάς	α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ
ανατολική								0,72
πύλη		1,87	2,72			1,32	0,55	0,38
προμαχώνας Αγίου Παύλου	1,80	1,78	2,90			1,08	0,48	
προμαχώνας Αγίου Ηλία	1,68	1,55	2,34	0,88	0,50	1,37	0,60	0,30
προμαχώνας Αγίου Λουκά	1,80						0,62	
	1,45						0,60	0,24
κοντά στη δυτική πύλη	1,40		2,70	1,20	0,35	1,36	0,57	0,30
αιχμή Αγίου Πνεύματος	1,16						0,72	0,36
αιχμή Αγίας Ιουστίνης	1,50							0,30
αιχμή Αγίου Σώζοντος	2,40						0,90	
							0,70	0,35
προμαχώνας Αγίου Νικολάου (Β. πλευρά)	1,55		2,90	0,92	0,41	1,40	0,50	0,39
προμαχώνας Αγίου Νικολάου (Ν. πλευρά)	1,40						0,70	

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο πάνω στο ragaretto στην εσωτερική του πλευρά, είναι η θέση όπου τοποθετούσαν τη σημαία. Είναι δύο πέτρες ειδικού σχήματος, πακτωμένες στην τοιχοποιία του ragaretto, στο μέσο δε περίπου της κάθε πέτρας υπάρχει τρύπα απ'όπου περνούσε το κοντάρι της σημαίας (φωτ. 6). Μια ακόμη λεπτομέρεια που παρατηρούμε στον οχυρό περίβολο της Φορτέτζας είναι μια υδρορροή πέτρινη, μονολιθική, που σώζεται στο orecchione του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου (φωτ. 7) και προεξέχει από το ragaretto πάνω από το cordone. Βρίσκεται στο ύψος περίπου του εσωτερικού επιπέδου του φρουρίου και φυσικά χρησίμευε για την απορροή των ομβρίων υδάτων. Σε άλλο σημείο του περιβόλου της Φορτέτζας δεν παρατηρήθηκε να σώζεται άλλη παρόμοια υδρορροή.

Φωτ. 6. Η θέση για τη σημαία, δίπλα στην νότια σκοπιά του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου.

2. Περιγραφή της σημερινής κατάστασης των προμαχώνων

και η πληρότητα της κατασκευής τους.

Θα αναφερθούμε στη χάραξη του οχυρού περιβόλου του φρουρίου και θα περιγράψουμε τα τμήματα από τα οποία σχηματίζεται, δηλαδή τους προμαχώνες και τις διάφορες προεξοχές.

Η χάραξη σχηματίζεται βασικά από τους τέσσερις προμαχώνες, που αποτελούν τις κύριες θέσεις αμύνης του οχυρού και τα ευθύγραμμα τείχη που ενώνουν τους προμαχώνες μεταξύ τους (τις cortine). Από αυτά τα δύο χαρακτηριστικά, κύρια «στοιχεία» σχηματίζεται ο περίβολος της Φορτέτζας, στη νότια και στο μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής πλευράς. Στις υπόλοιπες πλευρές το φρούριο κλείνει με απλά ευθύγραμμα τείχη που ακολουθούν τη μορφή του βραχώδους εδάφους.

Οι τέσσερις προμαχώνες έχουν ήδη αναφερθεί και είναι ο προμαχώνες του St. Salvatore ή Αγίου Νικολάου, του Αγίου Παύλου ή της Santa Maria, του Αγίου Ηλία και του Αγίου Λουκά.

Οι τέσσερις προμαχώνες στη Φορτέτζα δεν είναι πλήρεις αλλά μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ημιπρομαχώνες (semibastioni). Έχουν δύο «μέτωπα» και η «γωνία του προμαχώνα» που σχηματίζεται μεταξύ τους ποικίλει στον καθένα. Του προμαχώνα Αγ. Νικολάου είναι αμβλεία, του Αγ. Παύλου οξεία, του Αγ. Ηλία και του Αγ. Λουκά είναι σχεδόν ορθές. Κανονικά όμως οι γωνίες αυτές έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν μεγαλύτερες, δηλαδή θα έπρεπε να είναι αμβλείες. Στη Φορτέτζα βλέπουμε ότι ο κανόνας αυτός μόλις που εφαρμόστηκε με αποτέλεσμα οι προμαχώνες να παρουσιάζουν κάποια

στενότητα χώρου. Όμως η περιορισμένη έκταση που οχυρώθηκε πάνω στο λόφο του Παλαιόκαστρου δικαιολογεί κατά κάποιο τρόπο αυτή την εφαρμογή του κανόνα.

Τα πλευρά (*fianchi*) και των τεσσάρων προμαχώνων δεν είναι πλήρη όπως όριζαν οι κανόνες κατασκευής των φρουρίων. Στους τρεις προμαχώνες το ένα «πλευρό» είναι απλό, ευθύγραμμο, έρχεται δε και συναντά το παρακείμενο τείχος κάθετα. Στον τέταρτο προμαχώνα του Αγ. Λουκά μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει δεύτερο «πλευρό» αφού μετά το δυτικό «μέτωπο» του το τείχος συνεχίζεται, αλλάζοντας μόνο τον άξονα της χαράξεως. Το άλλο «πλευρό» και των τεσσάρων προμαχώνων παρατηρούμε ότι είναι περισσότερο πλήρες. Αποτελείται από το *orecchione*, όπως ονομαζόταν η *spalla* όταν είχε κυκλική κατάληξη και ένα μικρό ευθύγραμμο τείχος που ενώνει το *orecchione* με τη διπλανή *cortina*. Το τείχος αυτό αντιστοιχεί στη «χαμηλή πλατεία» που σε κάθε πλήρη προμαχώνα βρισκόταν στο ίδιο σημείο. Σ' αυτή τη «χαμηλή πλατεία» γνωρίζουμε ότι τοποθετούσαν τα κανόνια που κρατούσαν τη βασική άμυνα του φρουρίου. Στην περίπτωση της Φορτέζας του Ρεθύμνου δεν υπήρχαν κανονικές «χαμηλές πλατείες». Το σημείο αυτό, σε κάθε προμαχώνα, όπως διακρίνεται τουλάχιστον σήμερα, φαίνεται ότι είχε αντιμετωπισθεί με διαφορετικό τρόπο.⁶⁸

Στον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου στο τείχος που αντιστοιχεί σε «χαμηλή πλατεία», παρατηρούμε μια ιδιόμορφη κατάσταση, για την οποία με βεβαιότητα τίποτα δεν μπορούμε να πούμε. Το μήκος του τείχους είναι 10,0 μ.

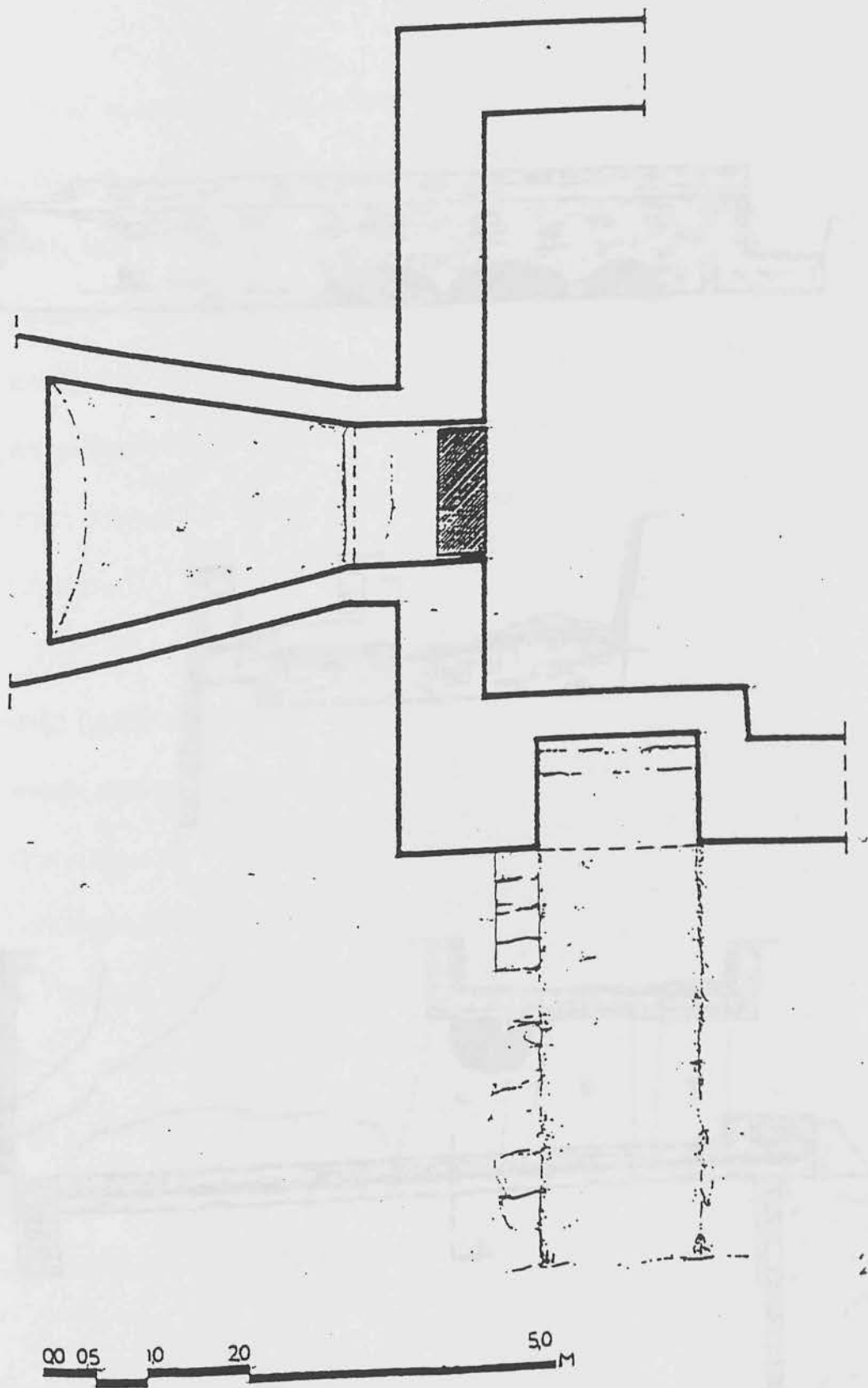
⁶⁸ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 404

με κτιστό parapetto, όπου ανοίγονται 4 πολεμίστρες και μια κανονιοθυρίδα (αυτή η τελευταία βρίσκεται προς τη διπλανή cortina). Από την εσωτερική πλευρά του τείχους κάτω από το parapetto και προς την πλευρά του orecchione διακρίνεται κάποιο τόξο χαμηλωμένο. Κάτω από το τόξο η τοιχοποιία συνεχίζεται στο μισό του πάχους του τείχους. Σ' αυτό το τόξο καταλήγει ένας χώρος, σαν σκάμμα, σε σχήμα χοάνης που ανοίγεται στο εσωτερικό σημερινό επίπεδο του προμαχώνα, σε βάθος γύρω στο 1,00-1,50 μ. Τα τοιχώματα του σκάμματος αυτού είναι κτιστά. Το μικρότερο πλάτος του είναι 0,55 μ. και το μεγαλύτερο περί τα 2,7 μ. Εξωτερικά, κάτω από το cordone, δεν υπάρχει κανένα ίχνος του προηγούμενου τόξου, ούτε κάποιου ανοίγματος που στη συνέχεια κλείστηκε. Το μόνο που διακρίνουμε είναι μια διαφοροποίηση στην τοιχοποιία. Μέχρι το μέσο του ύψους του κυρίως τείχους έχουμε την τοιχοποιία με την επένδυση από τις ορθογωνικές, κανονικές πέτρες. Από εκεί και πάνω το τείχος είναι κτισμένο με κοινή αργολιθοδομή. Η κατάσταση λοιπόν που υπάρχει σήμερα στο σημείο αυτό του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου μόνο υποθέσεις μας επιτρέπει να κάνουμε. Πιθανότατα το τείχος να μην ήταν κτισμένο μέχρι το σημερινό ύψος, αλλά να υπήρχε μια ανοιχτή «χαμηλή πλατεία», όπως αυτές που προαναφέραμε, για την τοποθέτηση των κανονιών που υπεράσπιζαν την κύρια πύλη και το διπλανό προμαχώνα του Αγίου Παύλου. Όλες οι κατασκευές που υπάρχουν σήμερα πιθανώς να είναι προσθήκες, που έγιναν την περίοδο της τουρκοκρατίας.⁶⁹

⁶⁹ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 405

Στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου στο δυτικό του «πλευρό», το orecchione συνδέεται με τη διπλανή cortina με το ευθύγραμμο τείχος, μήκους 6,75 μ. Έχει parapetto κτιστό, όπου ανοίγονται 3 πολεμίστρες και το ύψος του δεν είναι το ίδιο σ'όλο του το μήκος. Η επάνω επιφάνειά του είναι κεκλιμένη για να καλύψει την υψομετρική διαφορά που υπάρχει μεταξύ του parapetto του orecchione και' εκείνου της διπλανής cortina. Σε μικρή απόσταση κάτω από τις πολεμίστρες υπάρχει ένα σκάμμα. Το σκάμμα αυτό είχε σχήμα τραπεζίου, εκτεινόταν σε απόσταση γύρω στα 3,0 μ. από το τείχος, με μεγαλύτερο πλάτος σχεδόν 2,50 μ. και με μικρότερο, προς το τείχος, γύρω στα 1,50 μ. (εικ. 60).

Στο άκρο της cortina που βρίσκεται μεταξύ των προμαχώνων Αγίου Παύλου και Αγίου Ηλία και προς το «πλευρό» που περιγράψαμε προηγουμένως υπάρχει μια άλλη κατασκευή που πρέπει να ήταν σκοπιά. Οι μετρήσεις είναι κατά προσέγγιση. Το εσωτερικό άνοιγμα της σκοπιάς έχει πλάτος γύρω στο 1,56 μ. και ύψος 2,10 μ. (εικ. 60) Από τη θέση της κατασκευής αυτής συμπεραίνεται ότι χρησίμευε για την επιτήρηση της διπλανής κανονιοθυρίδας του προμαχώνα του Αγίου Παύλου. Παρόμοια σκοπιά θα δούμε και στο «πλευρό του προμαχώνα του Αγίου Λουκά.

Εικ. 60. Κάτοψη της δυτικής πλευράς του προμαχώνα του Αγίου Παύλου.

Στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία στην ανατολική πλευρά του, το *orecchione* ενώνεται με την *cortina* με ένα τελείως απλό τείχος, μήκους 7,5 μ. Εξωτερικά έχει *cordone* και στο κτιστό συνεχές *parapetto* του ανοίγονται 3 πολεμίστρες. Από την εσωτερική πλευρά του προμαχώνα καμιά ιδιαίτερη κατασκευή δεν διακρίνεται. Στην εξωτερική πλευρά του τείχους όμως, διακρίνεται αμυδρά κάποιο άνοιγμα που κλείστηκε εκ των υστέρων. Η πυκνή βλάστηση πάνω στο σημείο αυτό του τείχους δεν επέτρεψε μια κανονική παρατήρηση.

Την πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση «πλευρού» σε ολόκληρη τη Φορτέτζα έχουμε στην ανατολική πλευρά του προμαχώνα του Αγίου Λουκά. Η κατάσταση που σώζεται σήμερα στο τείχος (εικ. 61) που ενώνει το *orecchione* του προμαχώνα με τη διπλανή *cortina* υπάρχουν κάτω από το *cordone* δύο ανοίγματα και μια σκοπιά, όπως αυτή που είδαμε δίπλα στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου. Στα τρία αυτά «ανοίγματα» καταλήγουν αντίστοιχα τρεις επιμήκεις χώροι, καλυμμένοι με χαμηλωμένες καμάρες, οι οποίες και στηρίζουν τον επιχωματωμένο διάδρομο κινήσεως στρατιωτών που βρίσκεται από πάνω. Όλη την επιχωμάτωση κλείνει ένας τείχος στον οποίο υπάρχουν τα ανοίγματα των τριών χώρων που αναφέραμε προηγούμενα (φωτ. 8, 9).

Συμπεραίνουμε ότι οι δύο χώροι με τα ανοίγματα, δηλαδή ο μεσαίος και αυτός προς την cortina, χρησίμευαν για την τοποθέτηση κανονιών, ο δε τρίτος με τη σκοπιά πρέπει να ήταν χώρος απ'όπου η φρουρά θα επιτηρούσε το τείχος εκείνης της περιοχής. Αυτή η διάταξη δεν είναι παρά μια κλασσική περίπτωση καλυμμένων κανονιοθυρίδων (casemate) στη θέση της «χαμηλής πλατείας» ενός προμαχώνα.

Ο τοίχος που συγκρατεί τις επιχωματώσεις σ' αυτό το σημείο του «πλευρού» και βλέπει προς τον επιπρομαχώνα του Αγ. Λουκά, στον οποίο τοίχο ανοίγονται οι τρεις χώροι που προαναφέραμε, έχει μήκος 27 μ. και υψώνεται πάνω από το επίπεδο κινήσεως του εξωτερικού το 2,30 μ.⁷⁰

Για να έχουμε πλήρη την εικόνα των «πλευρών» των τεσσάρων προμαχώνων της Φορτέζας παραθέτουμε και τις διαστάσεις των orecchioni τους. Το κάθε orecchione έχει διαφορετική καμπυλότητα.

Η χάραξη του orecchione του προμαχώνα του Αγ. Νικολάου διακρίνεται στο σχήμα του (εικ. 62). Σημειώνεται ότι η χάραξη αυτή δεν βρέθηκε σε κανένα από τα παλιά σχέδια, αλλά προτείνεται από την κ. Στεριώτου σαν ίχνος τείχους για τη χάραξη θεωρήθηκε η εξωτερική γραμμή του parapetto του τείχους. προτιμήθηκε από τη γραμμή της βάσεώς του, γιατί αυτή η τελευταία θα έχει αλλοιωθεί από τις επιχωματώσεις που θα έχουν γίνει όλους αυτούς τους αιώνες. Θεωρούμε λοιπόν ότι το (ΒΓ) έχει ήδη χαραχθεί όπως και το «μέτωπο» του προμαχώνα (ΑΧ), από το σημείο Α, που είναι γνωστό. Τα τμήματα αυτά έχουν ορισθεί κατά τη χάραξη ολόκληρου του περιβόλου. Στη

⁷⁰ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 406

συνέχεια η ευθεία (ΓΨ) φέρεται κάθετη στη (ΒΓ). Το τμήμα (ΓΔ) που λέγεται «ευθεία της gola» ορίζεται από τις γενικές αρχές κατασκευής των προμαχώνων. Οι (ΓΨ) και (ΑΧ) ορίζουν το Ε. Από το Β φέρεται κάθετος στην (ΑΕ), όπως φέρεται κάθετος και στην (ΓΕ) στο σημείο Δ. Το Ζ και το Δ είναι τα σημεία από τα οποία θα περάσει το τόξο του ψρεψηγιονε. Φέρεται κάθετος στο κέντρο της χορδής (ΔΖ) του τόξου, ή ωω, η οποία τέμνει την κάθετο (ΓΔ), στο Κ. Το Κ πρέπει να είναι το κέντρο του κύκλου, τμήμα του οποίου είναι το ΑΕΓ, ή (ΕΗ). Με κέντρο λοιπόν το Κ και ακτίνα την $(ΚΔ) = (ΚΖ) = 5,25 \mu$. χαράσσεται το τόξο που συμπίπτει με το orecchione του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου. Το μήκος δε της χορδής του τόξου του orecchione είναι $(ΔΖ) = 9,25 \mu$. Το ίδιο δε τόξο είναι ίσο με $11,32 \mu$.

Στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου ισχύει κάποια άλλη χάραξη (εικ. 63). Θεωρούμε πάλι το τμήμα του «πλευρού» (ΒΓ) ότι έχει ορισθεί καθώς και την αιχμή του προμαχώνα Α και το «μέτωπό» του (Αχ). Φέρονται στη συνέχεια, κατά σειρά, οι παρακάτω ευθείες. (Γψ) κάθετη στην (ΒΓ) και πάνω σ' αυτήν ορίζεται το (ΓΔ). Επίσης η (ΒΙ) κάθετη στην (ΑΕ). Φέρεται η (ΕΗ) διχοτόμος της γωνίας ΓΕΑ. Η (ΔΙ) και η (ΕΗ) ορίζουν το σημείο Κ. Από το Κ φέρεται κάθετη στην (ΑΕ), οπότε ορίζεται το Ζ. Το (ΔΖ) είναι η χορδή του τόξου του οrecchione. Η κάθετος στο μέσο της χορδής συμπίπτει με τη διχοτόμο (ΕΗ) της γωνίας ΓΕΑ, περνά δε από το Κ. Αν με κέντρο το Κ και ακτίνα τη $(ΔΚ) = (ΚΖ) = 7,5 \mu$. γραφεί περιφέρεια αυτή συμπίπτει με το τόξο του οrecchione που έχει κατασκευασθεί. Η χορδή (ΔΖ) του τόξου είναι ίση με $14,25 \mu$. το ίδιο δε το τόξο είναι $18,0 \mu$.

Στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου ισχύει κάποια άλλη χάραξη (εικ. 63). Θεωρούμε πάλι το τμήμα του «πλευρού» (ΒΓ) ότι έχει ορισθεί καθώς και την αιχμή του προμαχώνα Α και το «μέτωπό» του (Αχ). Φέρονται στη συνέχεια, κατά σειρά, οι παρακάτω ευθείες. (Γψ) κάθετη στην (ΒΓ) και πάνω σ' αυτήν ορίζεται το (ΓΔ). Επίσης η (ΒΙ) κάθετη στην (ΑΕ). Φέρεται η (ΕΗ) διχοτόμος της γωνίας ΓΕΑ. Η (ΔΙ) και η (ΕΗ) ορίζουν το σημείο Κ. Από το Κ φέρεται κάθετη στην (ΑΕ), οπότε ορίζεται το Ζ. Το (ΔΖ) είναι η χορδή του τόξου του οrecchione. Η κάθετος στο μέσο της χορδής συμπίπτει με τη διχοτόμο (ΕΗ) της γωνίας ΓΕΑ, περνά δε από το Κ. Αν με κέντρο το Κ και ακτίνα τη $(ΔΚ) = (ΚΖ) = 7,5$ μ. γραφεί περιφέρεια αυτή συμπίπτει με το τόξο του οrecchione που έχει κατασκευασθεί. Η χορδή (ΔΖ) του τόξου είναι ίση με 14,25 μ. το ίδιο δε το τόξο είναι 18,0 μ.

Στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία θεωρούμε ότι έχουν ορισθεί τα τμήματα (ΒΓ), (ΓΔ), (Αχ) και το Ε (εικ. 64). Φέρονται λοιπόν με τη σειρά από το Γ κάθετη στην Αεχ και ορίζεται το Ι. Φέρουμε την ΙΔ και τη διχοτόμο της γωνίας ΓΕΑ, την ΕΗ. Η ΙΔ και ΕΗ ορίζουν το Κ'. Από το Κ' φέρουμε κάθετο στην ΑΕ οπότε ορίζεται το Ζ. Η ΔΖ είναι η χορδή του τόξου του orecchione. Η ΓΖ ορίζει πάνω στην ΕΗ το Κ. Αν με κέντρο το Κ και ακτίνα $KΔ=KZ=8,0$ μ. γράψουμε τόξο, τούτο συμπίπτει με το τόξο του orecchione που κατασκευάστηκε. Τέλος η χορδή (ΔΖ) είναι 14,5 μ. το ίδιο δε το τόξο ίσο με 18,15 μ.

Στην προμαχώνα του Αγ. Λουκά (εικ. 65) θεωρούνται ότι έχουν ορισθεί τα τμήματα (ΒΓ), (ΑΕ), (ΓΔ). Στη συνέχεια φέρονται με τη σειρά από το Γ κάθετη στην (ΑΕ), ορίζεται η (ΓΖ). Το Κ' είναι το μέσο της (ΔΖ) και Κ'ω κάθετη στη (ΔΖ). Η Κ'ω τέμνει τη (ΓΖ) στο Κ. Αν με κέντρο το Κ και ακτίνα το $(KΔ) = (KZ)=7,50$ μ. γράψουμε περιφέρεια, τότε το τόξο (ΔΖ) συμπίπτει με το orecchione που έχει κατασκευαστεί. Η χορδή (ΔΖ) είναι ίση με 14,5 μ. και το τόξο ίσο με 18,0 μ.

Ανακεφαλαιώνοντας βλέπουμε ότι οι χορδές των τόξων των orecchioni είναι 9,25 μ., 14,25 μ. και 14,5 μ. Οι δε ακτίνες των τόξων είναι 5,25 μ., 7,5 μ., 8,0 μ. και 7,5 μ.⁷¹

⁷¹ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 410

Για την πληρότητα των «πλευρών» των τεσσάρων προμαχώνων της Φορτέζας του Ρεθύμνου, παρατηρούμε συμπερασματικά τα εξής :

α) το ευθύγραμμο τμήμα του «πλευρού» είναι σ' όλες τις περιπτώσεις το μισό ή και λιγότερο του ανοίγματος του orecchione. Είναι μια σωστή αντιμετώπιση του σημείου αυτού γιατί όπως είπαμε προηγουμένως η spalla έπρεπε να είναι ενισχυμένη.

β) τα ευθύγραμμα αυτά τμήματα που η θέση τους αντιστοιχεί σε «χαμηλή πλατεία» έχουν μήκος 10,0 μ., 6,75 μ., 7,5 μ. και 12,0 μ. Με βάση τους πίνακες των μεγεθών των «πλευρών» και των spalle που προαναφέρθηκαν και τις άλλες γενικές αρχές που ακολουθούσαν συμπεραίνουμε ότι τα τμήματα αυτά των προμαχώνων της Φορτέζας του Ρεθύμνου είναι μικρότερα από τα κανονικά μεγέθη. βεβαίως η στενότητα του χώρου επέβαλε την κατασκευή τόσων μικρών «πλευρών».

Συμπληρώνοντας τις διαστάσεις των προμαχώνων της Φορτέζας σημειώνουμε τα μήκη των «μετώπων» τους (faccie ή fronti) (σημ.: οι μετρήσεις υπολογίστηκαν πάνω στο εξωτερικό ίχνος του parapetto):

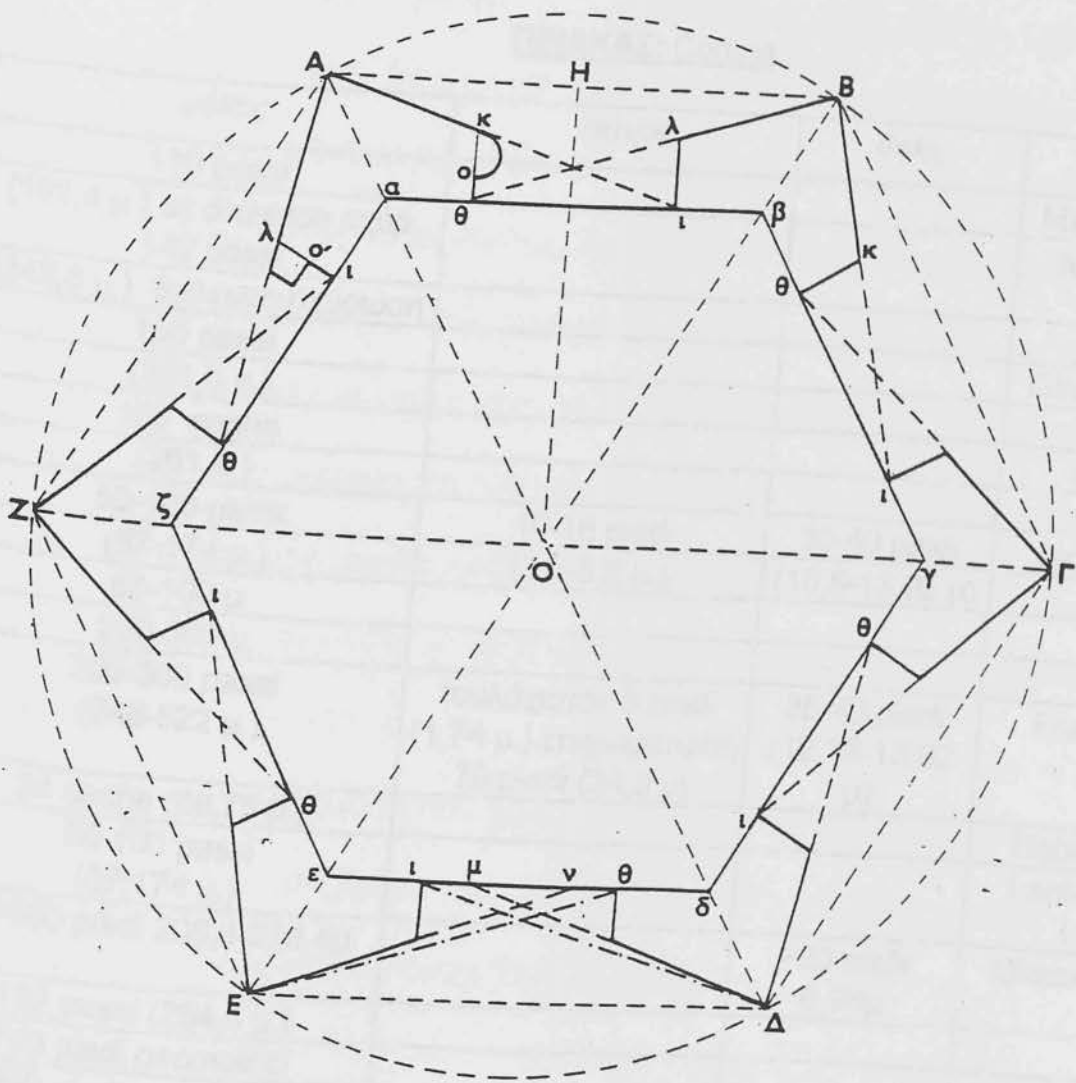
- Προμαχώνας Αγίου Νικολάου: «μέτωπο» ίσο με 35,5 μ. και «μέτωπο» ίσο με 33,5 μ.
- Προμαχώνας Αγίου Παύλου: «μέτωπο» ίσο με 33,5 μ. και «μέτωπο» ίσο με 54,0 μ.
- Προμαχώνας Αγίου Ηλία: «μέτωπο» ίσο με 42,75 μ. και «μέτωπο» ίσο με 34,00 μ.

- Προμαχώνας Αγίου Λουκά: «μέτωπο» ίσο με 57,5 μ. και «μέτωπο» ίσο με 44,0 μ.

Παρατηρούμε ότι τα «μέτωπα» των τεσσάρων προμαχώνων της Φορτέζας είναι αρκετά πιο μικρά από τα κατώτερα όρια μεγέθους ενός μετώπου, όπως αναφέραμε προηγουμένως. Αυτό όμως είναι επακόλουθο της περιορισμένης εκτάσεως της οχυρώσεως στο λόφο του Παλαιοκάστρου.

Ως cortine στη Φορτέζα του Ρεθύμνου μπορούμε να θεωρήσουμε μόνο τα τρία ευθύγραμμα τείχη που βρίσκονται μεταξύ των τεσσάρων προμαχώνων. Cortina ονομάζεται το διάστημα του τείχους που βρίσκεται μεταξύ δύο προμαχώνων, ήταν δε γνωστό και ως corertina γιατί κάλυπτε τα εσωτερικά επίπεδα του φρουρίου (εικ. 66)⁷².

⁷² Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 411

Εικ. 66. Θεωρητικό σχήμα χαράξεως φρουρίου με προμαχώνες. ΟΑ: εξωτερική ακτίνα, Οα: εσωτερική ακτίνα, αΑ: κύρια γραμμή, ΟΗ: Ευθεία ακτίνα, ΑΟΒ: γωνία κέντρου, ζαβ: γωνία εσωτερικού πολυγώνου, ΑΒΓΔΕΖΑ: εξωτερικό οχυρό πολύγωνο, αβγδεζα: εσωτερικό οχυρό πολύγωνο ή recinto, ιθ: cortina, αθ=αι: semigoia, ιαθ: goia, θκ=ιλ: «πλευρό» (fianco), Αλ=Ακ: «μέτωπο» προμαχώνα (fronte, faccia), κθι=λιθ: γωνία του πλευρού, και: γωνία του προμαχώνα (angolo difeso ή fiancheggiato), και, βλθ, εθ, δι: γραμμές αμύνης ficcante (linee di difesa ficcante), Δμ, Εν: γραμμές αμύνης radente (linee stringente ή radente), ιμ=νθ: δεύτερο πλευρό (secondo fianco), θο=ιο: χαμηλή πλατεία (piazzetta bassa ή casamatta del fianco), οκ: κυκλική spalla (orecchione), ο'λ: ορθογωνική spalla (musone), Ακθ=Βλι: γωνίες της spalla.

Στον πίνακα που ακολουθεί φαίνονται τα μεγέθη των cortine κατά την
κα Στεριώτου.

ΠΙΝΑΚΑΣ: Cortina

μήκος	πάχος	ύψος	Πηγή
110 passi (191,4 μ.) σε 5πλευρη οχύρ.			Mario Savorgnano M. Savorgnano
140 passi (243,6 μ.) 8πλευρη οχύρωση			
150 passi (261,0 μ.)			Girolamo Cataneo
100 canne (261 μ.)			Carlo Theti
50-100 passi (87-174 μ.)	10-16 piedi (3,5-5,6 μ.)	30-40 piedi (10,5-13,92 μ)	Iacomo Lanteri
65-100 μ. 250-500 μ.			
200-300 passi (348-522 μ.)	τουλάχιστον 5 piedi (1,74 μ.) επιχωμάτωση 70 piedi (24,3 μ)	35-40 piedi (12,18-13,92 μ)	Francesco de Marchi
34 canne (88,75 μ.)			Gabriele Busca
50-100 passi (87,174 μ.)			Lanteri, Zanco, Lupicini
600-800 piedi 208,8-278,4μ.		>20 πιεδι 6,96μ	Giacomo Lanteri
152 passi (264,5 μ.)			182
740 piedi geometrici			183
500 piedi geometrici			Pietro Sardi
100 passi (174,0 μ.)			Vincenzo Scamozzi
120 passi (208,8 μ.) σε 8γωνη οχύρωση			
666 2/3 piedi geometrici			A. Lombardi
250-300 passi (435,0-522,0 μ.)	7-10 piedi (2,45-3,48 μ.)	34 piedi (11,9 μ.)	Nicolo Tartaglia
150 passi (261,0 μ.)			Girolamo Cataneo
120 passi geometrici			Carlo Petrucci
6γωνη οχύρ. 160 passi 278,4μ μη κανονική οχύρ. 120 passi (208,8 μ.)			Bon. Lorini Ann. Porroni
350-500 piedi geometrici			

Στη Φορτέτζα του Ρεθύμνου η cortina μεταξύ των προμαχώνων Αγίου Νικολάου και Αγίου Παύλου είναι ίση με 58,0 μ. Η cortina μεταξύ των προμαχώνων Αγίου Παύλου και Αγίου Ηλία είναι ίση με 73,5 μ. Και τέλος η cortina μεταξύ των προμαχώνων Αγίου Ηλία και Αγίου Λουκά ίση με 68,5 μ.

Συγκρίνοντας τα μεγέθη του πίνακα με τα μήκη των τριών cortine της Φορτέτζας βλέπουμε ότι αυτές βρίσκονται αρκετά πιο κάτω από τα μήκη που καθόριζαν οι κατασκευαστές εκείνης της εποχής. Βεβαίως η στενότητα του χώρου και η ιδιομορφία του εδάφους του λόφου δεν επέτρεπαν κανονική χάραξη. Λόγω των μικρών cortine οι προμαχώνες δεν ήταν πλήρεις αλλά ημιπρομαχώνες, οι οποίοι θεωρήθηκαν ικανοί να καλύψουν την άμυνα του φρουρίου.⁷³

Μετά την περιγραφή των προμαχώνων και των cortine του περιβόλου της Φορτέτζας μπορούμε να αναφέρουμε το συνολικό μήκος του αναπτύγματός του, που φτάνει τα 1307,27 μέτρα.

⁷³ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 424.

3. Οι χαράξεις του αμυντικού συστήματος με προμαχώνες.

Θεωρητικά η σειρά των σκέψεων και των ενεργειών του σχεδιαστή της Φορτέζας του Ρεθύμνου είναι ότι στην αρχή, πρέπει να όρισε την περιοχή που θα οχυρωνόταν με τη χάραξη του εξωτερικού πολυγώνου της οχύρωσης (ΑΒΓΔ). Το πολύγωνο αυτό σχηματίζεται αν ενωθούν οι αιχμές των κανονικών, κύριων προμαχώνων. Παρατηρούμε ότι στην περίπτωση του Ρεθύμνου αυτή η αρχή εφαρμόζεται μόνο στο νότιο και σε τμήμα του ανατολικού περιβόλου. Στη συνέχεια έπρεπε να ορισθεί το εσωτερικό πολύγωνο οχύρωσης, που συμπίπτει με τις cortine. Η χάραξη του εσωτερικού οχυρού πολυγώνου, δηλαδή το ίχνος του, ονομάζεται *linea maestra* ή *linea del cordone*. Οι cortine της Φορτέζας ΕΖ, ΗΘ, ΙΚ, ΛΜ, προεκτεινόμενες σχηματίζουν το εσωτερικό πολύγωνο (ΝΞΟΠ), που είναι ο κύριος οχυρός περίβολος (*recinto*). Οι γωνίες του εσωτερικού πολυγώνου Ν, Ξ, Ο, Π, είναι όλες αμβλείες, ακολουθώντας τη γενική αρχή, όπως και οι γωνίες του εξωτερικού οχυρού πολυγώνου. Μπορούμε να πούμε ότι τα μεγέθη των γωνιών του εξωτερικού και του εσωτερικού πολυγώνου της Φορτέζας του Ρεθύμνου είναι μέσα στα επιτρεπόμενα όρια, που έπρεπε να ακολουθεί μια σωστή χάραξη φρουρίου με προμαχώνες.

Στη συνέχεια ο σχεδιαστής της Φορτέζας θα έπρεπε να ορίσει τη *gola* του κάθε προμαχώνα. *Gola* προμαχώνα είναι η απόσταση μεταξύ των άκρων των «πλευρών» του ίδιου προμαχώνα, όπου αυτά συναντούν τις παρακείμενες cortine. Αν προεκταθούν νοητά οι παρακείμενες σ'έναν προμαχώνα cortine συναντούνται σ'ένα σημείο. Το τμήμα της προέκτασης

από το σημείο αυτό μέχρι την αρχή της κάθε cortina λέγεται semigola. Γνωρίζουμε δε ότι τα μεγέθη των semigole άρχιζαν από 35 μέτρα και έφταναν σχεδόν μέχρι τα 50 μ. Μέσα σ'αυτά τα όρια κυμαίνονται τα μεγέθη που πρότειναν οι κατασκευαστές του 16ου και του 17ου αιώνα. Ας δούμε όμως στους τέσσερις προμαχώνες της Φορτέτζας του Ρεθύμνου. Αρχίζοντας από τον προμαχώνα του Αγίου Λουκά (Ν.Δ. άκρο Φορτέτζας) αναφέρουμε μόνο για το ανατολικό τμήμα του, αφού από την άλλη πλευρά δεν υπάρχει «πλευρό». Η semigola του προμαχώνα αυτού, η (ΝΕ) είναι ίση με 27,5 μ. Στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία η semigola (ΖΞ) είναι 40,0 μ. ενώ η (ΞΗ) μόλις 1,0 μ. είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου η semigola (ΘΟ) είναι 20,0 μ. και η (ΟΙ) 9,0 μ. Και τέλος στον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου η semigola (ΚΠ) είναι ίση με 35,5 μ. και η (ΠΔ) ίση με 4,0 μ.⁷⁴

Οι χαράξεις που εφαρμόστηκαν στην περίπτωση της Φορτέτζας του Ρεθύμνου : Ας δούμε τι συμβαίνει μεταξύ των προμαχώνων Αγίου Λουκά και Αγίου Ηλία. Σχεδιάζοντας τις χαράξεις έχουμε : ΕΔ είναι το ανατολικό «πλευρό» του προμαχώνα Αγ. Λουκά, ίσο με 27,5 μ. Στη δυτική πλευρά του προμαχώνα του Αγ. Ηλία έχουμε : τη ΖΕ ως «πλευρό» του προμαχώνα με μήκος 22,5μ. Οι γραμμές αμύνης *ficcante* μεταξύ των δύο αυτών προμαχώνων είναι οι ΒΕ και ΑΖ. Οι προεκτάσεις των «μετώπων» ΑΔ και ΒΕ αποτελούν τις γραμμές αμύνης *radente*, ΑΔΗ και ΒΕΖ. Έτσι στην cortina ΕΖ ως «δεύτερα πλευρά» (*secondi fianchi*) θεωρούνται τα τμήματα ΕΖ ίσο με 46,0 μ. και ΖΗ ίσο με 14,0 μ.

⁷⁴ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 424

Μεταξύ των προμαχώνων Αγίου Ηλία και Αγίου Παύλου οι παραπάνω χαραξίς εφαρμόστηκαν ως εξής : ΗΔ είναι το ανατολικό «πλευρό» του προμαχώνα του Αγίου Ηλία, ίσο με 22,5 μ. Το ΘΕ είναι το δυτικό «πλευρό» του προμαχώνα του Αγίου Παύλου, ίσο με 20,5 μ. Οι γραμμές αμύνης *ficcante* συμπίπτουν με τις γραμμές αμύνης *radente* που είναι οι ΓΕΗ και ΒΔΘ.

Τέλος μεταξύ των προμαχώνων του Αγίου Παύλου και Αγίου Νικολάου έχουμε : ΙΔ είναι το βόρειο «πλευρό» του προμαχώνα του Αγίου Παύλου, ίσο με 21,25 μ. ΚΕ το νότιο «πλευρό» του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου ίσο με 25,5 μ. Από την πλευρά του προμαχώνα του Αγίου Παύλου η γραμμή αμύνης *radente* ΓΔΚ συμπίπτει με τη γραμμή αμύνης *ficcante* ΚΙ, προς τον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου, δεν υπάρχει δεύτερο πλευρό». Αντίθετα από τον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου έχουμε γραμμές αμύνης *ficcante* την ΔΙ και γραμμή αμύνης *radente* την ΔΕΖ, που δημιουργεί το «δεύτερο πλευρό» ΙΖ, ίσο με 7,5μ.

Ανακεφαλαιώνοντας βλέπουμε ότι τα «πλευρά» των προμαχώνων είναι 27,5 μ. 22,5 μ., 20,5 μ. 21,25 μ. και 25,5 μ.⁷⁵.

⁷⁵ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 425

4. Οι επιχωματώσεις του νότιου και του ανατολικού περιβόλου

Οι επιχωματώσεις ήταν η ισχύς κάθε φορτέζας. Ολόκληρος ο όγκος των επιχωματώσεων που περιέβαλε ένα φρούριο ονομαζόταν *garrago* ή *girago*, υψωνόταν δε πάνω από το φυσικό επίπεδο του εδάφους της περιοχής και χρησίμευε στο να καλύπτει από τις εχθρικές βολές τα εσωτερικά κτίρια και τους χώρους της φορτέζας. Οι επιχωματώσεις έγιναν στη νότια και σε τμήμα της ανατολικής πλευράς του φρουρίου.

Αρχίζουμε την περιγραφή μας από τον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου. Εδώ δεν πρέπει να έγιναν πολλές μεταφορές χωμάτων, παρά μόνο για να συμπληρωθεί το σχήμα που ήθελαν να δώσουν στον προμαχώνα και να καλύψουν το επιθυμητό ύψος του. Προχωρώντας προς νότο, πίσω από την *cortina* όπου ανοίγεται η κύρια ανατολική πύλη, υπάρχει ένας μεγάλος όγκος επιχωματώσεων. Στην εσωτερική πλευρά της *cortina*, στο νότιο άκρο της το υψόμετρο είναι 23,70 μ. Στο άλλο άκρο της *cortina*, προς το βορρά, το υψόμετρο του φυσικού εδάφους, είναι 30,0-31,0 μέτρα.

Οι κατασκευαστές του φρουρίου έπρεπε να καλύψουν αυτή την υψομετρική διαφορά των 6-7 μέτρων, για να προφυλαχθεί το εσωτερικό της φορτέζας. Γι'αυτό λοιπόν μεταφέρθηκαν οι όγκοι των χωμάτων ώστε να καλυφθεί το εσωτερικό του φρουρίου σ'εκείνο το σημείο, σχηματίζοντας τον *cavalier* της κύριας, ανατολικής πύλης.

Στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου πρέπει να έγιναν αρκετές επιχωματώσεις, κυρίως προς την αιχμή του, για να φτάσει στο ύψος που έπρεπε και να καλύψει το εσωτερικό της φορτέζας. Μετά τον προμαχώνα του

Αγίου Παύλου, από την cortina ακολουθεί μέχρι και τον προμαχώνα του Αγίου Λουκά, εκτείνονται οι επιχωματώσεις του νότιου τείχους σε φρούριο της εποχής του 16ου αιώνα (φωτ. 10). Το επίπεδό τους υψώνεται πάνω από το επίπεδο του δρόμου, που βρίσκεται δίπλα ακριβώς, προς το εσωτερικό του φρουρίου, 1,75-2,20 μ. Ο αναλημματικός τοίχος που συγκρατεί τους όγκους αυτούς των χωμάτων έχει το ύψος των επιχωματώσεων, το πλάτος του δε στην κορυφή είναι 0,55 μ. Οι επιχωματώσεις του νότιου περιβόλου διαμορφώνουν και το διάδρομο κινήσεως των στρατιωτών. Ο διάδρομος αυτός αρχίζει από το σημείο (Λ) δίπλα στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου και ανεβαίνει κανείς σ' αυτόν από τον εσωτερικό δρόμο της Φορτέζας με μια μικρή σκάλα. Το πλάτος του διαδρόμου στο διάστημα αυτό κυμαίνεται μεταξύ των 12,5 και των 16,0 μέτρων.

Φωτ. 10. Ο αναλημματικός τοίχος των επιχωματώσεων του νότιου περιβόλου της Φορτέζας.

Στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία, στο σημείο της gola του, ο αναλημματικός τοίχος των επιχωματώσεων διακόπτεται αφήνοντας ένα πέρασμα προς το εσωτερικό του. Οι επιχωματώσεις δε περιορίζονται στην περίμετρο του προμαχώνα, δίπλα στο τείχος. Σήμερα λοιπόν ο προμαχώνας του Αγίου Ηλία παρουσιάζεται με τη μορφή του «άδειου προμαχώνα» (bastione vuoto), αρκετά αλλοιωμένου βέβαια.⁷⁶

Μετά το κενό αυτό στην είσοδο του προμαχώνα του Αγίου Ηλία οι επιχωματώσεις συνεχίζονται σ' όλη την επόμενη cortina, σε πλάτος 14,0-15,0 μ., καλύπτουν δε ολόκληρο τον προμαχώνα του Αγίου Λουκά πάνω από τις κανονιοθυρίδες του «πλευρού» του. Από το επίπεδο αυτό των επιχωματώσεων κατεβαίνει κανείς στο εσωτερικό επίπεδο της Φορτέζας με τη σκάλα.

5. Η ανατολική πύλη της Φορτέζας

Η κύρια είσοδος στη Φορτέζα του Ρεθύμνου γίνεται από την πύλη που ανοίγεται στην cortina μεταξύ των προμαχώνων του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Παύλου. Εκείνο που πρέπει να δούμε πρώτα είναι ποιά ήταν η σχέση της με την κάτω πόλη του Ρεθύμνου και ποια η αμυντική της κάλυψη. Η τοποθέτησή της στην ανατολική πλευρά του φρουρίου ήταν η καλύτερη δυνατή λύση που μπορούσε να δοθεί. Ήταν η μόνη πλευρά που είχε κάποια επαφή με την πόλη, χωρίς να βρίσκεται στην πρώτη γραμμή αμύνης, όπως η νότια πλευρά, που θα δεχόταν την κυριότερη εχθρική επίθεση. Δεν μπορούσε

⁷⁶ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 435.

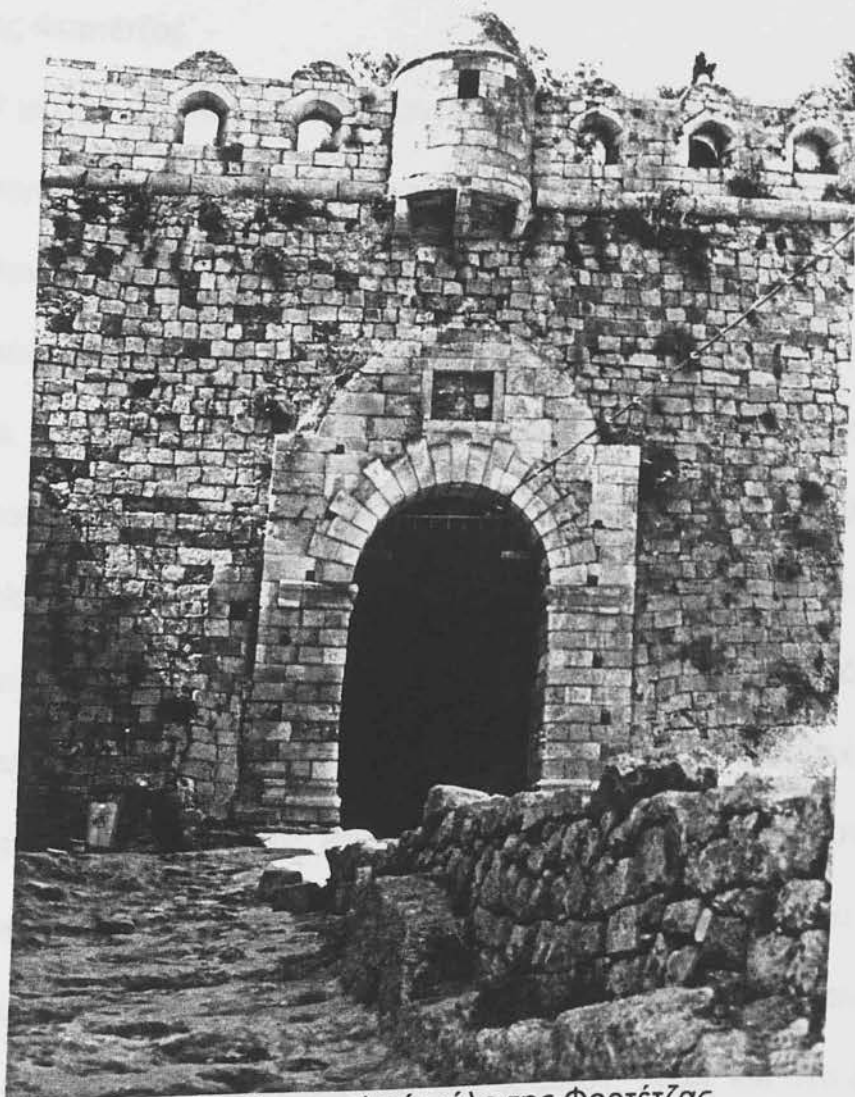
επίσης να βρίσκεται στη δυτική ή τη βόρεια πλευρά, στις οποίες η πρόσβαση ήταν πολύ δύσκολη εξ αιτίας των βράχων του λόφου. Η κάλυψή της γινόταν από το βόρειο «πλευρό» του προμαχώνα του Αγίου Παύλου και από το αντίστοιχο νότιο του προμαχώνα του Αγ. Νικολάου.

Το πενταγωνικό μικρό οχυρό που βρίσκεται σήμερα μπροστά στην κύρια πύλη δεν υπήρχε την εποχή της βενετοκρατίας. Στην ίδια θέση περίπου πρέπει να βρισκόταν η εκκλησία της Santa Maria ή Madonna (ή Παναγίας της Παλιοκαστρινής), η οποία κατεδαφίστηκε λίγο πριν από την κατάληψη του Ρεθύμνου από τους Τούρκους το 1646. Η ανατολική πύλη καλυπτόταν με τον προμαχώνα του Αγίου Παύλου από μία επίθεση που θα γινόταν από την περιοχή, νότια του φρουρίου. Βεβαίως έμενε ακάλυπτη από την πλευρά του Castel Vecchio και του λιμανιού, πράγμα πολύ μειονεκτικό. Ίσως γι' αυτό το λόγο αργότερα οι Τούρκοι να κατασκεύαζαν το πενταγωνικό μικρό οχυρό μπροστά στην πύλη, για να συμπληρώσουν την άμυνα της ανατολικής πλευράς. Άλλωστε αυτό συνιστούσαν και οι βασικές αρχές καλύψεως πυλών των φρουρίων. Ανοίχθηκε σε cortina και κοντά στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου και καλυπτόταν αμυντικά από τα «πλευρά» των παράπλευρων προμαχώνων. Στην ανατολική πλευρά όμως, προς το λιμάνι και το Castel Vecchio, ήταν τελείως εκτεθειμένη αφού δεν υπήρχε μπροστά της κανένα οχυρό την εποχή της Ενετοκρατίας παρά μόνο η εκκλησία της Παναγίας της Παλιοκαστρινής, που και αυτή γκρεμίστηκε τις παραμονές της πολιορκίας του φρουρίου από τους Τούρκους. Αυτά ακριβώς τα προβλήματα αντιμετωπίζονται σε διάφορες εκθέσεις ή αναφορές Βενετών αξιωματούχων

από το Ρέθυμνο, όπου περιέχονται πληροφορίες που αφορούν τη θέση της πύλης στον οχυρό περίβολο, τα προβλήματα της αμυντικής της καλύψεως και προτάσεις για τη λύση τους.

Ας δούμε όμως ποια είναι η σημερινή κατάσταση της πύλης. Αποτελείται από μια στοά μήκους 26,80 μέτρων, πλάτους 3,75-3,80 μ. που διαπερνά όλο το πλάτος των επιχωματώσεων του τείχους σ'εκείνο το σημείο. Η κάλυψη της στοάς γίνεται με έναν ημικυλινδρικό θόλο, που το ύψος του από το σημερινό επίπεδο του διαδρόμου της στοάς είναι 4,5-5,5 μέτρα (εικ. 67-68). Η εξωτερική πλευρά της πύλης είναι κτισμένη με την κανονική ορθογωνική πέτρα, όπως και όλο το εξωτερικό τείχος του φρουρίου (εικ. 69). Στις παραστάδες του ανοίγματος μεγάλες πέτρες, λαξευμένες, σχηματίζουν τις βάσεις και τα επίκρανα. Πάνω σ'αυτά τα τελευταία στηρίζεται το τόξο της εισόδου του οποίου το κλειδί είναι κατεστραμμένο και δεν μπορούμε να διακρίνουμε κάποια ιδιαίτερη, πιο πλούσια λάξευση, όπως συνήθιζαν να κάνουν σε ανάλογες περιπτώσεις. Ακριβώς πάνω από το κλειδί του τόξου, διαμορφώνεται με επιμήκεις πέτρες ένα πλαίσιο ορθογωνικό, μέσα στο οποίο πρέπει να υπήρχε κάποιο έμβλημα βενετικό, ίσως και κάποια χρονολογία. Κατά πάσα πιθανότητα σε αυτή τη θέση θα βρισκόταν κάποιο ανάγλυφο με τον Λέοντα του Αγίου Μάρκου. Δυστυχώς και σε παλιότερες φωτογραφίες δεν διακρίνεται να σώζεται τέτοιο έμβλημα. Τέλος, γύρω από το άνοιγμα της εισόδου η τοιχοποιία εξέχει από την κεκλιμένη επιφάνεια του τείχους, σχηματίζοντας ένα πλαίσιο ορθογωνικό του οποίου η επάνω πλευρά καταλήγει σε κυκλικό τόξο.

Η διαμόρφωση του ανοίγματος στην εσωτερική πλευρά της πύλης παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον. Οι παραστάδες και το τόξο σχηματίζονται από μεγάλους απλούς, ορθογωνικούς πορόλιθους που εναλλάσσονται με άλλους λαξευμένους με την τεχνική του *bugnato*. Στις παραστάδες διακρίνουμε βάσεις και επίκρανα, το κλειδί δε του τόξου είναι λαξευμένο σε τέσσερα κατακόρυφα κυμάτια. Δίπλα στη στοά, προς το βόρειο μέρος, κάτω από τις επιχωματώσεις της *cortina*, υπάρχουν τρεις χώροι (Α, Β, Γ), που οι είσοδοί τους ανοίγονται δίπλα στο εσωτερικό άνοιγμα της στοάς. Και οι τρεις στεγάζονται με ημικυλινδρικούς θόλους (φωτ. 11).

Φωτ. 11. Η ανατολική πύλη της Φορτέτζας.

Η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι χώροι δίπλα στην είσοδο και η επικοινωνία τους με τη στοά της πύλης ήταν η ακόλουθη. Στο διαχωριστικό τοίχο μεταξύ του χώρου (Α) και της στοάς (βλ. και σχέδιο (εικ. 70) διακρίνονται καθαρά δύο τοξωτά ανοίγματα που το κενό τους ήταν κτισμένο, αρκετά πρόσφατα με μια ευτελή αργολιθοδομή, στην οποία υπήρχε από ένα ορθογωνικό άνοιγμα κάτω από κάθε τόξο. Από την πλευρά του χώρου (Α) τα τόξα αυτά διακρίνονταν πολύ καθαρότερα. Τη στήριξη αυτή ημικυλινδρικών θόλων πάνω σε παρόμοια χαμηλωμένα τόξα, που κι'αυτά με τη σειρά τους στηρίζονται σε πεσσούς και ημιπεσσούς, τη συναντούμε σ'όλα σχεδόν τα κτίρια της Φορτέτζας.

Ο χώρος (Β) που δεν έχει κανένα εξωτερικό άνοιγμα της στοάς, και οι τρεις στεγάζονται με ημικυλινδρικούς θόλους. Η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι χώροι δίπλα στην είσοδο και η επικοινωνία τους με τη στοά της πύλης ήταν η ακόλουθη. Στο διαχωριστικό τοίχο μεταξύ του χώρου (Α) και της στοάς (βλ. και σχέδιο εικ. 70) διακρίνονται καθαρά δύο τοξωτά ανοίγματα που το κενό τους ήταν κτισμένο, αρκετά πρόσφατα με μια ευτελή αργολιθοδομή, στην οποία υπήρχε από ένα ορθογώνιο άνοιγμα κάτω από κάθε τόξο. Από την πλευρά του χώρου (Α) τα τόξα αυτά διακρίνονταν πολύ καθαρότερα. Τη στήριξη αυτή ημικυλινδρικών θόλων πάνω σε παρόμοια χαμηλωμένα τόξα, που κι'αυτά με τη σειρά τους στηρίζονται σε πεσσούς και ημιπεσσούς, τη συναντούμε σ'όλα σχεδόν τα κτίρια της Φορτέτζας. Ο χώρος (Β) που δεν έχει κανένα εξωτερικό άνοιγμα επικοινωνεί με τους (Α) και (Γ) με δύο ανοίγματα που έχουν ευθύγραμμα υπέρθυρα (εικ. 70). Σ'αυτόν, όπως και στο διπλανό

μικρότερο τον (Γ), στη μία πλευρά τους υπάρχουν μεγάλα κτιστά πεζούλια. Δίπλα ακριβώς από το άνοιγμα της στοάς της πύλης, προς το εσωτερικό της Φορτέτζας, ανοίγονται και οι είσοδοι στους χώρους (Α) και (Γ). Εκείνη του χώρου (Α) έχει πλάτος 1,60 μ. περίπου και ύψος 2,5 μ., οι παραστάδες της είναι από λαξευτούς πωρόλιθους και έχει ευθύγραμμο υπέρθυρο που σχηματίζεται από τέσσερις επίσης λαξευτές θολίτες. Η είσοδος του χώρου (Γ), με ύψος μόλις 1,60 μ. και πλάτος 0,95 μ. είναι τελείως απλή και πάνω από το ευθύγραμμο υπέρθυρό της ανοίγεται ένας ορθογωνικός φεγγίτης.⁷⁷

⁷⁷ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 448

6. Οι βοηθητικές πύλες της Φορτέζας

Οι βοηθητικές πύλες (porte di soccorso) μιας φορτέζας γίνονταν σε επίκαιρα σημεία του περιβόλου, μικρότερες από τις κύριες. Από αυτές κατέβαιναν στην τάφρο για να την καθαρίσουν ή παραλάμβαναν πολεμοφόδια, τρόφιμα και οποιαδήποτε βοήθεια χρειάζονταν σε περίοδο πολιορκίας.

Στη Φορτέζα του Ρεθύμνου οι βοηθητικές πύλες βρίσκονται στη δυτική και στη βόρεια πλευρά. Η δυτική πύλη βρίσκεται νότια της αιχμής του Αγίου Πνεύματος και η βόρεια στο μέσο περίπου του τείχους μεταξύ των αιχμών του Αγίου Σώζοντος και της Αγίας Ιουστίνης. Από τη βόρεια πύλη ξεκινούσε μονοπάτι που οδηγούσε στην ακτή, όπου μπορούσαν να σταματήσουν μικρά πλοία σε κάποια πρόχειρη σκάλα, πράγμα που βλέπουμε να εικονίζεται και σε ορισμένα βενετσιάνικα σχεδιαγράμματα. Από την πύλη αυτή έφυγαν αρκετοί από τους αμυνόμενους κατά την πολιορκία της Φορτέζας το 1646, λίγο πριν από την παράδοσή της στους Τούρκους.

Η τοποθέτηση των δύο αυτών βοηθητικών πυλών στον περίβολο της Φορτέζας ήταν η πιο ενδεδειγμένη αφού ο χαρακτήρας τους επέβαλε να μην βρίσκονται στην πρώτη γραμμή αμύνης, ώστε να μην αντιμετωπίζουν την άμεση εχθρική επίθεση και να παραμένουν καλυμμένες για να εξυπηρετούν τη λειτουργία του φρουρίου σε περίπτωση ανάγκης.

Φωτ. 12. Η δυτική πυλίδα της Φορτέτζας.
Η εσωτερική πλευρά της στοάς της πυλίδας.

Η δυτική βοηθητική πύλη της Φορτέτζας αποτελείται από δύο επιμήκεις χώρους με παράλληλους άξονες. Από το εσωτερικό του φρουρίου μπαίνει κανείς στον πρώτο χώρο, διαστάσεων 9,90 X 2,80 μ. (φωτ. 12) όπου στο τέρμα της μεγάλης νότιας πλευράς του υπάρχει κανονικό θύρωμα, από το οποίο σωζόταν μόνο ένα τμήμα των παραστάδων του. Οι παραστάδες του θυρώματος αυτού είναι κτισμένες από κανονικούς πωρόλιθους, λαξευμένους, όπως και στο εσωτερικό άνοιγμα της κύριας ανατολικής πύλης του φρουρίου.

Ο δεύτερος επιμήκης χώρος που αρχίζει από το προηγούμενο θύρωμα και έχει διαστάσεις 9,45 X 3,05-2,90 μ. καταλήγει στο εξωτερικό τείχος, όπου και υπάρχει το άνοιγμα της εισόδου που είναι όμως φραγμένο. Όλη η πύλη έχει κτιστεί πάνω στο φυσικό βράχο που αποτελεί και το δάπεδο του διαδρόμου της (εικ. 71).

Η κάλυψη των χώρων αυτών δεν σώζεται σήμερα, όμως πρέπει να γινόταν με ημικυλινδρικούς θόλους. Αυτό διακρίνεται καθαρά από τα σωζόμενα ανώτερα τμήματα των τοιχωμάτων του δευτέρου χώρου, που κατέληγαν σε θόλο και το ίχνος της στηρίξεως του θόλου αυτού πάνω στο εξωτερικό τείχος. Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές μπορούμε να πούμε ότι το ύψος της στοάς της δυτικής πύλης, κοντά στο εξωτερικό στόμιό της θα ήταν γύρω στα 4,5 μέτρα.⁷⁸

Η εξωτερική πλευρά της εισόδου διαμορφώνεται πάρα πολύ απλά με ένα ημικυκλικό υπέρθυρο. Πάνω ακριβώς από το τόξο υπάρχει ένα εντοιχισμένο έμβλημα. Το ανάγλυφό του είναι αρκετά κατεστραμμένο κι έτσι δεν μπορούμε να διακρίνουμε τι απεικόνιζε. Μαζί με την δυτική πύλη θα πρέπει να εξετάσουμε και τους δύο χώρους που βρίσκονται στο βόρειο «πλευρό» που εκτείνεται δίπλα της. Οι χώροι αυτοί, σχήματος σχεδόν ορθογωνικού, είναι πολύ αλλοιωμένοι από νεώτερες χρήσεις και επεμβάσεις. Καλύπτονται από χαμηλούς θόλους και στήριζαν τις επιχωματώσεις που διαμόρφωναν το διάδρομο κινήσεως στο parapetto του τείχους εκείνης της πλευράς. Οι εσωτερικές διαστάσεις ήταν 5,50 X 3,0-3,9 μέτρα, με ύψος 2,00 μ. Η είσοδος σε αυτούς γινόταν από μια μικρή πόρτα (φωτ. 13). Επικοινωνούσαν μεταξύ τους με ένα μικρό άνοιγμα στο διαχωριστικό τοίχο και φωτιζόνταν από δύο ανοίγματα που βρισκόταν πάνω στο τείχος του «πλευρού», στραμμένα προς το διπλανό τείχος της δυτικής πύλης.

⁷⁸ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 454

Φωτ. 13. Οι χώροι δίπλα στη δυτική πυλίδα.

Ποια μπορεί όμως να ήταν η χρήση αυτών των χώρων; Η τοποθέτησή τους σ' αυτό το σημείο του περιβόλου, δίπλα σε μία πύλη, με πλήρη οπτική κάλυψη όλου του τείχους που εκτεινόταν προς νότο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι λειτουργούσαν σαν κανονικό «πλευρό» (fianco) προμαχώνα. Οι χώροι αυτοί πρέπει να ήταν δύο μεγάλες καλυμμένες κανονιοθυρίδες.

Η βόρεια πυλίδα είναι απόλυτα συνδεδεμένη με όλο το συγκρότημα αποθηκών, δεξαμενών και χώρων παραμονής στρατιωτών που βρίσκονται σε κείνη την πλευρά του περιβόλου. Είναι ένας διάδρομος μήκους 20 μέτρων και πλάτους 3,5-4,0 μέτρων, που με πολλά σκαλοπάτια και πλατύσκαλα κατεβαίνει από το εσωτερικό του φρουρίου στο εξωτερικό τείχος του περιβόλου, καλύπτοντας μια υψομετρική διαφορά 6,0 μέτρων περίπου. Στην εξωτερική πλευρά ανοίγεται ένα θύρωμα με ημικυκλικό υπέρυθρο, τελείως απλό, που ήταν φραγμένο μέχρι την περίοδο που άρχισαν οι καθαρισμοί (το

1974-75). Δεξιά και αριστερά από το διάδρομο αυτό της πύλης είναι τοποθετημένοι οι χώροι των αποθηκών, των δεξαμενών και των στρατώνων.

7. Ο επιπρομαχώνας (cavaliere) του Αγίου Λουκά.

Η κατασκευή που σε σχήμα Γ συγκρατεί έναν μεγάλο όγκο επιχωματώσεων στο κέντρο του προμαχώνα του Αγίου Λουκά είναι ο ομώνυμος επιπρομαχώνας (cavaliere). Αν και σώζεται σήμερα αρκετά κατεστραμμένος μπορούμε να διακρίνουμε τη διάταξή του.

Αποτελείται από δύο χώρους ορθογωνικούς που είναι τοποθετημένοι σε σχήμα Γ (εικ. 72). Ο χώρος με μήκος 24,50 μ. και πλάτος 5,20-5,30 μ. καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο, που έχει ύψος 4,20 μ. (το ύψος μετρήθηκε σε σημείο του χώρου όπου διακρινόταν πλακόστρωση). Στη μεγάλη εξωτερική πλευρά του υπάρχουν δύο παράθυρα και ένα θύρωμα ενώ στη μικρότερη ανοίγεται ένα δεύτερο παρόμοιο θύρωμα. Όλα τα ανοίγματα καλύπτονται με χαμηλωμένα τόξα. Στην άλλη μικρή πλευρά του υπάρχει μια ορθογωνική κόγχη που φτάνει σχεδόν μέχρι την οροφή. Πρέπει κατά πάσα πιθανότητα, να είναι τμήμα κάποιου τζακιού. Η διάταξη των ανοιγμάτων και τα μεγέθη τους διακρίνονται καθαρά στα σχέδια (τομές και όψεις) (εικ. 72,73,74).

Στο χώρο με μήκος 27,0 μ. και πλάτος 5,20-5,25 μ. ολόκληρη η οροφή είναι κατεστραμμένη. Η είσοδος στο κτίριο του επιπρομαχώνα γίνεται από τα δύο θυρώματα που αναφέραμε και βρίσκονται στην εξωτερική γωνία του ενώ στο δυτικό άκρο του χώρου (β) σώζονται 5 σκαλοπάτια που οδηγούν έξω από το κτίριο. Δίπλα ακριβώς σε αυτό το πέρασμα, που πρέπει να αντιστοιχεί σε κάποια πόρτα, ξεκινά ένας κτιστός όγκος πλάτους 4,0 μέτρων που διαμόρφωσε το κεκλιμένο επίπεδο που οδηγούσε στην «πλατεία» που χρηματιζόταν στο δώμα του επιπρομαχώνα (εικ. 75). Το κεκλιμένο αυτό επίπεδο, όπως βλέπουμε από τα ίχνη του που σώζονται σήμερα, εκτείνεται πέρα από την εξωτερική πλευρά του κτιρίου σε μήκος 18,5 μέτρων και η επάνω επιφάνεια του πρέπει να ήταν διαμορφωμένη με πλακοστρωμένες βαθμίδες (εικ. 75).⁷⁹

Ολόκληρο το κτίριο συγκρατεί, όπως αναφέραμε, ένα μεγάλο όγκο επιχωματώσεων. Αυτό διακρίνεται και στη νότια πλευρά του επιπρομαχώνα και δίπλα στην κατεστραμμένη οροφή του χώρου. Εδώ ακριβώς μπορούμε να δούμε ότι αφού κατασκευάστηκαν οι δύο θολωτοί χώροι, επιχωματώθηκε όλο το κενό που υπήρχε μεταξύ τους, σχηματίζοντας περίπου ένα ορθογώνιο που αποτέλεσε το συνολικό όγκο του επιπρομαχώνα. Οι επιχωματώσεις κάλυψαν και τους δύο χώρους μέχρι το ύψος εκείνο που απαιτούσε η αμυντική κάλυψη του εσωτερικού του φρουρίου, σε εκείνη την πλευρά. Το ύψος αυτό σήμερα κατά προσέγγιση υπολογίζεται στα 5,50-6,00 μέτρα. Φυσικά και οι επιχωματώσεις και το εσωτερικό επίπεδο του φρουρίου έχουν αλλοιωθεί πάρα

⁷⁹ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 457

πολύ κι έτσι δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί ακριβώς το αρχικό ύψος του επιπρομαχώνα.

Και στους δύο χώρους, εσωτερικά, η τοιχοποιία που διακρίνεται χαμηλά είναι μια απλή αργολιθοδομή. Από το σημείο όμως που αρχίζει ο ημικυλινδρικός θόλος υπάρχει επένδυση από κανονικές ορθογωνικές πέτρες.

Τα μορφολογικά στοιχεία που διακρίνουμε στην εξωτερική τοιχοποιία του κτίσματος, είναι όμοια μ' εκείνα που διακρίνουμε σ' οποιοδήποτε οχυρό εκείνης της εποχής. Η επένδυση στην εξωτερική επιφάνεια του επιπρομαχώνα με τις κανονικές ορθογωνικές πέτρες που δημιουργεί το κεκλιμένο τείχος και το cordone, το γνωστό διάζωμα από μια σειρά πέτρες με ημικυκλική διατομή που διακρίνεται στην κορυφή του κτιρίου, είναι χαρακτηριστικά που έχουμε συναντήσει στον περίβολο της Φορτέζας. Βλέπουμε λοιπόν ότι εξωτερικά ο επιπρομαχώνας του Αγίου Λουκά έχει την ίδια μορφή με τα κανονικά τείχη των φρουρίων της εποχής εκείνης. Είναι το μοναδικό κτίριο που σώζεται σήμερα μέσα στο φρούριο που έχει αυτά τα οικοδομικά χαρακτηριστικά. Αυτό εξηγείται από το ότι ήταν ένα μικρό οχύρωμα, δηλαδή ήταν μια καθαρά αμυντική κατασκευή. Την ίδια επένδυση από τις ορθογωνικές πέτρες και το cordone διακρίνουμε και στα πλάγια τοιχώματα του κεκλιμένου επιπέδου που οδηγούσε στο δώμα του επιπρομαχώνα.⁸⁰

⁸⁰ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 458

8. Το πενταγωνικό οχύρωμα έξω από την ανατολική πύλη

(rivellino)

Μπροστά στην κύρια ανατολική πύλη της Φορτέζας ορθώνεται και σήμερα ένα πενταγωνικό μικρό οχύρωμα, αποκομμένο από την κύρια οχύρωση, που εμποδίζει την άμεση οπτική επαφή της πόλης με την κάτω πύλη. Η συνεχής χρήση του αλλοίωσε πάρα πολύ την αρχική του μορφή και εξωτερικά και εσωτερικά. Σ' αυτό στεγάζονταν οι φυλακές του Ρεθύμνου μέχρι και τη δεκαετία του 1960 περίπου. Από τότε έχει αδειάσει, περιμένοντας την αξιοποίησή του.

Το οχύρωμα αυτό κατασκευάστηκε αναμφισβήτητα από τους Τούρκους, άγνωστο όμως πότε ακριβώς.

9. Η σπιανάδα του κάστρου

Απαραίτητο συμπλήρωμα κάθε οχυρώσεως του 16ου και του 17ου αιώνα ήταν η σπιανάδα (spianata), δηλαδή η περιοχή που εκτεινόταν έξω από τον κυρίως περίβολο, απαλλαγμένη από κάθε είδους κατασκευή. Η έκτασή της ήταν τόση, όση η απόσταση στην οποία έπρεπε να κρατηθεί ο εχθρός μακριά από το φρούριο. Φυσικά η απόσταση αυτή ποίκιλε ανάλογα με την μορφολογία του εδάφους, την ισχύ του οχυρού και την αντίληψη των κατασκευαστών για το θέμα της εκτάσεώς της.

Στο Ρέθυμνο υπήρχε πέρα από τη Φορτέζα, στη νότια κυρίως πλευρά της, μια τέτοια κενή από κτίσματα περιοχή, ένα είδος σπιανάδας. Την βλέπουμε να εικονίζεται σ' όλα τα σχεδιαγράμματα του Ρεθύμνου. Βέβαιοι ότι η

σπιανάδα της Φορτέζας του Ρεθύμνου εκτεινόταν νότια απ'αυτήν, μέχρι τη σημερινή οδό Μελισσηνού, από τη δυτική ακτή μέχρι την οδό Χειμάρας περίπου. Και ανατολικά όμως από το φρούριο, προς την περιοχή του Castel Vecchio, υπήρχε μια ελεύθερη περιοχή, σχεδόν μέχρι τη σημερινή οδό Μεσολογγίου.

10. Τα βενετικά εμβλήματα του κάστρου

Αδιάψευστοι μάρτυρες της κυριαρχίας της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας σ'όλα τα κάστρα της επικρατείας της ήταν οι ανάγλυφοι Λέοντες του Αγίου Μάρκου, σύμβολα της πολιτείας των Δόγηδων. Τα εμβλήματα αυτά συνόδευαν πλάκες ανάγλυφες με τα οικόσημα των ευγενών, των διοικητών και των αξιωματούχων της Βενετίας, που συνέδεαν έτσι για πάντα το όνομά τους με την ανέγερση ή την επισκευή κάποιας οχυρώσεως. Η τοποθέτηση αυτών των εμβλημάτων και των συμβόλων ήταν μια συνήθεια που επικρατούσε, όχι μόνο στις οχυρώσεις της Βενετικής Δημοκρατίας, αλλά όλων των κρατών. Η πιο δε χαρακτηριστική θέση όπου συνήθιζαν να τα τοποθετούν ήταν πάνω από τις πύλες των φρουρίων.

Στο οχυρό περίβολο της πόλης του Ρεθύμνου σήμερα δεν σώζεται κανένα βενετικό έμβλημα. Γνωρίζουμε όμως ότι στην εσωτερική πλευρά της πύλης Guora υπήρχε εντοιχισμένος στο τύπανο του αετώματος ένας Λέοντας του Αγίου Μάρκου, πλαισιωμένος από δύο μικρούς πύργους. Στα τείχη της Φορτέζας σώζονται ακόμη εντοιχισμένοι δύο Λέοντες του Αγίου Μάρκου. Ο ένας βρίσκεται στο τείχος μεταξύ των προμαχώνων του Αγίου Ηλία και του

Αγίου Λουκά, λίγο πιο κάτω από το cordone (φωτ. 14). Είναι αρκετά κατεστραμμένος και το μόνο που διακρίνεται είναι η στάση του σώματος του Λέοντα που βλέπει προς την ανατολή, η απλωμένη φτερούγα του, καθώς και το φωτοστέφανο.

Φωτ. 14. Η ανάγλυφη πλάκα με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου στο τείχος μεταξύ των προμαχώνων του Αγίου Ηλία και του Αγίου Λουκά.

Κάτω ακριβώς από τη πλάκα αυτή υπάρχουν ενσωματωμένα στην τοιχοποιία 3 εμβλήματα (stemmi), δηλαδή 3 πλάκες που πρέπει να ήταν οικόσημα. Σήμερα οι ανάγλυφες επιφάνειες τους είναι τελείως αλλοιωμένες. Πρέπει ν' ανήκαν σε κάποιους Βενετούς αξιωματούχους που θα είχαν σχέση με την κατασκευή της Φορτέζας του Ρεθύμνου.

Στο μέσο του τείχους μεταξύ των προμαχώνων του Αγίου Ηλία και του Αγίου Παύλου και ακριβώς κάτω από το cordone διακρίνουμε με πολύ δυσκολία μια ανάγλυφη πλάκα, πάλι με το Λέοντα του Αγίου Μάρκου. Είναι τόσο κατεστραμμένο το ανάγλυφό του, που μόνο από ορισμένες θέσεις και με κατάλληλο φως μπορεί κανείς να καταλάβει ότι πρόκειται για το Λέοντα της Βενετίας, που μόνο ο κύριος κορμός του φαίνεται αμυδρά, στραμμένος προς τα ανατολικά.

Στη Φορτέτζα όμως διακρίνουμε κι' άλλες θέσεις όπου οπωσδήποτε πρέπει να υπήρχαν λέοντες ή άλλα εμβλήματα ή οικόσημα. Οι θέσεις αυτές είναι οι ακόλουθες:

- α) πάνω από την κύρια ανατολική πύλη, στην εξωτερική της πλευρά υπάρχει η θέση για κάποια εντοιχισμένη πλάκα που όμως σήμερα δεν σώζεται (φωτ. 15).
- β) πάνω από το τόξο του εξωτερικού ανοίγματος της δυτικής βοηθητικής πύλης διατηρείται και σήμερα η πλάκα με το έμβλημα (stemma) κάποιου Βενετού αξιωματούχου. Το ανάγλυφο όμως είναι τόσο κατεστραμμένο που είναι αδύνατον να διακρίνει κανείς σε ποιόν ανήκε.

11. Η αποθήκη του πυροβολικού

Το πρώτο κτίριο που συναντάμε αμέσως μετά την είσοδό μας από την ανατολική πύλη του φρουρίου είναι μια αποθήκη για τη φύλαξη του πυροβολικού. Το κτίριο που περιγράφουμε, μαζί με τέσσερις ακόμη χώρους που βρίσκονται στη συνέχειά του, έχουν το χαρακτηρισμό *magazeni*.

Magazen, *magazzino* και *fondaco* σήμαινε ισόγεια αποθήκη όπου φυλάγονταν τα εμπορεύματα ή τα τρόφιμα του στρατού. Κατά συνέπεια τα *magazzini dei munizioneri* ήταν αποθήκες υλικών πολέμου και τα *magazzini per l'artiglieria* οι αποθήκες του πυροβολικού. Επομένως είναι φανερό ότι το κτίριο που συναντούμε αμέσως μετά την είσοδό μας στη Φορτέτζα, είχε κατασκευαστεί για να φυλάγονται σ' αυτό τα κανόνια, διάφορα ανταλλακτικά και άλλα εξαρτήματα του πυροβολικού. Άλλωστε το ίδιο αναφέρουν και σχετικά έγγραφα των Κρατικών Αρχείων της Βενετίας. Η αποθήκη αυτή κατασκευάστηκε όταν Ρέκτορας στο Ρέθυμνο ήταν ο Bernardo Pollani (1580-81) και ότι είχε δύο επίπεδα. Το πρώτο, το ισόγειο, προοριζόταν για το πυροβολικό και το επάνω, ο όροφος, για την τοποθέτηση οπλισμών, άλλων εφοδίων, ακόμη και σιτηρών. Ο Πέτρος Καστροφύλακας στους καταλόγους της «Περιγραφής της Κρήτης» αναφέρει ότι στην αποθήκη αυτή οι τοίχοι έφταναν τα 210 *passi*.

Το κτίριο παρουσίαζε την παρακάτω μορφή: Αποτελείτο από ισόγειο και όροφο. Η είσοδος στο ισόγειο γινόταν από μια πόρτα με τοξωτό υπέρθυρο, απ' όπου έμπαινε κανείς σ' έναν χώρο τραπεζοειδή (μέγιστο μήκος 11,86 μ.,

πλάτος 5,90 μ.) Κατά μήκος του μεγαλύτερου άξονα του χώρου υπήρχαν 3 πεσσοί (0,55 X 0,55 μ. περίπου), πάνω στους οποίους στηρίζονταν το ξύλινο πάτωμα του ορόφου, το οποίο στηριζόταν και πάνω στο φυσικό έδαφος στη στενή πλευρά, απέναντι από την είσοδο. Από τον πρώτο αυτό χώρο έμπαινε κανείς στον διπλανό από ένα τοξωτό άνοιγμα που υπήρχε στο διαχωριστικό τοίχο. Στο πάχος του τοίχου αυτού διακρίνονταν καθαρά δύο αρμοί κατακόρυφοι, δηλαδή φαινόταν ότι υπήρχε ένας τοίχος στο μέσον, που πλαισιώθηκε αργότερα και από τις δύο πλευρές με άλλη τοιχοποιία.

Στο δεύτερο χώρο του ισογείου (με μεγαλύτερο μήκος 13,52 μ. και μέσο πλάτος 5,75 μ.) υπήρχαν άλλοι 3 πεσσοί των ίδιων διαστάσεων πάλι κατά μήκος του μεγαλύτερου άξονα του χώρου, οι οποίοι στήριζαν κί'εδώ το ξύλινο πάτωμα του ορόφου. Ο φωτισμός γινόταν μόνο από τα δύο μικρά ορθογωνικά παράθυρα που υπήρχαν στη νότια πλευρά.

Στον όροφο ανέβαινε κανείς από μια τελείως πρόχειρη ξύλινη σκάλα που υπήρχε στον πρώτο χώρο του ισογείου, ακριβώς δίπλα στην είσοδο. Κί'ο όροφος χωριζόταν σε δύο χώρους αντίστοιχους μ'εκείνους του ισογείου, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους μ'ένα ορθογωνικό άνοιγμα που υπήρχε στον ενδιάμεσο τοίχο. Το μήκος του ορόφου ήταν μεγαλύτερο, γιατί επεκτεινόταν και πάνω στο φυσικό έδαφος που αποτελούσε τμήμα του δαπέδου του. Στον όροφο η κάλυψη γινόταν με δύο ημικυλινδρικές καμάρες, μια για κάθε χώρο αντίστοιχα, πάνω από τις οποίες υπήρχε το δώμα. Στη νότια πλευρά του

ορόφου ανοίγονταν 3 παράθυρα ορθογωνικά με απλές σιδεριές, ενώ ένα τέταρτο υπήρχε στην ίδια πλευρά, το οποίο ήταν κτισμένο εκ των υστέρων.⁸¹

Αν παρατηρήσουμε την τοιχοποιία δίπλα στις παραστάδες της πόρτας και από τις δύο πλευρές θα δούμε ότι από τον πεσσό που υπάρχει δίπλα, ξεκινά ένα τόξο, όμοιο με διπλανά, που χάνεται και το ξαναβλέπουμε στη συνέχεια από την άλλη πλευρά της πόρτας. Η κατάσταση λοιπόν σ' αυτό το σημείο μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η πόρτα που σώζεται έγινε μεταγενέστερα, όταν έφραξαν και τα άλλα τόξα, ίσως κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Με την αποκάλυψη των τόξων φάνηκε επίσης πως καταλήγει και ο διαχωριστικός τοίχος του ισόγειου πάνω στον κεντρικό πεσσό. Είναι αναμφισβήτητο ότι ο τοίχος αυτός έγινε μεταγενέστερα και πιθανότατα όταν έφραξαν τα τόξα και κατασκεύασαν την πόρτα.

Από σχέδια αποθηκών που σώζονται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας μπορούμε να δούμε πως κατασκευάζονταν αυτά τα κτίρια. Στη σειρά του Archivio di Stato της Βενετίας *Provveditori alle Fortezza* υπάρχουν σχέδια (κατόψεις και τομές) μιας αποθήκης που χρησίμευε για φούρνος στο Παλιό Φρούριο της Κέρκυρας. Το σχέδιο είναι του 18ου αιώνα, όμως πιστεύεται ότι οι αρχές κατασκευής πρέπει να ήταν ίδιες και παλιότερα. Παρατηρούμε στις τομές ότι στο ισόγειο υπάρχει μια σειρά από πεσσούς, στους οποίους στηρίζονται τόξα και πάνω σ' αυτά σταυροθόλια που στηρίζουν το δάπεδο του ορόφου της αποθήκης. Η κάλυψη του ορόφου, γίνεται με ξύλινη στέγη.⁸²

⁸¹ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 487

⁸² Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 489

Περιγραφή του G. Gerola για την αποθήκη αυτή της Φορτέτζας του Ρεθύμνου : «Αυτή η αποθήκη του πυροβολικού που διατηρείται ακόμη, είχε την όψη με μήκος μεγαλύτερο από 14 μέτρα ανοικτή σε 4 τόξα, που κλείστηκαν αργότερα από τους Τούρκους και διακοσμημένη με 3 οικόσημα τώρα κατεστραμμένα και εσωτερικά χωριζόταν σε 4 διαμερίσματα από μια σειρά 3 πεσσών και 4 τόξων, από έναν τοίχο κεντρικό με άνοιγμα τοξωτό και από μια σειρά πεσσών και τόξων. Θα είχαμε να κάνουμε όμως μερικές παρατηρήσεις στην περιγραφή του Gerola : α) αναφέρει ότι μεταξύ των πεσσών υπήρχαν τόξα. Όμως κανένα ίχνος τόξων δεν σώζεται σήμερα, β) στο κέντρο του ισογείου (κεντρικό άξονα) θεωρεί ότι από την αρχή της κατασκευής του κτιρίου υπήρχε ο τοίχος με το τοξωτό άνοιγμα. Όμως την εποχή του τα 4 τόξα της όψεως δεν είχαν καθαρισθεί για να φανεί ο τρόπος με τον οποίο καταλήγει ο διαχωριστικός αυτός τοίχος πάνω στον κεντρικό πεσσό της όψεως, στοιχείο που δείχνει ότι πρέπει ο τοίχος να έγινε μεταγενέστερα. Τέλος δεν αναφέρει τίποτα για τον όροφο.

Επίσης για το δώμα του κτιρίου θα είχαμε κάποιες παρατηρήσεις να κάνουμε. Το κλίμα της Κρήτης και κυρίως η ανάγκη συγκέντρωσης του βρόχινου νερού σε δεξαμενές συνετέλεσαν ώστε όλα σχεδόν τα κτίρια να στεγάζονται με οριζόντιο δώμα. Στην περίπτωση της αποθήκης αυτής του πυροβολικού, το νερό διοχετευόταν από το δώμα μέσα σ'έναν κλειστό αγωγό στη δεξαμενή κοντά στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία. Ο αγωγός στηριζόταν πάνω στο τόξο που σώζεται και σήμερα, κάτω από το οποίο περνά ο δρόμος που οδηγεί από την κύρια ανατολική πύλη στο εσωτερικό της Φορτέτζας.

Στην εξωτερική νότια όψη του κτιρίου διακρίνουμε εντοιχισμένες δύο πλάκες, λίγο παραπάνω από τους ακριανούς πεσσούς και ακριβώς στους άξονές τους. Οι πλάκες αυτές πρέπει να είχαν κάποιο ανάγλυφο οικόσημο. Είναι όμως πολύ κατεστραμμένες και τίποτα δεν μπορεί να ξεχωρίσει κανείς.

12. Η κατοικία των Συμβούλων του Ρεθύμνου

Το κτίριο που υψώνεται ερειπωμένο στην αιχμή της Αγίας Ιουστίνης, στο βορειότερο άκρο του φρουρίου, είναι η κατοικία των Συμβούλων του βενετοκρατούμενου Ρεθύμνου. Και το κτίριο αυτό εικονίζεται στα βενετσιάνικα σχεδιαγράμματα που αποδεικνύονται και πάλι πολύτιμες πηγές πληροφοριών για την ιστορία της Φορτέζας του Ρεθύμνου. Σήμερα οι τοίχοι του υψώνονται σε ισόγειο και όροφο. Το πάτωμα του ορόφου, που ίχνη του μόνο φαίνονται, δεν διατηρείται. Μόνο σ'ένα χώρο σώζεται ακόμη. Παρόλο που το κτίριο είναι πολύ ερειπωμένο η κάτοψη του ισογείου του διακρίνεται καθαρά (εικ. 76α ,β). Υπάρχει ο κεντρικός διάδρομος, διαμπερής που και στις δύο στενές πλευρές του διατηρούνται ακόμη τα κατώφλια των θυρωμάτων. Και από τις δύο πλευρές του διαδρόμου υπάρχουν δωμάτια μεγάλα, δύο στην ανατολική και δύο στην δυτική πλευρά. Ανάμεσα στα δωμάτια της δυτικής πλευράς υπάρχει ένας στενός ορθογωνικός χώρος που καλύπτεται με μία οξυκόρυφη καμάρα και ο οποίος από το διάδρομο μας οδηγεί με μια πόρτα έξω από το κτίριο.

Σημειώνουμε επίσης ότι το δωμάτιο που είναι δίπλα και νότια του μικρού αυτού καμαροσκέπαστου χώρου δεν επικοινωνεί με τον κεντρικό διάδρομο, αλλά διακρίνεται μόνο μια πόρτα στην εξωτερική, δυτική πλευρά του. Στον όροφο διατηρείται η ίδια διάταξη. Υπήρχε ο κεντρικός διάδρομος, με τον οποίο επικοινωνούσαν και τα τέσσερα μεγάλα δωμάτια που βρίσκονται δύο σε κάθε πλευρά του. Πάνω από το μικρό, ορθογωνικό χώρο του ισογείου, απ'όσο μπορεί κανείς να διακρίνει μέσα από τους μισογκρεμισμένους τοίχους, γιατί η άνοδος στον όροφο είναι αδύνατη, υπάρχουν δύο χώροι που επικοινωνούν μεταξύ τους. Απ'αυτούς, εκείνος που βρίσκεται εξωτερικά, στεγάζεται μ'ένα μικρό τρούλο που στηρίζεται σ'ένα λεπτό διάζωμα, κάτω από το οποίο στις τέσσερις γωνίες διακρίνονται μικρά, σφαιρικά τρίγωνα.

Η δομή του κτιρίου ολόκληρου μας επιτρέπει να σκεφθούμε ότι ήταν μεγάλο και επιβλητικό και ασφαλώς όταν ήλθαν οι Τούρκοι θα στέγασε την κατοικία κάποιου αξιωματούχου και μια τέτοια κατοικία δικαιολογούσε την ύπαρξη ιδιωτικού λουτρώνα. Τέλος δίπλα σ'αυτόν ο υπόλοιπος χώρος που απομένει μέχρι τον κεντρικό διάδρομο καλύπτεται με μια οξυκόρυφη καμάρα.

Στη δυτική πλευρά του κτιρίου στο ύψος που πρέπει να βρισκόταν περίπου το δάπεδο του ορόφου και πάνω από την εξωτερική πόρτα του μικρού ορθογωνικού χώρου του ισογείου, διακρίνουμε τα ίχνη κάποιου εξώστη. Άλλα στοιχεία που παρατηρούμε στο σπίτι των Συμβούλων είναι το κάτω τμήμα μιας εξωτερικής καμινάδας που θ'αντιστοιχούσε σε κάποιο τζάκι του Ν.Α. δωματίου του ορόφου. Τη μορφή αυτής της καμινάδας την συναντούμε πολύ συχνά στα βενετσιάνικα σπίτια της παλιάς πόλης του

Ρεθύμνου. Στη δυτική πλευρά, από εκεί που πιθανότατα ξεκινούσε η σκάλα για τον όροφο, ένας ορθογωνικός χώρος συνεχίζεται προς νότο και στο τέρμα του διακρίνεται το κατώφλι μιας πόρτας.

Κατασκευαστικά και μορφολογικά του στοιχεία : η τοιχοποιία του είναι μια κοινή αργολιθοδομή που και στις εξωτερικές επιφάνειες του κτιρίου καλύπτεται με κονίαμα. Πρέπει δε το κονίαμα αυτό να είναι το παλιό, εκείνο της βενετοκρατίας. Πάνω στις επιχρισμένες όψεις ξεχωρίζουν καθαρά τα λίθινα πλαίσια από τα παράθυρα και τις πόρτες. Όλα τα παράθυρα, τουλάχιστον αυτά που σώζονται σήμερα, έχουν την ίδια μορφή. Εξωτερικά σχηματίζεται ένα ορθογωνικό πλαίσιο, με ανώφλι μονολιθικό, ενώ οι παραστάδες αποτελούνται από μικρότερες πέτρες.

Το κάτω τμήμα του πλαισίου, στην ποδιά του παραθύρου, προεξέχει περισσότερο από την επιφάνεια του τοίχου και εξωτερικά σχηματίζει ένα απλό κυμάτιο. Στο πλαίσιο αυτό επίσης διακρίνουμε τις υποδοχές που στήριζαν τις σιδεριές που πρέπει να υπήρχαν σ'αυτά τα παράθυρα. Το πλάτος των παραθύρων προς το εσωτερικό μεγαλώνει ενώ το ανώφλι προς την πλευρά αυτή (την εσωτερική) είναι κατασκευασμένο από δύο πέτρες που σχηματίζουν ένα χαμηλωμένο τόξο.

Οι εσωτερικές πόρτες του κτιρίου έχουν επίσης μια ανάλογη κατασκευή. Εξωτερικά, δηλαδή από την πλευρά που βλέπουν προς το διάδρομο, σχηματίζουν ένα ορθογωνικό πλαίσιο (θύρωμα) από μεγάλες πέτρες. Το πλαίσιο αυτό καταλαμβάνει ένα μέρος του πάχους του τοίχου. Στο υπόλοιπο, το πλάτος της πόρτας μεγαλώνει και το υπέρθυρο εσωτερικά σχηματίζει ένα

χαμηλωμένο τόξο από δύο μεγάλες πέτρες. Από τις εξωτερικές, κύριες πόρτες του ισογείου, δηλαδή εκείνες του κεντρικού διαδρόμου δεν σώζεται τίποτα άλλο παρά μόνο τα κατώφλια τους.⁸³

13. Η κατοικία του Ρέκτορα στο κάστρο.

Η κατοικία του Ρέκτορα στη Φορτέτζα του Ρεθύμνου πρέπει να ήταν ένα επιβλητικό συγκρότημα κτιρίων, που την κατασκευή του είχαν ιδιαίτερα επιμεληθεί διάφοροι υπεύθυνοι αξιωματούχοι της Γαληνοτάτης που ασχολήθηκαν με το έργο. Αυτό μας το επιβεβαιώνουν σε σχετικά έγγραφα αυτοί οι ίδιοι αξιωματούχοι.

Ο Πέτρος καστροφύλακας στην «Περιγραφή της Κρήτης» δίνει πολύτιμα στοιχεία για την κατοικία του Ρέκτορα. Αναφέρει ότι είχε 49 πόρτες, 81 παράθυρα και 168 *rassi* (τετραγωνικά) δώματος, δύο σκάλες και εξώστες. Ανέφερε δε και τις τιμές που κόστιζε κάθε παράθυρο, πόρτα ή οικόσημο, όπως και τα διάφορα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν, από καρφιά, ξυλεία για εξώστες, σιδεριές κ.λπ. Οι δαπάνες που έγιναν για το κτίριο αυτό, από τον Φεβρουάριο του 1580 μέχρι τα τέλη Ιουλίου του 1582, έφτασαν τα 20.974 υπέρπυρα, 3 σολδίνια και 12 τορνέζια, για τις πληρωμές των διαφόρων εργασιών. Συνεχίζοντας τις πληροφορίες του ο Καστροφύλακας αναφέρει ότι οι προσωπικές αγγαρείες που έγιναν στην κατασκευή του συγκροτήματος αυτού έφταναν τις 538, προς 12 υπέρπυρα κάθε αγγαρεία, συγκεντρωνόταν ένα σύνολο από 6.456 υπέρπυρα. Μαζί δε με τα χρήματα για τα υλικά (ξυλεία,

⁸³ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 495

σίδερα κλπ) καθώς και για διάφορους μισθούς, το σύνολο των εξόδων της κατασκευής της κατοικίας του Ρέκτορα του Ρεθύμνου έφτασε τα 4000 βενετικά δουκάτα.

Ας δούμε όμως σε ποια κατάσταση βρίσκεται το κτίριο αυτό σήμερα. Αποτελείται από ένα χώρο σχεδόν ορθογωνικό, με εσωτερικό μήκος 14,08 μ. και μέσο πλάτος 5,72 μ. που καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα, ύψους 5,25 μ. Οι τοίχοι του χώρου αυτού είναι πάρα πολύ χοντροί, με μέσο πάχος 1,80-1,85 μ. και η είσοδος του γίνεται από μια πόρτα, ύψους 1,55 μ. με ορθογωνικό άνοιγμα, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του κτιρίου. Δίπλα στην πόρτα αυτή υπάρχει ένα άλλο άνοιγμα ιδιόμορφο. Από την εσωτερική πλευρά του έχει σχήμα ορθογωνικό. Από την εξωτερική όμως το ανώφλι είναι τοξωτό και σχηματίζεται από μικρούς θολίτες, ενώ στην ποδιά του ανοίγματος υπάρχει μια εγκοπή της τοιχοποιίας, στην εξωτερική πλευρά της, που δημιουργεί μια μικρή ορθογωνική εσοχή σε πλάτος μικρότερο από εκείνο του ανοίγματος.

Στη βόρεια στενή πλευρά του χώρου αυτού, ψηλά, λίγο κάτω από την καμάρα υπάρχει ένα άνοιγμα που πρέπει να χρησίμευε σαν φεγγίτης. Εξωτερικά σχηματίζεται ένα πλαίσιο τραπεζοειδές από μεγάλες πέτρες, που άλλοτε είχε και σιδεριά όπως βλέπουμε από τις υποδοχές που υπάρχουν σ' αυτό. Στο υπόλοιπο πάχος του τοίχου, προς το εσωτερικό, η τοιχοποιία σχηματίζει ένα άνοιγμα κυκλικό που και αυτό πρέπει να είχε σιδεριά, όλος δε ο φεγγίτης διευρύνεται, καταλήγοντας σ' ένα άνοιγμα ορθογωνικό που η επάνω πλευρά του είναι ελαφρά τοξωτή.

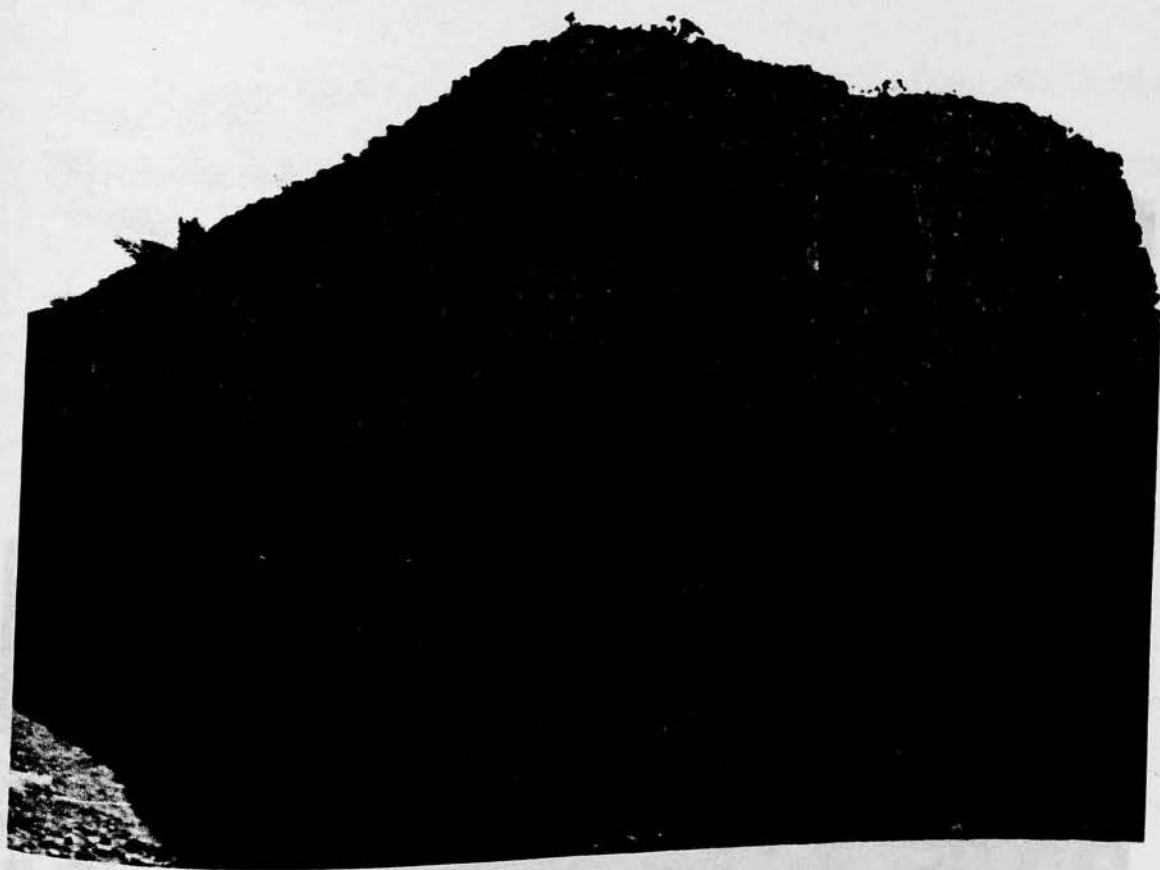
Στην απέναντι στενή πλευρά του χώρου υπάρχει ένα μικρό ορθογωνικό άνοιγμα, το οποίο είχε διπλές σιδεριές. Στη βάση του τοίχου αυτής της πλευράς διατηρούνται υπολείμματα μιας τοιχοποιίας, μεγάλου πάχους από αργές πέτρες, η οποία φαίνεται πως συνεχιζόταν και σε μεγαλύτερο ύψος, άγνωστο όμως με ποίο τρόπο. Εσωτερικά οι τοίχοι και ο θόλος του χώρου αυτού έχουν επένδυση από κανονικές ορθογωνικές πέτρες, η οποία στα χαμηλότερα τμήματα είναι κατεστραμμένη. Στην εξωτερική πλευρά του κτιρίου η τοιχοποιία είναι κεκλιμένη, πρέπει δε να ήταν επιχρισμένη όπως φαίνεται από το κονίαμα που σώζεται σε ορισμένα τμήματα της βορεινής πλευράς. Τέλος στη δυτική πλευρά του χώρου, εξωτερικά, σχεδόν σ'όλο το μήκος του τοίχου και αρκετά ψηλά, διακρίνεται μια εγκοπή σ'ευθεία γραμμή.

Δίπλα στον χώρο που ήδη περιγράψαμε, υπάρχει σήμερα ένας άλλος πολύ μικρότερος, με διαστάσεις 7,35 μ X 5,02 μ. που και αυτός καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα, ύψους 5,10 μ., με άξονα όμως κάθετο προς εκείνον της καμάρας του διπλανού μεγαλύτερου χώρου (εικ. 77) Η είσοδος γίνεται από μία χαμηλή πόρτα που οι παραστάδες της και το οριζόντιο υπέρθυρό της είναι κατασκευασμένα από μεγάλες πέτρες.

Στο νότιο τοίχο αυτού του χώρου υπάρχει ένα ορθογωνικό μικρό άνοιγμα (φωτ. 16). Στις εξωτερικές πλευρές όμως αυτού του τμήματος του κτιρίου, οι τοιχοποιίες παρουσιάζουν πολλά προβλήματα. Στην ανατολική, όπου είναι και η είσοδος, υπάρχει μια επίπεδη επιφάνεια τοίχου, με επίχρισμα σε ορισμένα σημεία, πάνω στην οποία φαίνεται να έχουν στηριχθεί, αργότερα

Στη Ν.Α. γωνία του κτιρίου φαίνεται καθαρότερα η δομή του τοίχου με τα γωνιακά αγκωνάρια (φωτ. 17). Στην δυτική πλευρά όμως υπάρχει μια κατασκευή που μας επιβεβαιώνει ότι βρισκόμαστε στην περιοχή της κατοικίας του Ρέκτορα. Είναι ένα κυκλικό τόξο κατασκευασμένο από λαξευμένους θολίτες, που στηρίζεται σε πεσσούς, που είναι επενδεδυμένοι με την ίδια λαξευμένη ορθογωνική πέτρα. Το άνοιγμα του τόξου είναι σήμερα φραγμένο κλείνοντας από δυτικά το μικρότερο χώρο του κτίσματος που μελετάμε. (εικ. 77)⁸⁴.

ματικότητα, αφού γνωρίζουμε ότι σχεδόν πάντα διπλα στα Palazzo, τις κατοικίες των Αρχόντων, υπήρχαν οι φυλακές. Τιποτά όμως δεν είναι βέβαιο.

Φωτ. 17. Οι πιθανές φυλακές της κατοικίας του Ρέκτορα. Νότια πλευρά.

Φωτ. 18. Οι πιθανές φυλακές του συγκροτήματος της κατοικίας του Ρέκτορα

⁸⁴ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 501

14. Η κατοικία του Ρέκτορα του Ρεθύμνου πάνω στην Φορτέτσα ήταν ένα λαμπρό κτίριο, άξιο να στεγάσει τον εκπρόσωπο της Γαληνοτάτης σ' αυτή τη μικρή πολιτεία του «Βασιλείου της Κρήτης». Και είναι δυστύχημα που δεν σώζεται τίποτα περισσότερο απ' αυτό. Για το κτίριο που σώζεται σήμερα, με τους πολύ χοντρούς τοίχους και τις διπλές σιδεριές στα μικρά ανοίγματα, ο Geogla πίστευε, χωρίς βεβαιότητα όμως, ότι ήταν οι φυλακές που ανήκαν στο συγκρότημα του Palazzo (φωτ. 18). Δεν αποκλείεται να είναι αυτή η πραγματικότητα, αφού γνωρίζουμε ότι σχεδόν πάντα δίπλα στα Palazzi, τις κατοικίες των Αρχόντων, υπήρχαν οι φυλακές. Τίποτα όμως δεν είναι βέβαιο.

Φωτ. 18. Οι πιθανές φυλακές του συγκροτήματος της κατοικίας του Ρέκτορα.

14. Το δίδυμο κτίριο του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου

Ακριβώς πάνω στην είσοδο του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου σώζεται σήμερα ένα βενετσιάνικο κτίσμα, σχεδόν ακέραιο, που η χρήση του δεν έχει προσδιορισθεί με ακρίβεια (φωτ. 19) Ο Gerola στη φωτογραφία που το παρουσιάζει (φωτ. 20) το αναφέρει σαν κάποιο κτίριο (edificio). Υποθέτει μόνο ότι μπορεί να χρησίμευε σαν αποθήκη (magazzino). Η δομή του χώρου του, όπως θα δούμε φανερώνει ότι η χρήση του πρέπει να ήταν δημόσια, να είχε δηλαδή κοινόχρηστη λειτουργία. Πιθανότατα να ήταν κάποιο εργαστήριο από αυτά που γνωρίζουμε ότι υπήρχαν μέσα στη Φορτέτζα, ή κάποια αποθήκη.

Ο ενιαίος εσωτερικός χώρος του κτιρίου χωρίζεται σε δύο τμήματα που καλύπτονται από δύο ημικυλινδρικές καμάρες που η καμπύλη τους διακρίνεται και εξωτερικά. Στο σημείο συναντήσεώς τους, στον κεντρικό άξονα του κτιρίου, στηρίζονται πάνω σε δύο τόξα χαμηλωμένα. Είσοδος στο κτίριο υπάρχει μία στο μέσο της ανατολικής πλευράς και μία στο ένα άκρο της νότιας (εικ. 78-79 α,β) Ανοίγματα υπάρχουν δύο ορθογωνικά παράθυρα στην ανατολική πλευρά, δύο όμοια στη βόρεια, ένα κάτω από κάθε καμάρα και τέλος στη νότια πλευρά, ψηλά στον τοίχο, δύο μικροί φεγγίτες, ένας κάτω από κάθε καμάρα. Όλο το κτίριο περιβάλλει στην ανατολική, τη βόρεια και σε τμήμα της δυτικής πλευράς, ένας περίβολος. Είναι κατασκευασμένο από τη γνωστή αργολιθοδομή που συναντάμε και σε άλλα κτίσματα της Φορτέτζας.

Το επίχρισμα που διατηρείται σε πολλά σημεία στις εξωτερικές επιφάνειες του είναι το αρχικό, όμοιο με αυτό που σώζεται και στην κατοικία των Συμβούλων. Εσωτερικά τα επιχρίσματα είναι πρόσφατα, γιατί το κτίριο χρησιμοποιήθηκε μέχρι την τελική εκκένωση του φρουρίου, μετά τον τελευταίο πόλεμο. Η επιμελημένη τοιχοποιία όμως που αμυδρά διαφαίνεται κάτω από τους ασβεστωμένους πεσσούς που στηρίζουν τα δύο τόξα μας επιτρέπει να κάνουμε τη σκέψη ότι πιθανότατα όλο το κτίριο εσωτερικά να είχε επένδυση από κανονικούς, λαξευμένους πωρόλιθους, όπως είδαμε ότι συνέβαινε στο κτίριο που ανήκε στο συγκρότημα του palazzo, τις πιθανές φυλακές.

Για τα τέσσερα μεγάλα παράθυρα που υπάρχουν στο ανώφλι τους εξωτερικά έχει κατασκευαστεί από μεγάλους πωρόλιθους που στην επάνω τους πλευρά έχουν λαξευμένα κυμάτια. Στην κύρια ανατολική είσοδο του κτιρίου δεν διακρίνεται καμιά ξεχωριστή διαμόρφωση. Το ελαφρά τοξωτό υπέρθυρό της σχηματίζεται από μικρούς θολίτες. Στην πόρτα αυτή παρατηρούμε ότι σε μεταγενέστερες φάσεις έγιναν επισκευές, στερεώσεις ή συμπληρώσεις.

Εξετάζουμε το πρόβλημα της αρχικής εισόδου στο κτήριο. Ο Gerola αναφέρει ότι η είσοδος βρισκόταν στην δυτική πλευρά χωρίς να την ορίζει ακριβώς. Έχουμε λοιπόν να εξετάσουμε τις εξής περιπτώσεις :

- 1) αν η αρχική είσοδος του κτηρίου βρισκόταν στην ανατολική πλευρά στη θέση της σημερινής : εφόσον υπήρχε πράγματι η υψομετρική διαφορά που αναφέραμε θα πρέπει να υπήρχε και κάποια μικρή σκάλα που θα οδηγούσε στην είσοδο αυτή, αλλά δεν γνωρίζουμε ποια ήταν. Υπάρχει βεβαίως το

ενδεχόμενο όπως το δάπεδο του κτιρίου να ήταν πολύ χαμηλότερα, ώστε να πλησίαζε το επίπεδο του εδάφους εξωτερικά και να μην χρειαζόταν σκάλα για την προσπέλαση. Αυτό το τελευταίο όμως θεωρείται κάπως απίθανο μια και υπάρχει το υπέρθυρο της εισόδου. Δηλαδή από τότε που έγινε η ανατολική είσοδος, αυτή που σώζεται σήμερα, πρέπει να υπήρχε μπροστά σ'αυτή και σκάλα. Εκτός αν υπήρχε είσοδος στο ίδιο σημείο αλλά αρκετά χαμηλότερα και το άνοιγμα που σώζεται σήμερα να έγινε αργότερα.

2) αν η αρχική είσοδος δεν ήταν στην ανατολική πλευρά αλλά κάπου αλλού, τότε δεν υπάρχει πρόβλημα προσπέλασης από εκείνο το μέρος. Πιθανότατα η πρώτη είσοδος να ήταν εκείνη της Ν. πλευράς, ίσως στη θέση της σημερινής. Βεβαίως ο περίβολος που έχει είσοδο στο νότιο άκρο του (φωτ. 19) δείχνει κάποια κύρια προσπέλαση από εκεί⁸⁵

15. Ο καθεδρικός ναός του κάστρου. Το τέμενος του Sultan

Ibrahim

Απέναντι ακριβώς από την περιοχή που πρέπει να εκτεινόταν το συγκρότημα της κατοικίας του Ρέκτορα και ανατολικά από το μεγάλο, ανοικτό χώρο που πρέπει να ανταποκρίνεται στην «πλατεία» της βενετσιάνικης Φορτέτζας, ορθώνεται σήμερα επιβλητικότατο ένα μουσουλμανικό τέμενος. Είναι το τέμενος του Sultan Ibrahim, που κτίστηκε πάνω στα ερείπια του καθεδρικού ναού των Βενετών του St. Nicolo (φωτ. 21α, β).

⁸⁵ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 504

Με την ίδρυση της Φορτέζας πάνω στον λόφο του Παλαιοκάστρου και με βάση την αρχική απόφαση να μεταφερθεί εκεί ολόκληρη η πόλη, σκέφτηκαν να μεταφέρουν πάνω στο φρούριο και τον καθεδρικό ναό μαζί με το επισκοπικό μέγαρο. Στην έκθεση του Ascanio Andreasi, όπου πολύ παραστατικά περιγράφεται το προτεινόμενο σχέδιο της οργανώσεως του εσωτερικού της Φορτέζας, προβλεπόταν στην ανατολική πλευρά της κεντρικής «πλατείας» να ιδρυθεί ο καθεδρικός ναός και στα νότια του ναού, πολύ κοντά, το επισκοπικό μέγαρο. Και πράγματι παρατηρούμε σ'όλα τα βενετσιάνικα σχεδιαγράμματα απέναντι από την κατοικία του Ρέκτορα, στην άλλη πλευρά της «πλατείας» να υπάρχει ο ναός με το καμπαναριό του.

Ο καθεδρικός ναός των Βενετών θεμελιώθηκε πάνω στη Φορτέζα από τον Επίσκοπο Chiarone, πριν γίνει Ρέκτορας ο Anzolo Barocci, την άνοιξη του 1583. Από έγγραφο του ίδιου του Barocci της 31ης Αυγούστου 1583 και από την αναφορά του μαθαίνουμε ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο.

Τέλος ο Barocci, στην έκθεσή του αναφέρει ότι για την ανέγερση του καθεδρικού ναού, που έγινε πραγματικά ένα πολύ ωραίο κτίσμα, παραχωρήθηκαν μόνο 900 δουκάτα. Το κτίριο είχε μήκος 16 passi (27,84 μ.) πλάτος 8 passi (13,92 μ.) ύψος 6 passi (10,44 μ.), επτά παρεκκλήσια και ένα σκευοφυλάκιο που καλύπτονταν όλα με θόλους. Η κατάσταση του τεμένους του Sultan Ibrahim όπως σώζεται σήμερα είναι η ακόλουθη:

Είναι ένας μεγάλος σχεδόν τετράγωνος χώρος, με εσωτερικές διαστάσεις 14,47 X 14,50 μ. Ο άξονας εισόδου-μιχράμπ έχει κατεύθυνση ΒΔ-

ΝΑ. Ολόκληρος αυτός ο χώρος στεγάζεται μ'έναν μεγάλο ημισφαιρικό τρούλλο που μεταφέρει τις ωθήσεις του στους 4 τοίχους του κτίσματος μέσω 8 τόξων, σχηματίζοντας στις γωνίες σφαιρικά τρίγωνα. Το κτίριο κτισμένο με τη γνωστή αργολιθοδομή, όπως κι'όλα τα κτίσματα της Φορτέτζας, είναι και εσωτερικά και εξωτερικά επιχρισμένο. Η μόνη τοιχοποιία από λαξευμένες πέτρες που διακρίνεται είναι στις εξωτερικές γωνίες του τζαμιού τα μεγάλα κανονικά αγκωνάρια, η επένδυση στις διευρύνσεις σε μορφή *scarpa* στην Δ. και Β. γωνία του κτιρίου, στο τμήμα της βάσεως του μιναρέ που σώζεται σήμερα και επίσης σε όσα από τα πλαίσια των ανοιγμάτων, παραθύρων και θυρών, διατηρούνται ακόμη.

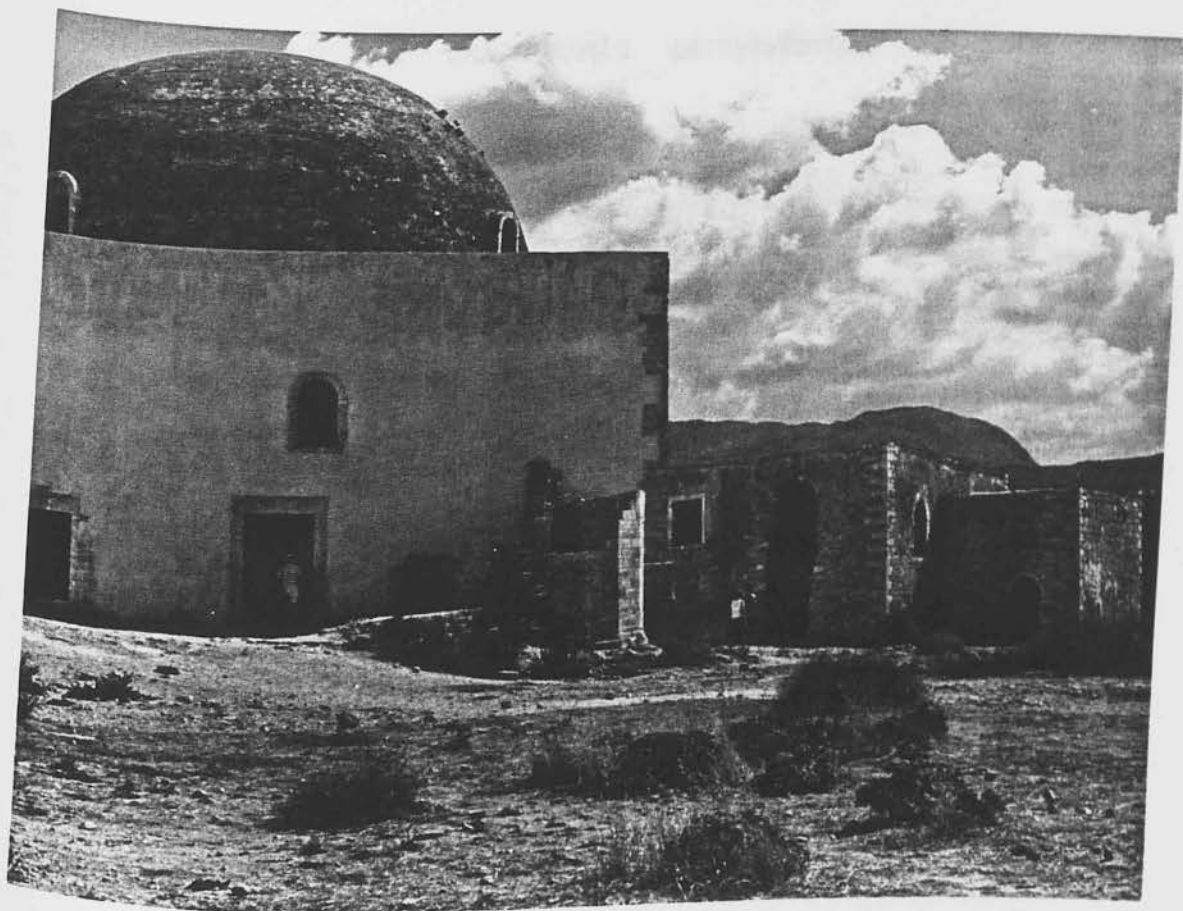
Ας δούμε όμως σε κάθε πλευρά του τζαμιού τι ανοίγματα υπάρχουν. Στη Β.Δ. πλευρά, που είναι η κύρια (φωτ. 21α) έχουμε στο μέσο περίπου την είσοδο, που το ευθύγραμμο υπέρθυρό της και οι παραστάδες σχηματίζονται από μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους. Από την εσωτερική πλευρά το υπέρθυρο σχηματίζεται ελαφρά τοξωτό. Αριστερά της εισόδου υπάρχει ένα παράθυρο αρκετά μεγάλο με πολύ χαμηλή ποδιά. Η τοιχοποιία γύρω από το άνοιγμα είναι κατεστραμμένη κι έτσι δεν μπορούμε να διακρίνουμε τη μορφή του εξωτερικά. Λίγο ψηλότερα από το υπέρθυρο υπάρχει ένα τόξο μέσα στην τοιχοποιία, που σχηματίζεται από δύο πέτρες, που δεν γνωρίζουμε αν ανήκαν σε παλιότερο άνοιγμα που υπήρχε στο ίδιο σημείο. Εσωτερικά το παράθυρο είναι τελείως απλό, με ανώφλι ελαφρά τοξωτό. Την ίδια μορφή διακρίνουμε εσωτερικά σ'όλα τα παράθυρα μικρά ή μεγάλα.

Δεξιά στην είσοδο υπήρχε ο μιναρές, από τον οποίο σήμερα μόνο η βάση του διατηρείται. Αυτή η τελευταία είχε πολυγωνική μορφή και εξωτερική επένδυση με ορθογωνικούς, λαξευμένους πωρόλιθους. Από την ανωδομή του ελάχιστα τμήματα σώζονται, όπως η αρχή του τόξου της καμάρας που κάλυπτε τον εσωτερικό χώρο στη βάση του μιναρέ, πριν αρχίσει η ελικοειδής σκάλα. Σ' αυτόν ακριβώς τον πολύ στενό χώρο οδηγεί ένα μικρό άνοιγμα που ήταν η είσοδος του μιναρέ από το εσωτερικό του τζαμιού. Στην ίδια πλευρά του τεμένους, λίγο πάνω από την είσοδο, ασύμμετρα όμως τοποθετημένο ως προς αυτή, υπάρχει ένα παράθυρο. Το πλαίσió του, προς την εξωτερική πλευρά, σχηματίζεται από μεγάλους πωρόλιθους που στο επάνω μέρος καταλήγουν σε ημικυκλικό τόξο.

Τέλος εκείνο που θα άξιζε να παρατηρήσουμε είναι οι δύο γωνιακές διευρύνσεις που υπάρχουν στην Β. και Δ. γωνία του κτιρίου (φωτ. 22). Είναι ίσως το μοναδικό αρχιτεκτονικό στοιχείο που δηλώνει ότι σ' αυτή τη θέση υπήρχε κάποτε κάποιο βενετσιάνικο κτίσμα. Αυτή η διεύρυνση της τοιχοποιίας στις γωνίες κτιρίων με κεκλιμένες επιφάνειες, οι οποίες καταλήγουν στο γνωστό μας διάζωμα, όμοιο με το *cordone* των τειχών των φρουρίων της ίδιας εποχής, συναντάται πάρα πολύ συχνά στις κατοικίες και άλλα κτίρια της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου, σημείο ορισμού των οικοδομικών τετραγώνων στη βενετοκρατία.

Στη Ν.Δ. πλευρά του τεμένους, χαμηλά, υπάρχουν τρία ανοίγματα. Το πρώτο αριστερά κατά την πρώτη φάση των αποτυπώσεων ήταν φραγμένο. Αργότερα όμως καθαρίστηκε και το άνοιγμα που δημιουργήθηκε έμοιαζε

περισσότερο για πόρτα. Εξωτερικά το πιθανό αυτό θύρωμα είναι αρκετά κατεστραμμένο και κανένα του πλαίσιο δεν σώζεται. Εσωτερικά είναι όμοιο με όλα τα υπόλοιπα ανοίγματα. Το ίδιο ισχύει για το μεσαίο παράθυρο, ενώ στο τρίτο προς τα δεξιά παρατηρούμε ότι το εξωτερικό ορθογωνικό του πλαίσιο, όμοιο με τις παραστάδες της κυρίας εισόδου, διατηρείται ακόμη. Σ' αυτό το πλαίσιο υπάρχει και σιδεριά, όπως σιδεριές πρέπει να υπήρχαν και σ' όλα τα ανοίγματα.

Φωτ. 22. Το τέμενος του Sultan Ibrahim. Ν.Δ. πλευρά.

την αι Στο κέντρο της Ν.Δ. πλευράς του κτιρίου υπάρχει η κόγχη του μιχράμπ, με κατεύθυνση προς τα Ν.Δ. (εικ. 80). Η κόγχη αυτή είναι πολυγωνική, με 5 πλευρές και φτάνει σε ύψος 2,0 μ. Από εκεί και πάνω σχηματίζεται μια ημικωνική κάλυψη που είναι διακοσμημένη, σε σειρές, με μια παραλλαγή σταλακτιτών, αυτών των τόσο γνωστών διακοσμητικών στοιχείων που βλέπουμε να στολίζουν όλα τα μουσουλμανικά μνημεία. Πάνω από την κόγχη υπάρχει ένα οριζόντιο γείσο που χρηματίζεται από δύο σειρές σταλακτιτών και μια σειρά κάποιων καρδιόσχημων μοτίβων. Κάτω από το γείσο αυτό υπάρχει εντοιχισμένη ανάγλυφη πλάκα, πιθανότατα με κάποια τουρκική επιγραφή, που δυστυχώς όμως τα αλλεπάλληλα μεταγενέστερα επιχρίσματα και ασβεστώματα κάλυψαν σχεδόν ολοκληρωτικά. Δίπλα και κάτω από την πλάκα, όπως και στα κατακόρυφα τοιχώματα της κόγχης υπάρχουν κυκλικοί ρόδακες ανάγλυφοι. Τέλος ολόκληρο το άνοιγμα της κόγχης του μιχράμπ μαζί με όλες τις διακοσμήσεις του περιβάλλεται από ένα πλαίσιο.

Στον ίδιο τοίχο χαμηλά υπάρχουν δύο παράθυρα, ένα σε κάθε πλευρά του μιχράμπ που είναι όμοια με όλα τα άλλα. Εκείνο όμως που πρέπει να προσέξουμε είναι η εξωτερική επιφάνεια της ίδιας πλευράς. Διακρίνουμε φραγμένο ένα μικρό παράθυρο που καταλήγει σε ημικυκλικό τόξο και βρίσκεται στο ύψος που υπάρχουν και τα άλλα μικρά παράθυρα, ένα στο κέντρο της κάθε πλευράς και πάνω από τη σειρά των κάτω παραθύρων. Εσωτερικά δεν φαίνεται τίποτα, πρέπει, δε να το καλύπτει το μιχράμπ. Στη Β.Α. πλευρά έχουμε χαμηλά 2 παράθυρα, ένα στο κέντρο και το δεύτερο προς

την ανατολική γωνία του κτιρίου. Ψηλότερα υπάρχει ένα μικρότερο παράθυρο, όμοιο με όλα τα άλλα που βρίσκονται στο ίδιο ύψος.

Στη βάση σχεδόν του τρούλου, σε αντιστοιχία με τις τέσσερις γωνίες του κτιρίου, ανοίγονται τέσσερα μικρά παράθυρα που στην εξωτερική τους πλευρά διαμορφώνονται με ένα πλαίσιο από λαξευμένες πέτρες, που καταλήγει σε ημικυκλικό τόξο και εξέχει από την καμπύλη του τρούλου, ενώ από το εσωτερικό έχουν ορθογωνικό άνοιγμα.

Ένα τελευταίο σημείο που πρέπει να αναφερθεί είναι ο κλειστός αγωγός μεταφοράς του βρόχινου νερού, που από το δώμα του τεμένους προχωρεί προς τα βόρεια για να καταλήξει σε κάποια υπόγεια δεξαμενή.

Μετά λοιπόν από την περιγραφή του τεμένους, όπως σώζεται σήμερα, κανένα ίχνος του βενετσιάνικου ναού δεν υπάρχει. Θα πρέπει ο ναός αυτός να κατεδαφίστηκε τελείως ή να έγιναν ριζικές αλλαγές στη δομή του για να γίνει το τέμενος ⁸⁶.

⁸⁶ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 512

16. Το κτίριο νότια του τεμένους. Το πιθανό επισκοπικό μέγαρο.

Το κτίριο που σώζεται στα νότια του τεμένους του Sultan Ibrahim είναι ίσως το μόνο κτίσμα της Φορτέτζας, από αυτά που σώζονται σήμερα, που παρουσιάζει τα περισσότερα προβλήματα ως προς την κατανόηση της διαρθρώσεως των χώρων του, της σχέσεως που υπήρχε μεταξύ τους και τη χρήση τους.

Η σημερινή κατάσταση που βρίσκεται το κτίριο είναι η ακόλουθη: Αποτελείται από δύο κτίσματα, που είναι το ένα δίπλα στο άλλο σε επαφή. Το μεγαλύτερο αποτελείται από έναν ενιαίο χώρο που καλύπτεται με δύο ημικυλινδρικές καμάρες. Στο σημείο συναντήσεως τους στηρίζονται σε δύο ημικυκλικά τόξα που μεταφέρουν τις ωθήσεις των θόλων σε τρεις πεσσούς. Στον ανατολικό τοίχο, η μία καμάρα στηρίζεται με δύο τόξα πάλι σε τρεις πεσσούς. Ενώ στη δυτική πλευρά ή άλλη καμάρα στηρίζεται με τρία τόξα σε τέσσερις πεσσούς (εικ. 81-82α,β-83 α,β). Συγκεκριμένη είσοδος ή παράθυρα δεν σώζονται σήμερα.

Στη βορεινή πλευρά, που πρέπει να ήταν η πρόσοψη, ο τοίχος είναι πολύ κατεστραμμένος και αφήνει δύο μεγάλα ρήγματα από όπου μπορεί να μπει κανείς στο κτίσμα. Στον ίδιο τοίχο, στο τμήμα που διατηρείται περισσότερο, διακρίνονται δύο παράθυρα. Αντιστοιχούν και τα δύο στην ανατολική καμάρα του χώρου που περιγράφουμε. Το ένα που σώζεται σε καλύτερη κατάσταση διατηρεί τμήματα από τις εξωτερικές του παραστάδες (πλαίσιο) καθώς και το εσωτερικό του τόξο. Από το δεύτερο σώζεται μόνο ένα

τμήμα από το εσωτερικό τόξο του. Εκείνο όμως που πρέπει να προσέξουμε είναι ότι η καμάρα καλύπτει τμήμα του ανοίγματος των παραθύρων αυτών. Αυτό αποδεικνύει ότι οι θόλοι έγιναν μεταγενέστερα.

Στην ανατολική πλευρά του χώρου που περιγράφουμε, στο σημείο (α) της κατόψεως (εικ. 81) διακρίνεται η κάτω γωνία ενός παραθύρου φραγμένου. Στο σημείο (β) της κατόψεως στο δυτικό τοίχο υπάρχει ένα άλλο παράθυρο φραγμένο που από την εξωτερική του πλευρά βλέπουμε να καταλήγει σε τόξο που οι θολίτες του είναι λαξευμένοι. Στο σημείο (γ) της κατόψεως υπάρχει ένα τοξωτό άνοιγμα που στην πρώτη φάση των αποτυπώσεων (1972) ήταν φραγμένο. Μετά τους καθαρισμούς όμως που έγιναν (1974-75) στο σημείο αυτό φάνηκε ακόμη καθαρότερα ότι τα τόξα μαζί με τις καμάρες προστέθηκαν αργότερα.

Το διπλανό κτίσμα είναι ένας χώρος πολύ μικρότερος, που έχει για κάλυψη μια ημικυλινδρική καμάρα (εικ. 81, 82α,β-83 α,β). την πίσω νότια όψη του κτίσματος φαίνεται ότι η οικοδόμηση των δύο χώρων δεν έγινε ενιαία. Παρατηρούμε να υπάρχει μεταξύ τους ένας αρμός. Επίσης η ύπαρξη του θυρώματος στο σημείο (γ) σε στάθμη ψηλότερη από το δάπεδο του μικρού χώρου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο μικρότερος αυτός χώρος έγινε σε δεύτερο στάδιο. Η είσοδος σ' αυτόν γίνεται από τη βόρεια πλευρά με μια μικρή τοξωτή πόρτα. Ανοίγματα δεν υπάρχουν παρά μόνο τρεις πολεμίστρες.

Δίπλα στην είσοδό του υψώνονται δύο τοίχοι, σαν περίβολος που περιορίζουν έναν ορθογώνιο χώρο, που είναι άγνωστο αν και πως ακριβώς καλυπτόταν, όπως είναι άγνωστη και η λειτουργία του. Και τα δύο κτίσματα έχουν δώμα. Η τοιχοποιία τους είναι αργολιθοδομή και στη βόρεια πλευρά διατηρείται το εξωτερικό επίχρισμα, από το οποίο ξεχωρίζουν τα αγκωνάρια ⁸⁷.

17. Οι πυριτιδαποθήκες

Μέσα στην Φορτέτζα του Ρεθύμνου σήμερα σώζονται δύο πυριτιδαποθήκες. Η μία βρίσκεται κοντά στο βορειοδυτικό τείχος μεταξύ της αιχμής της Αγίας Ιουστίνης και εκείνης του Αγίου Πνεύματος. Η άλλη βρίσκεται στην αιχμή του Αγίου Σώζοντος (ή Αγίου Θεοδώρου).

Αρχίζουμε την περιγραφή της σημερινής καταστάσεως από την πυριτιδαποθήκη (α) (φωτ. 23α,β). Είναι ένα κτίσμα ορθογωνικό με εσωτερικές διαστάσεις 3,75Χ3,65 μέτρα και πάχος τοίχου από 1,15-1,30 μέτρα. Η κάλυψή του γίνεται με ένα θόλο σκοφοειδή και το συνολικό, εσωτερικό ύψος του είναι 4,60 μέτρα. Η είσοδος βρίσκεται στη ΒΔ πλευρά και είναι ένα απλό ορθογωνικό άνοιγμα, με ύψος 1,60 μέτρα και πλάτος 0,75 μ. εξωτερικό και 0,87 μ. εσωτερικό. Στην ΒΑ πλευρά, εκεί που αρχίζει ο θόλος, υπάρχει μία θυρίδα αερισμού.

⁸⁷ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 515

Ο τρόπος δομής της τοιχοποιίας είναι όμοιος με εκείνον όλων των υπολοίπων κτισμάτων της Φορτέτζας. Πρέπει δε παλιότερα και πιθανότητα από την εποχή της Ενετοκρατίας να ήταν επιχρισμένο εξωτερικά.

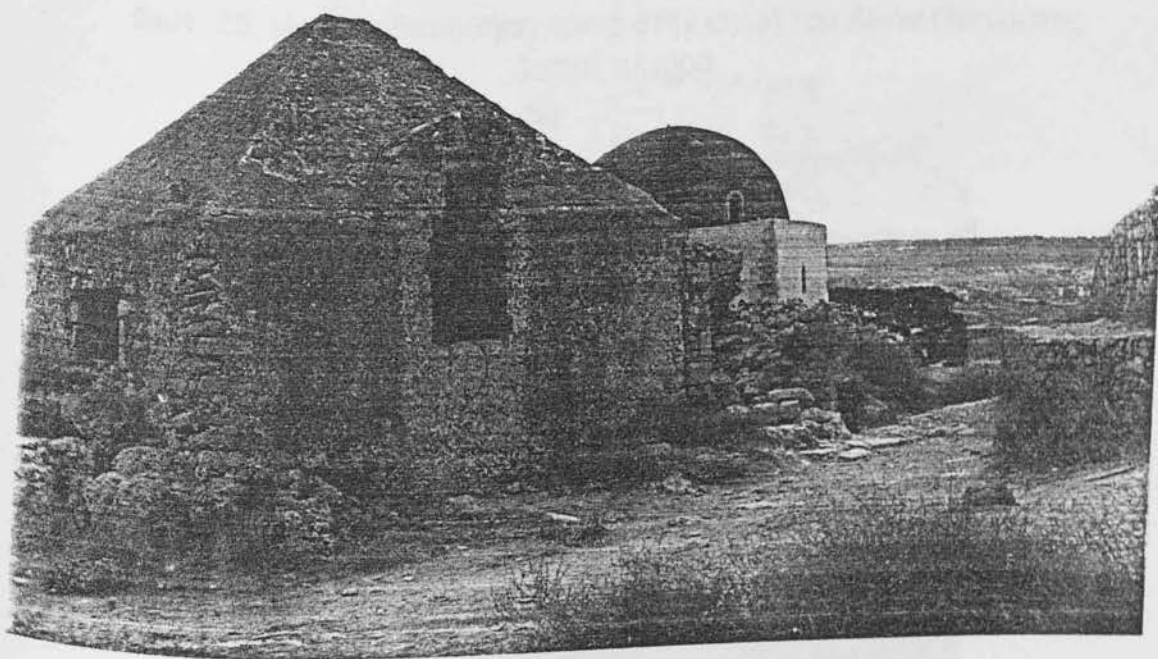
Αν παρατηρήσουμε στο έδαφος έξω από την ΝΔ πλευρά της πυριτιδαποθήκης, βλέπουμε ότι υπάρχουν ίχνη θεμελίων ενός τοίχου που σχηματίζει έναν άλλο χώρο, δίπλα σε αυτόν που υπάρχει σήμερα (εικ. 84α,β). Πράγματι στην ΝΔ πλευρά υπήρχε ένας άλλος χώρος ορθογωνικός (5,00Χ3,00 μέτρα περίπου), που καλυπτόταν με δώμα. Τις υποδοχές των δοκαριών αυτού του δώματος τις βλέπουμε στον αντίστοιχο τοίχο του σημερινού κτίσματος. Επίσης στο σχέδιο του Gerola παρατηρούμε ότι οι δύο αυτοί χώροι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με ένα άνοιγμα, από το οποίο όμως ούτε εσωτερικά, ούτε εξωτερικά μπορούμε να διακρίνουμε ίχνη του.

Η πυριτιδαποθήκη (β) είναι ένα κτίσμα τετράγωνο (φωτ. 24, 25 εικ. 85-86). Οι εσωτερικές διαστάσεις είναι 3,70 Χ 3,70 μέτρα, με πάχος τοίχου 0,95-1,10 μ. Η στέγαση του είναι πυραμιδοειδής. Το συνολικό εσωτερικό ύψος είναι 3,90 μ. Η είσοδος γίνεται από τη βορεινή πλευρά από ένα μικρό ορθογωνικό χώρο, διαστάσεων 3,00 Χ 1,95 μέτρα, που τώρα δεν σώζεται η κάλυψή του (φωτ. 26α και εικ. 87) τη φωτογραφία του Gerola όμως βλέπουμε ότι ήταν καλυμμένος με δώμα (φωτ. 26β εικ. 87).

Η είσοδος του κυρίου κτίσματος γίνεται στη δυτική πλευρά του μ'ένα απλό ορθογωνικό άνοιγμα (φωτ. 26α). Το μοναδικό αρχικό άνοιγμα που υπήρχε εκτός της εισόδου ήταν μία μικρή οπή αερισμού στο βόρειο τοίχο της

πυριτιδαποθήκης. σήμερα υπάρχει ένα ρήγμα κάπως χαμηλότερα, από το οποίο μπορούμε να δούμε πως ο τοίχος διευρύνεται στην πλευρά αυτή.

Στις εξωτερικές επιφάνειες της πυριτιδαποθήκης διατηρείται το παλιό επίχρισμα, αυτό που βλέπουμε να υπάρχει και σε άλλα κτίσματα της Φορτέτζας. Τα εσωτερικά επίχρισματα πρέπει να είναι πρόσφατα ⁸⁸.

Φωτ. 24. Η πυριτιδαποθήκη κοντά στην αιχμή του Αγίου Σώζοντος. Β.Α. πλευρά.

⁸⁸ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 519

18. Το συγκρότημα των αποθηκών του βόρειου τείχους

Παράλληλα με το τείχος που εκτείνεται μεταξύ των αιχμών του Αγ. Σώζοντος και της Αγίας Ιουστίνης και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτό διατηρείται σήμερα μεγάλο τμήμα ενός συγκροτήματος αποθηκών. Είναι το συγκρότημα που με τη χαρακτηριστική ονομασία fontico εικονίζεται στην ίδια θέση σε όλα τα σχεδιαγράμματα της Φορτέτζας, από τον 16ο αιώνα μέχρι και εκείνα της τουρκοκρατίας.

Ήταν το κυριότερο συγκρότημα αποθηκών που υπήρχε στη Φορτέτζα του Ρεθύμνου, συνδυασμένο με τους χώρους φρουράς της βόρειας βοηθητικής πύλης που ανοίγεται στο ίδιο τείχος. Παρουσιάζει πολύ ενδιαφέρον ο τρόπος διαρθρώσεως αυτών των χώρων που ήταν τόσο σημαντικοί για ένα φρούριο, αφού είναι γνωστό τι σημαίνει καλός και επαρκής εφοδιασμός και φύλαξη αγαθών σε μια οχύρωση, κυρίως σε περίπτωση πολιορκίας.

Ο Bernardo Pollani τον Δεκέμβριο του 1581 μας πληροφορεί για την κατασκευή μιας αποθήκης για λάδι, κρασιά και σιτηρά. Μέσα σε σωρούς από πέτρες γκρεμισμένων τοίχων και θάμνους από αγριόχορτα διακρινόταν ο διάδρομος καθόδου προς την έξοδο της βόρειας, βοηθητικής πύλης και ίχνη από σκαλοπάτια και μεγάλα πλατύσκαλα. Προχωρώντας προς την έξοδο αριστερά υπήρχε κάποιο μισογκρεμισμένο άνοιγμα που οδηγούσε σε ένα χώρο, σχεδόν ορθογωνικό, τον (β) του οποίου όμως οι γωνίες ήταν καμπύλες (φωτ. 27).

Φωτ. 27. Μία από τις αποθήκες του συγκροτήματος της βόρειας πυλίδας.
Εσωτερική άποψη.

Παρατηρήσαμε ότι ενώ όλα τα τοιχώματα και η κάλυψη του χώρου ήταν από αργολιθοδομή, που σε μερικά σημεία διατηρούσε το επίχρισμα της, στο κεντρικό της άξονα υπήρχε ένα τόξο, πλάτους 0,75 μ. από λαξευμένους θολίτες. Η επάνω επιφάνεια της καλύψεως του χώρου αυτού βρισκόταν σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με το φυσικό έδαφος της Φορτέτζας. Ήταν λοιπόν το δώμα του χώρου (β) επισκέψιμο αλλά γεμάτο με θάμνους. Ανάμεσά τους, από κάποιο άνοιγμα που υπήρχε, διακρίνεται ότι δίπλα στον προηγούμενο χώρο υπήρχε ένας άλλος, ο (γ), παρόμοιος σε σχήμα κατόψεως και στις ίδιες περίπου διαστάσεις.

Στην ίδια πάντα πλευρά του κεντρικού διαδρόμου ακριβώς δίπλα στην βοηθητική πύλη, υπήρχε ο χώρος (δ) (εικ. 88α) ορθογωνικός μήκους 9,0

μέτρων, που η κάλυψή του γινόταν με μια ημικυλινδρική καμάρα. Στις δύο μεγάλες πλευρές του χώρου, σε όλο το μήκος τους, υπήρχαν δύο χαμηλά κτιστά πεζούλια. Η πλευρά του προς τον κεντρικό διάδρομο (α) ήταν τελείως κατεστραμμένη και δεν διακρινόταν τότε κανένα ίχνος από κατώφλι ή παραστάδες θυρώματος.

Στη δεξιά πλευρά του διαδρόμου, κατεβαίνοντας προς την έξοδο της πύλης, υπήρχε κάποιο άνοιγμα μισογκρεμισμένο, που οδηγούσε σε έναν κυκλικό χώρο (ε) (εικ. 88α,β). Τα τοιχώματα του σχημάτιζαν ένα κανονικό θόλο, άφηνε όμως στην κορυφή του ένα κυκλικό άνοιγμα, διαμέτρου 3,5 μέτρων. Στη συνέχεια, στην ίδια πλευρά και δίπλα στην πύλη, άρχιζε ένας χώρος (στ) (εικ. 88β) που στεγαζόταν με ημικυλινδρική καμάρα. Το τμήμα του προς τον διάδρομο ήταν πολύ κατεστραμμένο και οι σωροί από πέτρες που ήταν συγκεντρωμένοι μπροστά στην είσοδό του δεν επέτρεπαν την επίσκεψη στο εσωτερικό του για να δει κανείς μέχρι που έφτανε.

Τέλος ανατολικότερα από τους χώρους αυτούς που περιγράψαμε διακρινόταν καθαρά ένα κτίσμα ολοκληρωμένο⁸⁹.

⁸⁹ Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 525

19. Οι δεξαμενές της Φορτέζας

Η αποθήκευση νερού σ'ένα φρούριο ήταν ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι κατασκευαστές. Ο Gabriele Busca τονίζει το πόσο απαραίτητο ήταν να προβλεφθεί επάρκεια νερού μέσα σε μια οχύρωση με την κατασκευή πηγαδιών, εκεί όπου δεν υπήρχε φυσική πηγή. Επίσης τα πηγάδια ήταν απαραίτητα στις περιπτώσεις που η προμήθεια νερού γινόταν από πηγή έξω από το φρούριο, οπότε υπήρχε η περίπτωση διακοπής της παροχής του νερού από τους εχθρούς σε περίοδο πολιορκίας. Και συνεχίζει ο Busca, πως το νερό της βροχής μαζευόταν από τις στέγες των σπιτιών με κανάλια και αγωγούς σε μεγάλες δεξαμενές.

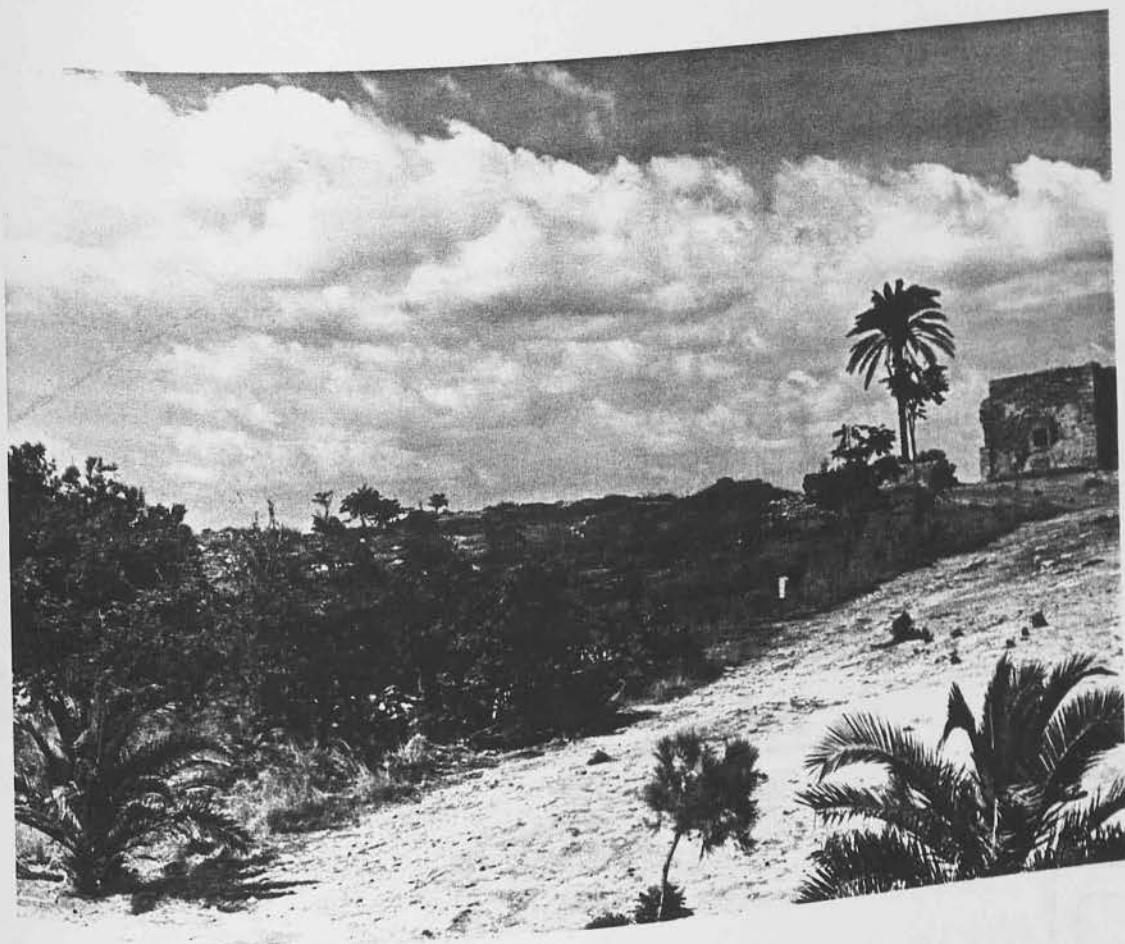
Στη Φορτέζα του Ρεθύμνου το θέμα της υδρεύσεως έπρεπε να αντιμετωπισθεί πολύ πιο διαφορετικά απ'ότι στον Χάνδακα και τα Χανιά. Στο φρούριο που ανοικοδομήθηκε πάνω στο βραχώδη λόφο, δίπλα στη θάλασσα, δεν έφτανε ο αγωγός του υδραγωγείου. Τον αγωγό αυτό παρατηρήσαμε σ'όλα τα σχεδιαγράμματα της Ενετοκρατίας να μεταφέρει το νερό από την πηγή του S. Zuanne μέχρι την κρήνη Rimondi, στην «πλατεία» της πόλεως. Έτσι η προμήθεια του νερού έπρεπε να καλυφθεί από τις βροχές με τη συγκέντρωσή του μέσα στις δεξαμενές, στα «σερνίτσια», όπως ονομάζονταν παλιότερα. Στη Φορτέζα του Ρεθύμνου μπορούμε να επισημάνουμε αρκετά φρεάτια δεξαμενών, οι οποίες όμως δεν ήταν επισκέψιμες. Έτσι δεν γνωρίζουμε πως είναι κατασκευασμένες εσωτερικά.

Ο Πέτρος Καστροφύλακας, στην «Περιγραφή» του, το μόνο που αναφέρει είναι ότι ο όγκος των τοίχων των δεξαμενών ήταν 72 κυβ. passi (380

μ. κυβικά περίπου). Σήμερα τα φρεάτια που διακρίνουμε σ' όλη τη Φορτέτσα και πρέπει να αντιστοιχούν σε δεξαμενές είναι τα εξής: Κοντά στην gola του προμαχώνα του Αγίου Ηλία υπάρχει το φρεάτιο Δ1. Τα τοιχώματα του στομίου του είναι κτιστά και αρκετά υπερυψωμένα, βρίσκεται δε πάνω σε μια μεγαλύτερη, τετράγωνη, κτιστή βάση. Κατά τους καθαρισμούς (1975-76), αποκαλύφθηκε ότι ο κλειστός αγωγός που κατεβαίνει από το δώμα της αποθήκης του πυροβολικού που βρίσκεται κοντά στην κεντρική πύλη, φτάνει μέχρι τη δεξαμενή αυτή, όπου και αποθηκευόταν το νερό της βροχής.

Σε μικρή απόσταση και προς το κέντρο του ίδιου του προμαχώνα διακρίνουμε το φρεάτιο. Το στόμιό του αντιστοιχεί κατακόρυφα στο στόμιο του πηγαδιού που υπάρχει ακριβώς από κάτω, μέσα στο έδαφος και που χρησίμευε ως *contramina*.

Στις επιχωματώσεις του προμαχώνα του Αγίου Λουκά, κοντά στο νότιο «μέτωπο» του, διακρίνεται μέσα στα χώματα και με αρκετή δυσκολία ένα άλλο φρεάτιο, το Δ3. Στην περιοχή νότια των πιθανών φυλακών του συγκροτήματος της κατοικίας του Ρέκτορα παρατηρούμε μια κατασκευή χωμένη σχεδόν ολόκληρη μέσα στο έδαφος, που οι διαστάσεις της εξωτερικά μόνο κατά προσέγγιση μπορούν να υπολογισθούν. Στην επάνω επιφάνειά της διακρίνονται δύο φρεάτια, τα Δ4 και Δ5 (φωτ. 28).

Φωτ. 28. Δεξαμενή νότια του συγκροτήματος της κατοικίας του Ρέκτορα.

Ανατολικά του τεμένους και στη ψηλότερη κορυφή του λόφου της Φορτέτζας διατηρούνται τα ερείπια δύο δεξαμενών που πρέπει να ανήκαν σε κάποια κτίρια, πιθανότατα κατοικίες. Η δεξαμενή Δ6 (εικ. 89) έχει εξωτερικές διαστάσεις 6,0Χ4,0-4,5 περίπου και καλύπτεται με μια ημικυλινδρική καμάρα. Η Δ7 είναι ένα ολόκληρο κτίσμα, με εξωτερικές διαστάσεις 11,0Χ4,0 μέτρα (εικ. 89). Στην επάνω επιφάνειά του που διαμορφώνεται σε δύο διαφορετικά επίπεδα, υπάρχουν 2 στόμια απ'όπου διακρίνεται ότι το εσωτερικό του κτίσματος είναι δεξαμενές. Η επιφάνεια αυτή είναι πλακοστρωμένη και από τα υπολείματα των τοίχων φαίνεται ότι το κτίσμα συνεχιζόταν σε μεγαλύτερο ύψος (εικ. 89).

Ανάμεσα στη μισογκρεμισμένη τοιχοποιία διακρίνουμε στη μία μεγάλη πλευρά του κτίσματος μια κατασκευή που σχηματίζει την αρχή ενός θόλου με μικρά λεπτά κεραμίδια. Είναι μία τυπική κατασκευή φούρνου. Τέλος εξωτερικά, στην ανατολική πλευρά και κοντά στο έδαφος, υπάρχουν εντοιχισμένες στην τοιχοποιία πέτρες λαξευμένες, που σχηματίζουν κάποιο πλαίσιο ορθογωνικό, στο κέντρο του οποίου διακρίνεται μία οπή. Δεν αποκλείεται από το σημείο αυτό να έπιναν το νερό της δεξαμενής και όλη η παραπάνω διαμόρφωση να αποτελούσε τη βρύση. Η αδυναμία να γνωρίζουμε με ποίο τρόπο η δεξαμενή ήταν ενσωματωμένη μέσα σε κάποιο κτίριο δεν μας επιτρέπει να βγάλουμε κανένα συμπέρασμα.

Τα τελευταία στόμια που θα πρέπει να αναφέρουμε είναι άλλα τρία, τα Δ8, Δ9, Δ10, ανατολικά του συγκροτήματος των αποθηκών του βόρειου τείχους.

Είναι βέβαιο ότι θα υπήρχαν και πολλές άλλες δεξαμενές σε όλη τη Φορτέτζα, κυρίως μέσα σε δημόσια κτίρια ή ιδιωτικές κατοικίες. Σήμερα όμως ελάχιστα πράγματα σώζονται, η κατάστασή τους δε δεν επιτρέπει εύκολα να συμπεράνουμε ποιες είναι ακριβώς οι δεξαμενές της Ενετοκρατίας. Πάντως τα φρεάτια Δ1 και Δ4 Δ5 πρέπει να ανήκουν σε δεξαμενές που κατασκεύασαν οι Βενετοί⁹⁰.

⁹⁰ Ι. Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες σχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 533

20. Η εκκλησία του Αγίου Θεοδώρου του Τριχινά

Νότια ακριβώς από το δίδυμο κτίριο, μεταξύ των προμαχώνων του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Παύλου, υπάρχει σήμερα μια μικρή εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Θεόδωρο τον Τριχινά (φωτ. 29α,β).

Είναι ένα τυπικό, μονόχωρο, θολωτό εκκλησάκι όμοιο με αυτά που υπάρχουν σε όλα τα νησιά του Αιγαίου. Ο ενιαίος χώρος χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το πρώτο στο οποίο μπαίνει κανείς αμέσως από την είσοδο, μήκους 4,70 μ. και πλάτους 4,20 μ., είναι ψηλότερο από το υπόλοιπο και η καμάρα του, που είναι οξυκόρυφη, ενισχύεται στο μέσο της με ένα τόξο που στηρίζεται σε φουρούσια. Στο δεύτερο τμήμα που φτάνει μέχρι το ιερό, με πλάτος 3,55-3,20 μ. η καμάρα είναι ενισχυμένη με τρία τόξα, από τα οποία τα δύο στηρίζονται σε φουρούσια και το ένα έχει ποδαρικά.

Στο ιερό διαμορφώνεται μια κόγχη, στην οποία ανοίγεται ένα μικρό παράθυρο, ενώ στη βόρεια πλευρά του υπάρχουν δύο μικρές κόγχες και στο νότια μια πόρτα με ημικυκλικό υπέρθυρο (εικ. 90-91-92-93-94). Ο κύριος χώρος της εκκλησίας φωτίζεται από τρία παράθυρα των οποίων το εξωτερικό ορθογωνικό άνοιγμα σχηματίζεται από λαξευμένες πέτρες, ενώ στην εσωτερική τους πλευρά ακολουθώντας την καμπύλη της καμάρας καταλήγουν σε ημικυκλικό τόξο. Και τα τρία βρίσκονται στη νότια πλευρά της εκκλησίας. Η πόρτα που βρίσκεται στη δυτική πλευρά έχει υπέρθυρο ελαφρά τοξωτό, το οποίο μαζί με τις παραστάδες τονίζεται από ένα πλαίσιο με λαξευμένες πέτρες. Πάνω από την πόρτα υπάρχει ένας φεγγίτης ελλειψοειδής. Η ίδια πλευρά καταλήγει σ'ένα καμπαναριό, κτισμένο με λαξευμένες πέτρες. Οι δύο διαφορετικού ύψους οξυκόρυφες καμάρες διακρίνονται και εξωτερικά.

Η εκκλησία που εξετάζουμε ανήκει στον τύπο του μονόχρωμου δρομικού ναού που επιχωριάζει από πολύ παλιά στη μεσογειακή λεκάνη. Ο τύπος αυτός, με διάφορες παραλλαγές, εφαρμόστηκε σ'όλες τις περιοχές της χώρας από τη βυζαντινή εποχή και σ'όλη τη μεταβυζαντινή.

Από το Ρεθυμνιώτικο τύπο της εποχής εκείνης μαθαίνουμε ότι η εκκλησία που σώζεται σήμερα εγκαινιάστηκε στις 21 Μαρτίου 1899 από το Ρώσο Διοικητή του Ρεθύμνου Θ. Δε Χιόστακ. Το αν η σημερινή εκκλησία είναι επισκευή κάποιας παλιότερης ή κατασκευάστηκε εξ'ολοκλήρου στα τέλη του 19ου αιώνα δεν είναι γνωστό.

21. Μεμονωμένα ερείπια κτισμάτων μέσα στη Φορτέζα.

Νότια και πολύ κοντά στο πιθανό επισκοπικό μέγαρο διατηρούνται τα ερείπια κάποιας κατασκευής (εικ. 95). Βασικά είναι ένας ορθογωνικός χώρος που καλύπτεται με μια ημικυλινδρική καμάρα και παραμένει ανοικτός και από τις δύο στενές πλευρές του. Πάνω από την καμάρα υπάρχει δώμα. Νοτιοδυτικά της περιοχής του συγκροτήματος της κατοικίας του Ρέκτορα υψώνονται τα ερείπια κάποιου μικρού, πιθανότητα ιδιωτικού τούρκικου λουτρώνα.

Οι διαστάσεις του είναι πάρα πολύ μικρές. Εσωτερικά είναι σχεδόν τετράγωνος $1,42 \times 1,45$ μέτρα, ενώ το όλο ύψος του (εσωτερικά) είναι 2,85 μέτρα. Καλύπτεται με ένα μικρό τρούλο, που στηρίζεται σε μια λεπτή στεφάνη και αυτή στον εξωτερικό τοίχο με μικρά σφαιρικά τρίγωνα που υπάρχουν στις τέσσερις γωνίες. Έχει ένα πολύ μικρό παράθυρο, σαν πολεμίστρα στο δυτικό τοίχο και μια οπή στην κορυφή του τρούλου.

Η είσοδος του στον ανατολικό τοίχο είναι χαμηλή, ύψους 1,35 μ. και έχει ημικυκλικό υπέρθυρο και παραστάδες από λαξευμένο πωρόλιθο. Ολόκληρη η άλλη κατασκευή είναι από κοινή αργολιθοδομή επιχρισμένη. Ο μικρός αυτός λουτρώνας είναι όμοιος με εκείνον που περιγράψαμε στα ερείπια του ορόφου της κατοικίας των Συμβούλων. Οι μικρές διαστάσεις μας κάνουν να πιστεύουμε ότι είναι ιδιωτικός και πιθανότατα θα ανήκε στο συγκρότημα της κατοικίας κάποιου πλούσιου Τούρκου. Δυστυχώς δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες.

Τέλος πρέπει να αναφέρουμε ένα άλλο σύνολο ερειπίων, ακριβώς δίπλα και βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Θεοδώρου του Τριχινά (εικ. 96).

Πρέπει το σύνολο αυτών των κτισμάτων να αποτελούσε κατοικίες ιδιωτικές, που χρησιμοποιήθηκαν μέχρι και την εποχή μας. Το μεγαλύτερο μέρος της κατασκευής δεν είναι πολύ παλιό. Μια προσεκτική όμως παρατήρηση μέσα στα ακαθάριστα ερείπια έδειξε ότι μέσα σε τοίχους ήταν ενσωματωμένα τόξα που πιθανότατα να ανήκαν σε παλιά βενετσιάνικα κτίρια⁹¹

⁹¹ Ι. Θ. Στεριώτου «Οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646» Α' τόμος σελ. 538.

H. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

- Αρχιτεκτονικής Σχολής
- Δημοτική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου
- Εθνική Βιβλιοθήκη
- Πνευματικό Φιλανθρωπικό Ίδρυμα «Κρητική Εστία»
- Τ.Ε.Ε.

Θ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ν. Βασιλάτος, «Κάστρα της Ελληνικής Γης», Μπάλτερ 1991, σελ. 168, 170.
- Δ. Βίτσος, «Το Κάστρο της Ζακύνθου», 1995.
- Γ. Γκίκας «Κάστρα - Ταξίδια στην Ελλάδα», 3ος τόμος, Αστήρ 1981.
- Μ.Γ. Γιουμπάκη «FORTEZZA. Η ιστορία του βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου», 1970, σελ. 19, 32, 33, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 45, 55, 60, 68, 69, 70, 75.
- Ι. Γρυντάκης «Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους - Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος του Ρεθύμνου», 1989.
- Εφτά ημέρες καθημερινή «Ρέθυμνο»
- Ι.Γ. Κανετάκης «Το κάστρο : Η συμβολή του στην Πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων», Τ.Ε.Ε. 1994.
- Λ.Κ. Κρυοβρυσανάκης «Ρεθεμνιώτικος Πανδέκτης», Τυποσπουδή, 1993, σελ. 13, 17, 18, 33, 63, 158, 163, 164.
- Σ. Ξανθουδίδης - Θ. Λουλουδάκης «Ιστορία της Κρήτης», 1979, σελ. 79, 86, 134, 135.
- Γ.Ν. Ορφανουδάκης «Τα κάστρα στην Κρήτη», copyright 1989, σελ. 31, 31, 37, 39, 44, 52, 55.

• Α. Παραδείσης «Φρούρια και Κάστρα της Ελλάδας» 3^{ος} τόμος, Ευστασιάδη
Ο.Ε. 1975, σελ. 266, 276, 280.

• Γ.Ι. Παναγιωτάκης «ΚΡΗΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ - ΕΙΚΟΝΕΣ» Α΄ τόμος, copyright
1990, σελ. 5, 40, 148, 152, 157.

• G.N. SIEBER «Ταξιδεύοντας στη Νήσο Κρήτη το 1817».

• Σ.Γ. Σπανάκης «ΚΡΗΤΗ Τουρισμός - Ιστορία- Αρχαιολογία» Β΄ τόμος,
Σφακιανός 1964.

• Ι.Θ. Στεριώτου «Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου 1540-1646, Συμβολή
στη φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα» Α, Β τόμος, Α.Π.Θ.
1979, σελ.: Α΄ τόμος: 267, 268, 269, 270, 376, 377, 380, 383, 388, 404, 405,
406, 410, 411, 414, 424, 425, 428, 435, 448, 453, 454, 457, 458, 487, 489,
495, 501, 504, 512, 515, 519, 525, 533, 538.

• Τουριστικός οδηγός Ρεθύμνου